بەرگی دووەم

سیستەمە ڕامیارییەکان

لەم بەرگەدا

بەشی یەکەم : پێناسەکردنی سیستەمە ڕامیارییەکان و کارکردن لە سەر سیستەمە ڕامیارییەکان.

بەشی دووەم : سیستەمە ڕامیارییەکان لە ڕووی ڕاڤەکردنی دەسەڵاتەوە .

بەشی سێ یەم : بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان وئەو سیستەمانەی کە لەسەر بناغەی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراوون.

پێشەکی بەرگی دووەم :

سیستەمی ڕامیاری داینەمۆی دەولەت و ژیانی کۆمەلگەیە، بێگومان هەرکۆمەلگەیەك تایبەتمەندی خۆی هەیە ، بیرو بۆچوونی هەر کۆمەلگەیەکی مرۆڤایەتی دەربارەی دەسەلاّت و سیستەمی ڕامیاری لە گەلٚ ئەوی تردا دەگۆڕێ بە پێی ڕەوشی تایبەتی هەر گۆمەلگەیەك لە ڕووی مێژووی و ئابووری و جیۆپۆلیتیکیەوە کە بە هەموویانەوە باری دەروونی مرۆڤ و هۆشیاری ڕامیاری تاکەکانی کۆمەلگە دیاری دەکەن . واتا سیستەمی ڕامیاری پەیرەوکراو لە دەولەتێکەوە بۆ دەولەتێکی تر دەگۆڕێو سیستەمی ڕامیاری لە هەر دەولەتێکدا چوارچێوەی ڕەوشی ئابووری و بیروبۆچوونی هاوولاّتیان دەربارەی دەسەلاّت و ڕادەی هۆشیاری ڕامیاری هاوولاّتیان و قۆناغە مێژوویە جیاجیاکان وەردەگرێ کە دەولەتی پێدارۆیشتووە. لەو کۆمەلگەیانەی کە هۆشیاری ڕامیاری لەلای هاوولاّتیان کزو لاوازەو ڕەوشی ئابووری و کۆمەلاّیەتی تیایاندا لاوازە ، ئەوە سیستەمی ڕامیاری پەیڕەو کراوو لە دەولەتدا، سیستەمێك دەبێت کە لە سەر زەبرو زەنگ و خۆسەپاندن بنیاد نرابێت، پێشێلکردنی مافی تاکەکانی کۆمەلٚ و سەربەستیەکانیان و بوارنەدان بە گروپی ڕامیاری جۆراوجۆر لە دەولەتدا شتێکی ئاسایی دەبێت .

واتا سیستەمی دکتاتۆری لە دەولەتدا پەیڕەو دەکرێت ، چ ئەو سیستەمە دکتاتۆرییە، سیستەمی دکتاتۆری تاکە کەسی بێت ، یان سیستەمی دکتاتۆری ڕێچکەیی بێت ، لە ڕاستیدا سیستەمی دکتاتۆری لەو کۆمەلگەیانەدا پەیڕەو دەکرێ کە هۆشیاری ڕامیاری لە لای هاوولاّتیان کزو لاواز بێت و پەیوەست بوون بە ئایین و تایفە گەری و پشێوی ڕەوشی ئابووری و کۆمەلاّیەتی لە ئارادا بێت .

ئەمەو هەرچەندە جیاوازی هەیە لە نێوان دکتاتۆری تاکە کەسی و دکتاتۆری ڕێچکەیی بەلاّم وەك و ئەنجام لە خۆسەپاندن و پێشێل کردنی سەربەستییەکانی هاوولاّتیاندا یەك دەگرنەوە. بەلاّم ئەو کۆمەلگە مرۆڤایەتییانەی کە قۆناغێکی باشیان

لە پێشکەوتن برِیووە و هۆشیاری ڕامیاری لە لای هاوولاَتیانی دەولَەت بەهێزەو پێشکەوتن لە بوارە جیاجیاکاندا هەیە، بواری ئابووری ، کۆمەلاَیەتی ... ئەوە سیستەمی ڕامیاری پەیرِەوکراو لە دەولَەتدا لەسەر بناغەی بەرژەوەندییە جیاجیاکان و بەرژەوەندی هەموو چین و توێژە جیاجیاکان دادەمەزرێ ، هەلَبژاردنی دەسەلاَت جێگەی خۆسەپاندن دەگرێتەوە ، گەل ئەو کەسانە هەلَدەبژێرێ ودەیانکاتە دەسەلاَت کە هەست دەکات پالَپشتی لە بەرژەوەندییەکانی دەکەن و خزمەتی ئەو بەرژەوەندییانە دەکەن .

کاتێ هەلَبژاردنیش لە ئارادابێت و دەسەلاَت لە ڕێگای دەنگدانی خەلَکیەوە بێتەکایەوە ، ئەوکاتە دەسەلاَت خۆی لە خەلَکی بەنامۆ نازانێت و هەموو هەولَ و کۆششێك دەخرێتە گڕ بۆ ڕازی کردنی خەلَکی لە دابین کردنی بژێوییانەوە بۆ خۆشگوزەرانییان بۆ پاراستنی ئاسایش وسەربەستییەکانیان : سەربەستی هاتوو چۆکردن، سەربەستی نیشتەجێ بوون ، سەربەستی فیکری و بیرورِا دەربرِین. ئەمەو تەنانەت لە چوارچێوەی سیستەمی دیموکراسیدا ، جیاوازی هەیە لە نێوان دەولَەتەکاندا ، لە سیستەمی پەیرِەوکراو لە دەولَەتدا ، لە هەندێ دەولَەتدا سیستەمی سەرۆکایەتی پەیرِەو دەکرێت ، دەولَەتی دیکەش هەیە سیستەمی پەرلەمانی پەیرِەو دەکات . سیستەمی کۆمەلَەو تێکەلاَو هەن لە هەندێ لە دەولَەتە دیموکراسیەکاندا پەیرِەو دەکرێت .

بەهەرحالَ من ئەم بەرگەم کردووە بەسێ بەشەوە

ـ لە بەشی یەکەمدا باسی پێناسەکردنی سیستەمە ڕامیارییەکان و ئەو کارتێکەرانە دەکەم کە کار دەکەنە سەر سیستەمە ڕامیارییەکان .

ـ لە بەشی دووەم دا باسی سیستەمە ڕامیارییەکان دەکەم لەڕووی ڕاڤەکردنی دەسەلاَتەوە .

ـ لە بەشی سێیەمدا باسی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەلاَتەکان دەکەم و ئەو سیستەمانەی کە لەسەر بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەلاَتەکان دامەزراوون .

بەشی یەکەم

بەشی یەکەمی بەرگی دووەمم کردووە بەدوو یاسەوە ، لە باسی یەکەمدا باسی پێناسەکردنی سیستەمە ڕامیارییەکان دەکەم و لە باسی دووەمدا باسی کارکردن لە سەر سیستەمە ڕامیارییەکان دەکەم .

باسی یەکەم

پێناسەکردنی سیستەمە ڕامیارییەکان

پێش ئەوەی بچینە ناو باسەکانی سیستەمە ڕامیارییەکانەوە بە پێویستی دەزانین بۆچوونی هەندێ لە زاناکان لە بواری ڕامیاریدا بخەینە ڕوو دەربارەی سیستەمی ڕامیاری [1]:

- دیڤید ئۆستن David Easton دەڵێ :

سیستەمی ڕامیاری ئەو دیاردانەیە کە بە هەموویانەوە ، سیستەمێك پێك دێنن ، ئەو سیستەمەش بەشێکە لە کۆی سیستەمی کۆمەڵایەتی ، بەڵام بووەتە لقێك لە سیستەمی کۆمەڵایەتی بەمەبەستی توێژینەوەو لێکۆڵینەوە . هەروەها ڕاستییە پەتییەکان ئەوەمان پێ دەڵێن کە هەموو شتێ لە واقیعی ژیاندا پەیوەست نییە بە چالاکی ڕامیارییەوە. دەتوانین تەنها بەشێك لە چالاکییەکانی ژیانی کۆمەڵگە بەچالاکی ڕامیاری دابنەین و بە سیستەمی ڕامیاری لە قەڵەم بدەین ، ئەوەش ئەو ریشاڵانەن کە پەیوەستن بە کۆمەڵە ڕامیارییەکان و نەریتی ڕامیاری و حوکمڕان و ڕێکخستنەکانی حکومڕانییەوە. هەروەها هەندێ ریشاڵی کۆمەڵایەتی کە پەیوەستە بە چالاکی ڕامیارییەوە وەکو سیستەمی چینایەتی و گروپ و کۆمەڵە هەرێمایەتییەکان، هەروەها هەموو ئەو شتانەی کە دێنەکایەوە بە تێکەڵ بوونی ئەوانە لە کردارە ڕامیارییەکاندا،ئەمانە دەتوانرێ بە سیستەمی ڕامیاری لە قەڵم بدرێن .

---

(١) بڕوانە : د. أبراهيم الدرويش ـ النظام السياسي، ص٢٢ـ٢٣

هەروەها ئۆستن لە بابەتێکی تردا سنووری سیستەمی ڕامیاری دیاری دەکات لە ڕێگای کۆمەڵێ کردارەوە کە پەیوەستن بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بە دروست کردنی بڕیارە سەپێنراوەکانەوە لە سەر کۆمەڵگە . لەو ڕوانگەیەوە هەر کردارێکی کۆمەڵایەتی ئەو تەبەتکارییانەی تێدا نەبێ ، ناتوانرێ بە پێکهاتەی سیستەمی ڕامیاری بژمێردرێ .

ئەو کردارانەی کە پیوەستن بە سیستەمی ڕامیارییەوە دیاری دەکات و دەڵێ ((خەڵکی بەشداری لە ژیانی گشتیدا دەکات کاتێ چالاکییەکانیان پەیوەست بن بە کرداری ڕامیاری و جێبەجێ کردنی کرداری ڕامیاریەوە لە کۆمەڵگەدا))

- رۆبرت داهڵ (Robert Dahl) دەڵێ :

سیستەمی ڕامیاری پێکهاتەی هەمیشەیی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانە، کە هێزو حوکم و دەسەڵات لە خۆدەگرێ .

- هارولد لاسویل (harold laswell) دەڵێ :

((سیستەمی ڕامیاری نفوزو خاوەن نفوزە لە سەر بناغەی هێزو سەپاندنی سزا بنیاد نراوە)) .

- جۆرج کاتلن (g . catlin)

-((سیستەمی ڕامیاری کۆمەڵێ کردارە بەهۆی زاڵ بوونی پەیوەندییەکانەوە ، بالا دەستی و بنیاد نانی لێ دەبێتەوە)) .

- لاماکسioوبر (max weber):

((سیستەمی ڕامیاری ئەو سیستەمەیە کە زامنی جێ بەجێ کردنی بڕیارەکان دەکات لەناوچەیەکی سنوور دیاری کراودا بە شێوەیەکی هەمیشەیی بە هۆی دەسەڵاتێکی فیعلیەوە لە ڕێگای دەزگایەکی بەڕێوە بردنی هەمیشەییەوە)) .

ئێمەش لە لایەن خۆمانەوە بەم شێوەیە سیستەمی ڕامیاری پێناسە دەکەین:

سسیستەمی ڕامیاری چەنەد دام و دەزگایەکە لـە کۆمەڵگەیـەکی دیـاری کـراودا ، کـە کاروباری بەڕێوەبردن دەگرنـە ئەستۆ لـە ڕێگای ئـەو یاسـاو ڕیاسا مولزیمانـەی کـە لـە ئارادان یان دانراوون لە چوارچێوەی ئایدۆلۆژیایەکی ڕامیاری پەیرەو کراودا .

باسی دووەم

کارکردن لەسەر سیستەمە ڕامیارییەکان [١]

بۆ شـی کردنـەوەی کـارکردن لەسـەر سیسـتەمە ڕامیارییـەکان پێویسـتە دوو بابەت شی بکەینەوە .

بەسـتی یەکـەم : ئـەو کارتێکەرانـەی کـە کـار دەکەنـە سـەر سیسـتەمە ڕامیارییەکان.

بەستی دووەم :پارتەکان و سیستەمە ڕامیارییەکان .

بەستی یەکەم :

ئەو کارتێکەرانەی کە کار دەکەنە سەر سیستەمە ڕامیارییەکان

لە ڕاستیدا سیستەمی ڕامیـاری لـە هـەر ووڵاتێـك ڕەنگدانـەوەی بـارودۆخی تایبـەتی ئـەو ووڵاتەیـە ، ئـەو سیستەمەی کـە بـۆ ووڵاتێـك گونجـاوە ، لەوەیـە بـۆ ووڵاتێکی تـر گونجاوو نەبێت ، هەر ووڵاتێك بارودۆخی تایبـەتی خـۆی هەیـە ، پێکهاتـەی ڕەگـەزی و ئایینی و کەلتوری هەر ووڵاتێك کاردانـەوەی تایبـەتی خـۆی دەبێت لەسـەر سیستەمی پـەیڕەوکراوو لـە دەوڵـەتدا ، هـەروەها کـەش و هـەوای دەوڵـەت لـە ڕووی سـاردی و گەرمییـەوە، هـەبوونی زەوی گونجـاو بـۆ کشـتوکاڵو ڕادەی بـە پیتـی زەوی دەوڵـەت ، سەختی هەرێمەکانی دەوڵەت و هەبوونی چیاو هەورازو دارستان ، یان ڕووبارو دەریـاو بیابـان و لـەو جۆرانـە یـان نـەبوونی، کاریگـەری بنـەڕەتییان هەیـە لەسـەر پێکهاتـەی فیکریو دەروونی خەڵکی ئەو ووڵاتانە، لەم ڕوانگەیەوە ڕادەی ڕەزامـەندی ئـەو خەڵکە

(١) بڕوانە : د. شمران حمداي ــ النظم السياسية .

لەسەر ئەم شێوەیەی سیستەمی دەسەڵات ،یان بۆ ئەوی دیکە پەیوەندی بە باری دەروونی و فیکری دانیشتوانی هەر دەوڵەتێکەوە هەیە ، پەیڕەوکردنی هەر شێوەیەك لە سیستەمی دەسەڵات لە دەوڵەتدا شتێك نییە بەزۆر بسەپێنرێ ، بەڵکو دەبێت سیستەمی پەیڕەوکراو لە دەوڵەتدا گونجاوترین و لەبارترین و نزیکترین سیستەم بێ لە داب و نەریت و کەلتورو ڕادەی هۆشیاری خەڵکی ئەو دەوڵەتەوە .

ئەگەر سیستەمی ڕامیاری پەیڕەوکراو لە دەوڵەتدا گونجاو نەبوو لەگەڵ باری دەروونیو فیکری دانیشتوانی دەوڵەت . ئەوە ئەو سیستەمە ئەگەر بۆ ماوەیەکیش پەیڕەو بکرێت ، وەکو ئەنجام هەر هەرەس دێنیو ئامانجی ڕێکخستنی دەوڵەت ناپێکێ کە پێویستە لە بناغەدا بۆ خۆش گوزەرانی دانیشتوانی دەوڵەت و سەقامگیری ڕەوشی ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتی هاتبێتەکایەوە .

ئەمەو بە پێویستی دەزانین باسی ئەو کارتێکەرانە بکەین کە کار دەکەنە سەر سیستەمی ڕامیاری پەیڕەوکراو لە دەوڵەتدا .

١. کارتێکەرە مێژووییەکان :ـ

وەکو لە سەرەتادا باسمان کردو دووپاتی دەکەینەوە ، شتەکان تەعبیر لە خۆیان دەکەن ، واتا هەر دەوڵەتێك تەعبیر لە خۆی دەکات و تایبەتمەندی هەر دەوڵەتێکیش لە شتە بنەڕەتییەکانەوە سەرچاوەی گرتووە وەکو جێگای جوگرافی دەوڵەت و کەش و هەواو پلەی گەرمی و ساردی و هەبوونی دەریاو ڕووبارو چیاو بیابان و زەوی کشتوکاڵ و دارستان ، یان نەبوونی ، ئەمانە هەمووی ئاستی دەروونی و فیکری خەڵکی هەر وولاتێك دیاری دەکەن و بناغەن بۆ بیرو بۆچوون و ئایین و بنەما فیکری و دەرونیەکانی ئەو خەڵکە . ئەمەش خۆی لە خۆیدا مێژوو وکەلتوری هەر وولاتێك پێك دێنێ .

ئایینی پەیڕەوکراوو و داب و نەریتەکان ، کە لە گەڵ ڕۆژدا چەسپاوون و تەعبیر لە مێژووی هەر وولاتێك دەکەن بناغەی فیکری و دەروونی ئێستا پێك دێنن .

ڕوودانی شەڕوو وێرانکاری و داگیرکاری لە وولاٌتدا کە بەشێك لە مێژوو پێك دێنن ، ئەمانە هەمووی هەریەکەو ڕەنگدانەوەی خۆی هەیە لەسەر پێکهاتەی فیکری و دەروونی خەڵکی وولاٌت و قبوڵ کردنیان بۆ ئەم سیستەمی ڕامیاری یان ئەوەی دیکە .

٢- باری ڕۆشنبیری و فیکری هاوولاٌتیان[١]

کاتێ لە دەوڵەتدا مافی هاوولاٌتیان دیاری دەکرێ ، چوارچێوەی ئاستی ڕۆشنبیری و فیکری خەڵکی ئەو وولاٌتە وەردەگرێ .

ئەگەر ئێمە تەماشای هەر تاکە کەسێك بکەین لە کاتی منداڵییەوە تا گەورە دەبێت ، بۆمان دەردەکەوێ کە منداڵ ، لەبەر ئەوەی بە دوای ئارەزوو دەکەوێت و بەرژەوەندی خۆی نازانێ ، مافەکانی دیاری کراوو دەبن و هەموو مافێکی پێنادرێ . کاتێ گەیشتە تەمەنی لاوی هەندێ مافی زیاتری دەدرێتێ کە گونجاو بێ لەگەڵ بیرو هۆش و ڕادەی پێگەیشتووی تا دەگاتە قۆناغێك یان تەمەنێك کە ئیتر بیرو هۆشی پڕ دەبێتەوەو شتەکان لەیەك جیا دەکاتەوە و بەرژەوەندییەکانی خۆی دەزانێت ، ئەو کاتە هەموو ئەو مافانەی پێ دەدرێ کە بۆ کەسێکی پێگەیشتووی عاقڵ دابین کراوە . گەلی دەوڵەتیش هەمان شتی لەسەر دەووترێ ، کاتێ گەل لە دەوڵەتدا ئاستی ڕۆشنبیری کزو لاواز بێ و لە بنەما نوێیەکان و ژیانی شارستانی تێ نەگەیشتبێ. ئەگەر هەموو مافە دیموکراتییەکانی بدرێتێ و سەربەستی تەواو وەرگرێ ، ئەوە لەوەیە ئەو مافانەو ئەو سەربەستییانە دژ بە بەرژەوەندی گشتی بە کاربێنێ لە جێگای ئەوەی بیخاتە خزمەت بەرژەوەندی گشتی یەوە . بۆیە دەبێ تاکە کەس ئەوەندە مافی بدرێتێ ، کە ئەگەر نەیخاتە خزمەت بەرژەوەندی گشتییەوە نەتوانێ بە کاری بهێنێ دژی بەرژەوەندییە گشتییەکان و بەرژەوەندی دەوڵەت .

لە هەندێ دەوڵەتدا خەڵکی لە جێگای ئەوەی فرە پارتایەتی بە دیاردەیەکی دیموکراسی بزانن ، بە شتێکی نامۆو نالەبار لە قەڵەمی دەدەن، شتێکی سروشتیە ، لەو وولاٌتانەدا ململانێی نێوان پارتەکان بگاتە حاڵەتی شەڕوو یەك پەکتاوکردن .

---

[١] بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو . .

جا لە پێنـاو پاراسـتنی بـەرژەوەندی گشـتی و بـەرژەوەندی بـاڵای دەوڵـەت وەکـو لـە دیڤاکتۆیشدا خۆی لەگەڵ ڕۆژدا دەسەپێنێ ، دەبێ ئەو مافانەی کە دەدرێتـە هاووڵاتیـان یان ئەو سەربەستییە گشتیانەی بۆ هاووڵاتیان دابین دەکرێن، دەبێ گـەنجاوبن لەگـەڵ ڕەوشـی فیکـری و ڕۆشـنبیری هاووڵاتیـان لـە ووڵاتـداو سـنوور بـۆ هـەر زیادڕەوییـەك و شـێواندنێکی بـاری گشـتی دابـنرێت . بـۆ نموونـە سـنوور دانـان بـۆ ڕۆژنامـە بـۆ ئـەوەی خەڵك هان نەدات دژ بـە بەرژەوەندییـە گشـتییەکان . یـان سـنوودانان بـۆ خۆپیشـاندان وگێڕانی ئەو کۆڕو کۆمەڵانەی کە لە دژ بـەرژەوەندی گشـتیین . ئێمـە کاتـێ باسـی ئـەم شتانە دەکەین کاتێ باسی ئەوە دەکەین کـە دەبـێ مـافی تاکـەکان و سەربەسـتییەکانیان سنوو دار بکرێت. بێگومان ئەو سنوور دارکردنە مەهانەی خۆی هەیە ، لە بەرژەوەندی ئەوەیە کە ڕۆژێ بێ بتوانرێ لە دەوڵەتدا باشترین سیستەمی ڕامیـاری پـەیڕەو بکرێـت. لە هەندێ ووڵاتدا لە کاتێکدا نیمچە دیموکراسییەتێك هەبێ ، ئەوە هەندێ گروپ سـەر هــەڵدەدەن و بــیرو بــاوەڕی دژ بــە سیســتەمی دیموکراســی و خــودی سیســتەمە پێشکەوتوەکانیش بڵاو دەکەنەوە . ڕۆژنامەو ئامرازەکانی دیکەی ڕاگەیاندنیان وەکو لـە هــەندێ ووڵاتــدا ڕووی داوە لەوەیــە بگاتــە ئاســتێك هـــەر سیســـتەمێکی نـــوێ و پێشکەوتووخواز ڕەت بکەنەوەو تەنانەت بەکوفریشی لە قەڵەم بـدەن . ئایـا لـە کـاتێکی وادا سانسۆر خستنەسەر ئەو ڕۆژنامەو گۆڤارانە پێویست نیە بۆ پاراستنی پـەرژەوەندی باڵای دەوڵەت ؟. بەڵام کاتێ باسی سنووردارکردنی مافی تاکـەکان و سەربەسـتییەکانیان دەکرێـت لـە کـاتێکدا ئاسـتی ڕۆشـنبیری و هۆشـیاری لـە دەوڵـەتدا کـزو لاواز بـێ ، دەبـێ ئـەوەش بزانـین نابـێ ئـەو سـنوور دارکردنـە ببێتـە ئـامرازێك بـۆ دەسـەڵات بـۆ کـپ کردنــەوەی دەنگــی نــەیارەکانی دەســەڵات و خنکــاندنی هــەر بــیروبۆچوونێك لــە بەرژەوەندی دەسەڵاتدا نەبێ، لە پێناو ئـەوەی ئـەو حاڵەتـە ڕوونـەدات پێویسـت دەکـات هەر بڕیارێك دەربچێ لەو بارەوە بەرامبەر هەر کەسێك یـان ڕۆژنامەیـەك ، دەبـێ ئـەو کەسـە یـان ئـەو ڕۆژنامەیـە بتوانـێ داوا لـە بـەردەم دادگایـەکی تایبـەتیدا تۆمـار بکـات بەرامبەر ئەو بڕیارە ، ئەمەش لە ڕاستیدا زەمینـەی لـە بـاری دەوێ لـە دەوڵەتداو ئـەو زەمینەیـەش پـەیوەندی بـە ڕەوشـی ڕامیـاری و ئـابووری و کۆمەڵایەتییــەوە هەیـە لـە

دەوڵەتدا . لە کاتێکدا باسی بارودۆخی فیکری و ڕەوشی هۆشیاری خەڵکی هەر وولاتێك دەکەین مەرج نییە هەموو هاوولاتیان ڕۆشنبیربن ، بەلام دەبێ ئەو ڕادەیە ڕۆشنبیری و هۆشیاری هەبێ لە وولاتدا کە بتوانێ کار لە ئارەزووی گشتی و ڕای گشتی بکات . بەلام کاتێ ڕای گشتی لە وولاتدا بێ سەروبەرو شێواو بوو ، یان لە بەرژەوەندی گشتی دا نەبوو ، ئەوە ئەو کاتە دەتوانین ئاستی گشتی هۆشیاری ڕۆشنبیری و فیکری لە دەوڵەتدا کزو لاواز لە قەڵەم بدەین . ئەمەو دەبێ هەوڵی بەردەوام هەبێ بۆ پێشخستنی ئاستی ڕۆشنبیری و فیکری خەڵکی بە ئاسان کردن و یارمەتی دانی دەرچوونی ئەو کتێب و گۆڤارو ڕۆژنامانەی کە دەتوانن ئاستی ڕۆشنبیری هاوولاتیان بەرز بکەنەوە.

هەروەها کار ئاسانی و هاندانی بەستنی کۆڕو کۆبوونەوە لە بووارە جیاجیاکاندا بۆ هەمان مەبەست .

هەروەها هاندان و یارمەتی دانی هەر دام و دەزگایەك کە چاوەڕوانی ئەوەی لێ دەکرێ کاربکاتە سەر ڕای گشتی و لە بەرژەوەندی بالای دەوڵەت ئاراستەی بکات . ئەوەی ماوە ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە کە هەر بۆچوونی فەیلەسوفەکان و نووسەران و زانایان بوو لە ئەوروپا بوونە هۆی گۆڕانی کۆمەڵگەو داهێنانی سیستەمی دیموکراسی بە هەموو جۆرەکانیەوە .

٣- ڕەوشی ئابووری و سیستەمە ڕامیارییەکان :-

ڕەوشی ئابووری لە هەموو وەخت و کاتێکدا ڕۆڵێکی هەرە گرنگی بینیوە لە دیاری کردنی سیستەمی پەیڕەو کراو لە دەوڵەتدا، ئەگەر تەماشای مێژوو بکەین دەبینین زۆر جار ئەوانەی کە ڕەوشی ئابووریان بە دەست بووە دەسەلاتیانیش گرتوەتە دەست و بە پێی سیستەمێکی ڕامیاری وا وولاتیان بە ڕێوە بردووە کە بەرژەوەندییەکانی خۆیان بپارێزێ . لە چوارچێوەی ئەو بەرژەوەندیەشدا مافی تاکەکان و سەربەستی گشتییان بۆ هاوولاتیان دابین کردووە .

کاتێ ڕەوشی ئابووری بە دەستی خاوەن زەوییەکان و فیودالەکانەوە بوو، دەسەلات بەدەستی چینی ئورۆستۆکراسیەوە بوو ، ئەگەر بەڕووکەشیش دەسەلاتدار نەبوو بێت

ئـەوە بـەکردەوە و پراکتیـك دەسـەڵاتدار بوونـە، یاسـاو ڕێاسـاکانی سیسـتەمی ڕامیـاری لـە دەوڵـەتدا بـە شـێوەیە دادەڕێـژرا، کـە بـەرژەوەندی چینـی ئۆرۆستۆکراسـی بپـارێزێ و تەنانــەت لــە هــەندێ قۆناغیشــدا ، نــەك تەنــها هاووڵاتیــان مافیــان نــەبووە و خــاوەن سەربەستی نەبوون ، بەڵکو موڵك و ماڵی خاوەن زەوییـەکان بـوون ، خـاوەن زەوی تـا ئـەو ڕادەیە دەسەڵاتی بە سەریاندا هـەبوو کـە بیـانکوژێ یـان بیانفرۆشـێ. بـە هاتنـە کایـەوەی پیشەسازی و شۆڕشی پیشەسازی، ڕەوشەکە هەندێ پێشکەوتنی بە خۆوە بینـی و ململانـێ کەوتە نێوان ئەو دوو چینەوە ، تا گەیشتە ڕادەیەك ، چینـی بـورژوازی پـەنا بەرێتـە بـەر بیری دیموکراسی و هەڵبژاردن ، بـەڵام بـە شـێوەیەك بـە دەسـەڵات بوونـی خـۆی مسۆگەر بکات ، ئەمەو شتێکی سروشتییە ئەگەر بڵێین هەبوونی سەرمایەو پرۆژە ئابوورییـەکان و کارگەکان بە دوو لایەن بە ڕێوە دەچن ، لایەنێکی خاوەن سەرمایەو کارگەو کۆمپانیاکـانن، لایەنەکەی دیکەش کرێکارەکانن . هەڵبەتـە لـە ڕەوشـێکی وادا دوو بۆچوونـی دژ بەیـەك دێنـە کایـەوە ، دەبـێ پـارتێکی ڕامیـاری هـەبێ پاڵپشـتی لـە بـەرژەوەندی سـەرمایەداران و خـاوەن کۆمپانیـاو کرێکارەکان بکات ، دەبـێ پـارتێکی ڕامیـاری دیکـەش هـەبێ ، سـەندیکا کرێکاریـەکان و کریکارەکـان و خـاوەن پیشـەکان لـە خـۆ بگرێـت بـۆ ئـەوەی پاڵپشـتییان لـێ بکات، حاڵەتێکی لەم جۆرەش خـۆی لـە خۆیـدا سیسـتەمێکی دیموکراتـی دێنێتـە کایـەوە ، هەروەك و ئەمڕۆ لـە زۆربـەی وڵاتـانی جیهانـدا وەکـو دیفـاکتۆ لـە ئارادایـە. ئەگـەر باسـی ووڵاتـانی جیهانی سـێیەم بکـەین دەبینـین هـەندێکی زۆر دەوڵەمـەندن ، بــەڵام کۆنــترین سیســتەمی ڕامیارییــان تێــدا پــەیڕەو دەکــرێ ، کــە هــەندێکی میرنشــینیەو هــەندێکی دیکەشی دکتاتۆرییە. لە ڕاستیدا ڕەوشـی ئـابووری لـەم ووڵاتانـە ڕێـڕەوی سروشـتی خـۆی وەرنەگرتووە، زیاتر ئەو دەوڵەمەندییە دەگەڕێتەوە بۆ نەوت و هەندێ شتی کانزایتر کـە ئەو دەوڵەتانە توانویانە سودی باشی لێ وەربگرن و ئاسـتی بژێـوی خـەڵکی ووڵاتـیش بـاش بکەن ، بەڵام ڕادەی ڕۆشنبیری خەڵکی ئەو ووڵاتانە بەتایبەت لە ڕووی ڕمیاریـەوە لەگەڵ ڕەوشـی ئابووریـاندا یـەك ناگرێتـەوە، لەبـەر ئـەوەی وەکـو وتمـان دەوڵەمـەندی و بـاری ئابووری باشی ئەو ووڵاتانە بـە ڕێـڕەوی سروشـتی خۆیـدا نەڕۆیشـتوە ، بـەڵکو کـوت و پـڕ ئـامێز بــووە. دەتوانــین نموونــەی ووڵاتــانی لــەو جــۆرەی باسمــان کــرد وەکــو کەســێکی

نەخوێندەوارو نەزان و دوور لە شارستانی بێنینەوە، کە لە کوت و پڕیکدا گەنجینەیەك بدۆزێتەوە، بە دۆزینەوەی گەنجینەکە نەفێر خوێندەواری دەبێ و نە بیرو هۆشیشی کوت و پڕ دەگۆڕێ ، بەڵام بێگومان وەکو مەودایەکی دوو کاریگەری خۆی هەردەبێ، واتە ڕەوشی ئابووری ئەو دەوڵەتانەش وەکو مەودایەکی دوور کاریگەری خۆی هەردەبێ . ئەمەو لە هەندێ لە وولاتانی جیهانی سێیەمدا سیستەمی دەسەڵاتی پەیڕەو کراو زیاتر ئەو سیستەمانەیە کە بواری دەستێوەردانی دەوڵەت زیاد دەکەن لە کاروباری ئابووری و سەرجەم بوارەکانی تردا ، دەوڵەت کاروبارە ئابوورییەکانی ڕێك دەخات لە پێناو چارەسەرکردنی دواکەوتوویی و هەژاری لە ڕێگای زیادکردنی بەرهەم هێنان و بەدی هێنانی ئیکتفای زاتییەوە .

بەستی دووەم :

پارتەکان و سیستەمە ڕامیارییەکان

پێش ئەوەی باسی کارتێکردنی پارت بکەین لە سەر سیستەمە ڕامیارییەکان پێویست دەکات باسی سیستەمەکانی پارتایەتی و جۆرەکانی ئەو سیستەمە بکەین کە ئەمانەن :

– سیستەمی دوو پارت (نظام الحزبين):

سیستەمی دوو پارت ئەوە دەگەیەنێ کە لە دەوڵەتدا دوو پارتی سەرەکی هەبن زۆر جاریش لە ڕووی جەماوەریەوە فرە جیاوازییان نەبێ ، ئەو دوو پارتە ڕۆڵی سەرەکی دەبینن لە کارکردن لە ڕای گشتی و زیاترین بنکەی جەماوەرییان دەبێ لە دەوڵەتدا ، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە لە دەوڵەتدا پارتی تر نەبێت و هیچ ڕۆڵێکی نەبێت ، لەوەیە لە پاڵ ئەو دوو پارتە سەرەکییەدا هەندێ پارتی تریش هەبن بەڵام بنکەی جەماوەری بەربڵاویان نەبێو نەتوانن کاربکەنە سەر ڕای گشتی. بۆ نموونە لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا جگە لە پارتی کۆماری و پارتی دیموکراتی ، پارتی جوتیاران هەیە کە هەندێ جار لە وویلایەتی میتیسۆتا لە پارتی دیموکراسی زیاتر دەنگی هێناوە .

هەروەها پارتی پێشکەوتن هەیە ، کە زۆر جار زۆرینەی هێناوە لە ئەنجومەنی ولایەتی ویسکانسدا . هەروەها پارتی کرێکاران هەیە کە لە ساڵی(١٩٣٧ز)لە ولایەتی نیویۆرك پێنج کورسی بەدەست هێنا لە ئەنجومەنی ئەو ولایەتەدا .

لە ڕاستیدا هەبوونی سیستەمی دوو پارت لە دەوڵەتدا دەگەڕێتەوە بۆ پێشکەوتنی دیرۆکی دەوڵەت و داب و نەرێت و پێکهاتەی ئایینی و نەتەوەی دەوڵەت و پەیڕەو کردنی سیستەمی هەڵبژاردنی زۆرینە . بۆ نموونە هەبوونی سیستەمی دوو پارت لە وولایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا دەگەڕێتەوە بۆ دابەش بوونی هاووڵاتیان لە ئەو ووڵاتە لە نێوان لایەنگرانی ناوەندیەت و نا ناوەندیەتدا ، واتا پەیڕەو کردنی یەکێ لەو دوو سیستەمە .

هەروەها هەبوونی دوو پارت لە بەلجیکا دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی ڕەگەزی لە نێوان فلامان و فالۆفان . سیستەمی دوو پارت جگە لە وولایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا(پارتی دیموکراسیو پارتی کۆماری) و بەریتانیا (پارتی پارێزگاران و پارتی کرێکاران) و کەنەدا (پارتی لیبرالی و پارتی پارێزگارانی پێشکەوتنخواز) لە ووڵاتانی ئەمریکای لاتین و هەندێ ووڵاتانی دیکە پەیڕەو دەکرێ .

ـ سیستەمی فرەپارتایەتی (نظام تعدد الاحزاب) :

سیستەمی فرە پارتایەتی واتا هەبوونی لە دوو پارت زیاتر لە دەوڵەتدا ئیتر ئەو پارتانە سێ پارت بن یا چوار بن ...

ئەو پارتانە هەریەکەو بنکەی جەماوەری خۆیان هەیە، کەم یان زۆر کاردەکەنە سەر ڕای گشتی ، لە هەمان کاتدا لە یەکەوە زۆر دوورنین لە ڕووی بنکەی جەماوەریەوە. سیستەمی فرە پارتایەتی لە هەر دەوڵەتێك تایبەتمەندی خۆی هەیە و دەگۆڕێ لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکیتر بە پێی بارودۆخی دیرۆکی و پێکهاتەی نەتەوەیی و ڕەگەزی و ڕێچکەی و ئایینی لە هەردەوڵەتێك. بۆ نموونە سیستەمی فرە پارتایەتی لە فەرەنسا پێش ساڵی (١٩٤٥ز) سیستەمی سێ پارت بوو ، کە جێواز بوو لە سیستەمی سێ پارتی پەیڕەو کراو لە بەلجیکا .

پەیڕەو کردنی سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی (نظام التمثیل النسبي) لە دەوڵەتدا دەبێتە هۆی هەبوونی سیستەمی فرە پارتایەتی و بەردەوام دروست بوونی پارتی تازە لە بەر ئەوەی هەر پارتێك هەرچەندە بچووك بێت هیوای ئەوەی دەبێت چەند کورسییەکی لە ئەنجومەنە نوێنەرایەتییەکاندا بەدەست بکەوێت .

دروست بوونی پارتی تازەش چەند شێوەیەك لە خۆ دەگرێ: یان پارتێکی نوێ دادەمەزرێ و دێتە کایەوە ، یان یەکێ لە پارتەکان هەڵدەوەشێتەوەو دوو پارت یان زیاتری لێ دەبێتەوە ، یان گروپێك لە پارتێ جیادەبێتەوەو پارتێکی تازە پێکەوە دەنات.

- سیستەمی یەك پارت (نظام الحزب الواحد) :

سیستەمی یەك پارت وەکو لە ناوەکەی دیارە ، واتا هەبوونی یەك پارت لە دەوڵەتدا، کە دەسەڵاتی بە دەستەو دەسەڵات لە دەوڵەتدا بەڕێوە دەبات. دەسەڵاتی تاکە پارت ، یان هەبوونی یەك پارت لە دەوڵەتدا دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیست ، هەرچەندە لە ڕاستیدا درێژە پێدەری دەسەڵاتە میرنشینییەکان و دەسەڵاتە تاك ڕەوەکانە ، بەڵام لە چوارچێوەو لە شێوەیەکی تازەدا کە سیستەمی پارتایەتییە. لە ڕاستیدا پارتە تاك ڕەوەکان وەکو پرۆگرام جیاوازیەکی ئەوتۆیان نییە لەگەڵ هاوشێوەکانیاندا، بۆ نموونە پارتی شیوعی فەرەنسا جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە لەگەڵ پارتی شیوعی کوبادا، بگرە نزیکی لە پارتی شیوعی کوباوە زیاترە لە پارتی ڕادیکالی فەرەنسا، هەرچەندە ئەو دوو پارتە لەیەك دەوڵەتدان. واتا پارتی شیوعی کوبا ، کە پارتی تاك ڕەوە لە کوبا هەمان بەرنامەو پرۆگرامی پارتی شیوعی فەرەنسا هەیە، بەڵام ئەم پارتی تاك ڕەوەو تاکە پارتە ، ئەویش یەکێکە لە پارتەکانی سەر گۆڕەپانی ڕامیاری لە فەرەنسا. سیستەمی یەك پارت یان تاکە پارت لایەنگری هەیەو نەیارانیشی هەن، ئەوانەی لایەنگری و پاڵپشتی لێ دەکەن ئەم بۆچوونانەیان هەیە :-

- سیستەمی یەك پارت دەتوانێت دەستەیەك ڕۆشنبیرو هۆشیارو لێ هاتوو بێنێتەکایەوە، کەلە وولاتدا جڵەوی دەسەڵات بگرنە دەست ، لەبەر ئەوەی خەڵکی بەگشتی ناتوانن حوکمی خۆیان بە خۆیان بکەن ، بۆیە ڕێکخستنەکانی پارتی تاکڕەو لە

ڕێگای ڕێکخستنەکانیەوە لە هەموو ناوچەکانی وولاتدا، کە پەرش و بلاو بوونەتەوە تیایدا ، لە هەر جێگایەك خەڵکێك پەروەردە دەکەن بۆ بەڕێوەبردنی کاری دەوڵەت، کە ئەو کەسانەش دەبێ خەڵکی هۆشیارو لێ هاتوو بن و لە باشترین و دڵسۆزترین ئەندامانی پارت بن، هەروەها لە بەرئەوەی هەموو وەزیفە ڕامیاری و کارگێڕیەکان بەدەستی پارتی تاك ڕەوەوەیە لە بەرزترین پلەی ڕامیاری و کارگێڕی لە دەوڵەتدا تا دەگاتە ئاستە نزمەکان و تەنانەت بەڕێوەبردنی سەندیکاکان و کۆڕو کۆمەڵە جۆراوجۆرەکان ، لەو کاتەدا ڕۆڵی پارتی تاك ڕەو هەر ئەوە نابێ کادری چاك و هۆشیارو لێ هاتوو پەروەردەبکات و بەرهەم بێنێ ، بەڵکو بەهۆی هەبوونی کارمەندی سەر بە پارت لە هەموو دام و دەزگاکاندا ، ئەم دام و دەزگایانە باشترو چالاك تر کارەکانی خۆیان بە ئەنجام دەگەیەنن.

هەروەها پارتی تاك ڕەو بە بۆچوونی ئەوانەی کە پاڵپشتی لێ دەکەن ، دەتوانێ تێکەڵی جەماوەر ببێت و گۆشەگیر نەبێت لە جەماوەر ، لە بەر ئەوەی ڕێکخستنی پەرش و بلاوی هەیە لە سەرجەم ناوچەکانی دەوڵەتدا . ئەوانە لەناو خەڵکدا دەژین و بیرو بۆچوونەکانیان دەزانن، ئەو کادرانە دەتوانن بیرو بۆچوونی ئەو خەڵکە بگەیەننە سەرکردایەتی دەوڵەت و سەرکردایەتی دەوڵەتیش دەتوانێ لە ڕۆشنایی ڕای گشتی خەڵکیدا سیاسەتی دەوڵەت بەڕێوە بەرێت و لەگەڵ بۆچوونەکانیاندا بیگونجێنێ ، لە هەمان کاتدا ئەو کادرانە دەتوانن بیروبۆچوون و ڕێنماییەکانی سەرکردایەتی وەرگرن و بیگەیەننە جەماوەر ، واتا گواستنەوەی زانیاری و ڕێنمایی لە سەرەوە بۆ خوارەوەو بەپێچەوانەوە، بەو جۆرە سەرکردەو پارت لەگەڵ جەماوەردا تێکەڵ دەبن و لەیەك نزیك دبنەوە .

بەڵام ڕەخنەگرانی سیستەمی یەك پارت دەڵێن :

لە دەوروبەری سەرۆکی پارتی دەسەڵاتدارو سەرکردایەتی ئەو پارتە خەڵکی هەڵبژاردەو دڵسۆزو چالاك کۆنابنەوە لە دڵسۆزی و لایەنگرییان بۆ وولات و پرانسیپەکانی پارتی تاك ڕەو ، بەڵکو ئەوانەی لە دەوروبەری کەسی دەسەڵاتدار کۆدەبنەوە ، زۆر جار خەڵکی هەلپەرست و ماستاوچی و خۆپەرستن ، کە بە هەر

شێوەیەك بێت کەسی دەسەڵاتدار یان سەرکردایەتی پارتی تاك ڕەو ڕازی دەکەن و خۆیان دەخەنە خزمەتیانەوە ،لە پێناو پەیداکردنی پوڵ و پارەو بەدەست هێنانی پلەوپایەی جۆراوجۆر لە دەوڵەتدا ، کەسی دەسەڵاتداریش ئەو کەسانە دەگرێتە خۆی ، کە لە لایەکەوە سەربازێکی ملکەچی بیروباوەڕو ڕێنماییەکانی خودی خۆی بن ، لەلایەکی دیکەشەوە کە سانێك بن مەترسی لە سەریان نەبێت کە جێگەی خۆی بگرنەوە ، واتا نەئەوەندە هۆشیاربن جێگای خۆی بگرنەوە ، نەئەوەندەش هۆشیار نەبن کە نەتوانێ وەکو ئامرازێ بەکاریان بێنێ .

بە نسبەت ڕۆڵی ڕێکخستنی پارت و کادرەکانی لە گەیاندنی ڕێنمای و ڕاسپاردەکانی کەسی دەسەڵاتدارو سەرکردایەتی پارتی تاك ڕەو ، ئەوە شتێکی سروشتیەو گومانی تێدا نییە، ئەو کادرو ڕێکخستنانە هەڵدەستن بە گەیاندنی ڕێنمایی و ڕاسپاردەکانی پارتی دەسەڵاتدارو کەسی دەسەڵاتدار بۆ سەرجەم خەڵکی وولات، بەڵام گەیاندنی ڕای گشتی خەڵك و بۆچوونی ناوچە جیاجیاکان لە لایەن ڕێکخستنەکانی پارتەوەو لە لایەن کادرەکانەوە ، هەمووی لەسەر درۆو چەواشەکاری بەندە ، ئەو کادرو ئەندامانە بۆ ئەوەی خۆیان بەرنە پێشەوە بۆ بەرپرسیارەکانیان هەوڵ دەدەن بە درۆ ڕازیان بکەن و ماستاویان بۆ بکەن ، هەروەها بەشان و باڵیاندا هەڵ دەدەن و وانیشان دەدەن کە خەڵك خۆشیانی دەوێت و دەیان پەرستێ، بەمەبەستی دەسکەوتنی پلەو پایەو پوڵ و پارە لەو بەرپرسیارانە . ئەمەو پلەبەپلە ئەم بابەتە دووبارە دەبێتەوە. بۆ نموونە شانە لەگەڵ کەرتدا وا مامەڵە دەکات ، کەرت لەگەڵ بەرپرسی کۆمیتە هەمان مامەڵە دەکات ، بەرپرسی کۆمیتە بۆ لق و لق بۆ کۆمیتەی باڵاو کۆمیتەی باڵاش بۆ مەکتەبی سیاسی ومەکتەبی سیاسیش بۆ سەرۆکی پارت. هەروەها لە ئاستی بەڕێوە بردنیش، قائمەقام بۆ پارێزگا ، پارێزگا بۆ وەزیر ، وەزیریش بۆ کەسی دەسەڵاتدار .

ئەمە هەمووی بەمەبەستی خۆ پێگەیاندن لە لایەن ئەو کەسانەوەو بۆ بەدەست هێنانی پلەو پایەو پوڵ و پارە وەکو لە سەرەوە باسمان کرد. ئەمەو تەنانەت لە گەیاندنی پەیامی سەرکردەی پارت و کەسی دەسەڵاتدار ، هەندێ جار خەڵکی بەو ڕێنمای و پرۆگرامەی پارتی تاك ڕەو ڕازی نابن و قەناعەتی خەڵکی بە پارتی

دەسەڵاتدار دەگاتە بن بەست . ئەوەش تاکە پارتی سەر گۆڕەپان ناچار دەکات پەنا بەرێتە بەر بەکارهێنانی هێزو ئامرازی پۆلیسیانە بۆ کپ کردنەوەی نارەزایی خەڵکی، بۆ کۆنترۆڵ کردنی رەوشی دەوڵەت پارتی تاك رەو پەنا دەباتە بەر دوو جۆر چاودێری؛ چاودێری ناوخۆ ، واتا چاودێری کردنی جموجۆڵی خودی ئەندامانی پارتی دەسەڵاتداری تاك رەو. چاودێری دەرەکی، واتا چاو دێری کردنی جموجۆڵی هاووڵاتیان و خەڵکی لەلایەن ئەندامانی پارتی دەسەڵات دارەوە. ئەمەو سیستەمی یەك پارت هەمووی وەکو یەك نیین و یەك پاساویان نییە بۆ تاك رەوی. هەندێ لە پارتە تاك رەوەکان مەهانەی ئەوە دێننەوە کە گوایە هەبوونی یەك پارت ، یەکێتی خاکی نیشتمان و بەرژەوەندی باڵای دەوڵەت دەپارێزێ . لە کاتێکدا هەبوونی دوو پارت یان فرە پارتایەتی ، لەوەیە وڵات دابەش بکات بەسەر چەند گروپ وتاقم و بیرو بۆچونێکدا، کە بەرژەوەندی وڵات و یەکێتی خاکی ووڵات بخاتە مەترسیەوە و لە نێوان ململانێی ئەو لایەنانەدا لەناو بچێو یان شێواو شڵەژاو بێ. هەروەها هەندێ پارتی تاك رەوی دیکەش وا پاساوی هەبوونی سیستەمی یەك پارت دەدەنەوە، کە گوایە یەکێتی ئابووری دێنێتە کایەوە؛ بۆ نموونە پارتە مارکسییەکان وا دەبینن کە زۆربەی خەڵکی لە جوتیارو کرێکار پێك هاتوون، بۆیە بە پێویستی دەزانن ، کە دەبێ لە دەوڵەتدا تاکە پارتێك دەسەڵات بە دەست بێت ئەو پارتەش نوێنەری راستەقینەی ئەو دوو چینەبێت.

کارتێکردنی سیستەمەکانی پارتایەتی لەسەر سیستەمە ڕامیارییەکان

یەکەم :

پارتەکان و هەڵبژاردنی نوێنەرەکان :

ئەگەر هەڵبژاردن کرا لە جێگایەك بێ هەبوونی پارت ، ئەو کاتە دەنگدەرەکان دەنگ دەدەن بەو کەسانەی کە دەیاناسن و ناسراون بە خەڵکی باش و ڕابردوو پاك و بە ئەمەك و دڵسۆز بۆ وولات و بۆ خزمەتکردنی خەڵکی ، یان دەنگ دەدەن لەسەر بنەمای خزمایەتی و خێڵایەتی . بەڵام کاتێ پارتی ڕامیاری لە گۆڕەپانی مەیدانی ڕامیاری دەوڵەتدا هەبێت ، ئەو کاتە دەنگدەرەکان دەنگ دەدەن بە چەند کەسانێك ، لەبەر ئەوەی ئەو کەسانە لە هەمان پارتن ، هەمان بیرو باوەڕیان هەڵگرتووە کە دەنگدەر خۆی لایەنگری ئەو پارتەیەو هەمان بیرو باوەڕی هەڵگرتووە . واتا دەنگدەر کاتێ دەنگ بە کەسێك دەدات ، لە ڕاستیدا دەنگ بۆ پارتێك و بیرو باوەڕێك دەدات ، نەك بۆ خودی کەسەکە ، شتێکی سروشتییە ئەگەر بڵێین کاتێ دەنگدەر دەنگ بۆ کەسێك دەدات ، کە پارتێك لە پارتەکان دای ناوە وەکو پاڵێوراوێك وا هەست دەکات کە دەسەڵات بە دەستانی ناو پارتەکە بۆیە ئەو کەسەیان داناوە لەوەیە کەسێکی شییاوو ولێ هاتوو بێت ، بێگومان ئەو پارتەش بەشی خۆی زانیاری و ڕاهاتوویی هەیە بۆ دیاری کردنی پاڵێوراوەکانی خۆی ، پاش لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندن پاڵێوراوەکان دیاری دەکەن ، کە بێگومان دەبێ ئەو پاڵێوراوانە لەو کەسانە بن کە شارەزان و بە توانان لە ڕیزەکانی پارتدا .

ئەمە لە لایەکەوە ، لە لایەکی دیکەوە ، دەنگدەر ئەگەر تەنانەت خۆی پاڵێوراوێکیش پەسەند نەکات کە ئەو پارتەی داینـاوە خۆی لایەنگرێتی ، ئەوە دەنگ هەر دەدا بەو پاڵێوراوە، لەبەر ئەوەی ئەگەر کەسەکەش پەسەند نەکات ئەوە دەزانێ کە ئەو کەسە ناتوانێ لە ڕێنمایی پارتەکەی لابدات و هەر دەبێ لە چوارچێوەی

سیاسەتی پارتەکەیدا کار بکات. بەڵام مەرج نییە پارت ، حزب هەموو پاڵێوراوەکانی لە خەڵکی شیاوو پێك هاتبێ ، لەوانەیە هەندێ کات دیاری کردنی ئەو پاڵێوراوانە لەسەر بنەمای پەیوەندی ئەو کەسانە بێت لەگەڵ دەسەڵات بە دەستانی ناو پارتداو یان لەسەر بنەمای خزمایەتی یان برادەری بێت. یان هەر بنەمایەکی دیکەی لەو جۆرانە نەك لێ هاتووی و شیاووی خودی کەسەکە خۆی. بەڵام لە زۆر حاڵەتدا پاڵێوراوەکان لە خەڵکانێك پێك دێن کە ڕووی کۆمەڵایەتییان هەیەو ناسراوون بە خەڵکی باش لە لایەن خەڵکەوە .

لێرەدا دەتوانین بڵێین لەوەیە یەکێ لە پارتەکان سەرکەوتن بەدەست بێنێ لە هەڵبژاردندا ، لە ڕێگای چەند کەسێکەوە کە قورسای ولێ هاتووی خۆیان هەیە لە ناو کۆمەڵدا . لە کاتێکدا پاڵێوراوەکان نوێنەری پارتەکان بن ئەوە نوێنەرایەتی پارتەکانیان دەکەن لە ئەنجومەنە نوێنەرایەتییەکاندا جگە لە نوێنەرایەتی کردنی دەنگدەرەکان ، واتا ئەو پاڵێوراوانە تەنها نوێنەرایەتی دەنگدەرەکان ناکەن کە دەنگیان بۆیان داوە ، بەڵکو نوێنەرایەتی ئەو پارتەش دەکەن کە پاڵاوتویانێتی بۆ هەڵبژاردن و ڕۆڵی مەزنیشی بینیوە لە سەرکەوتنیان لە هەڵبژاردندا .

ئەمەو ڕۆڵی پارتەکان لە دەرچوونی پاڵێوراوەکان لە هەڵبژاردندا ڕۆڵێکی مەزنە ، چ لە سیستەمی یەك پارتدا بێت و چ لە سیستەمی دوو پارت و فرە پارتایەتیدا بێت. ئەو پاڵێوراوانەی کە سەربەخۆو بێلایەنن جیاوازیەکی زۆریان هەیە لەگەڵ ئەو پاڵێوراوانەی کە پارتێك لە پارتەکان پاڵپشتییان لێ دەکات ، ئەو جیاوازیەش دەگۆڕێ لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر بە پێی یاساکانی هەڵبژاردن و داب و نەریتە پەیڕەوکراوەکان لێرەو لەوێ . بۆ نموونە لە هەندێ لە وولایەتەکانی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا یاساکانی هەڵبژاردن بۆ خۆ پاڵاوتنی سەربەخۆکان و بێلایەنەکان مەرجی ئەوەیان داناوە ، کە دەبێ (٢٠٠٠) کەس پاڵپشتییان لێ بکا بۆ خۆپاڵاوتن . ئەمەش خۆی لە خۆیدا کۆسپێکە لە بەردەم پاڵێوراوە سەربەخۆکاندا . هەروەها لە ئنگلتەرا داب و نەریتە پەیڕو کراوەکان ئەوە دەسەپێنن کە دەبێ هەر پاڵێوراوێك پشت بە لیژنەیەك ببەستێ بۆ پڕوپاگەندە کردن و کارکردن لە جەماوەر

بۆ ئەوەی بتوانێ دەنگی ئەو خەڵکە بەدەست بێنێ. لە کاتێکدا ئەو لیژنانەی لەلایەن پارتەکانەوە دادەمەزرێن بۆ پڕوپاگەندە کردن بۆ پاڵێوراوەکانی خۆیان، ئەوە شتێکی ئاسان نییە بۆ پاڵێوراوە سەربەخۆکان ، لە بەر ئەوەی پێکەوەنانی لیژنەی هەڵبژاردن ، شتێکی ئاسان نییە بۆ پاڵێوراوە سەربەخۆکان .

ئەگەر پاڵێوراوی سەربەخۆ بتوانێ لیژنەیەکی هەڵبژاردن بۆ خۆی پێک بێنێ ، ئەوە ئەو لیژنەیە ، ناتوانێ لە ئاستی لیژنەیەکدا بێ ، کە یەکێ لە پارتەکان دایمەزراندبێ ، لەبەر ئەوەی ئەو لیژنەیەی کە یەکێ لە پارتەکان دایدەمەزرێنێ هەموو ئامرازێکی ماددی و مەعنەوی دەخرێتە خزمەتیەوە . لە هەمان کاتدا تەجرەبەی ڕامیاری و ڕاڤەکردنی سیاسەت لەلایەن پارتەکانەوە بە شێوەیەکی بەردەوام ڕەنگ دانەوەی خۆیان دەبێت لەسەر جەماوەری دەنگدەر .

دووەم :

پارتەکان و چۆنێتی ڕاڤەکردنی دەسەڵات لە دەوڵەتدا

سیستەمەکانی پارتایەتی لە دەوڵەتدا ڕۆڵی کاریگەریان هەیە لەسەر بەڕێوەچوون و ڕاڤەکردنی دەسەڵات لە دەوڵەتدا ، بۆ نموونە سیستەمی پەرلەمانی لەسەر بناغەی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراوەو بەپێی دەستوور دەبێ دەزگای یاسادانان بە جیا کاری خۆی بکات لە دەزگای ڕاپەڕاندن (وەزارەت) ، هەروەها وەزارەت بۆی هەیە متمانە لە پەرلەمان بسێنێتەوە و پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوە ، هەروەها پەرلەمان دەتوانێ متمانە لە وەزارەت بسێنێتەوە و وەزارەت دەست لەکار بکێشێتەوە ، ئەمە لە ڕووی تیۆرییەوە، بەڵام لە ڕووی پراکتیکییەوە، لە هەندێ سیستەمی حزبایەتیدا، ئەم پێوەرانە دەگۆڕێن . بۆ نموونە پەیڕەو کردنی سیستەمی دوو پارت (نظام الحزبین). دەبێتە هۆی ئەوەی یەکێ لەو پارتانە زۆرینەی هەبێ لە پەرلەماندا ، لەبەر ئەوەی وەزارەت لە پەرلەمانەوە هەڵدەقوڵێ و هەر لەو پارتە پێک دێ کە زۆرینەی هەیە لە پەرلەماندا ، واتا ئەو پارتەی زۆرینەی هەبێ لە پەرلەماندا ،

وەزارەت پێك دێنێ . جا بۆیە بەکردارو پراکتیك جیاکاری نامێنێ لە نێوان دەزگای یاسادانان و وەزارەتدا . هەردوو دەزگا لە پارتێکدا کۆ دەبنەوە ، یان با بڵێین پارتێك پێکەوە کۆیان دەکاتەوە، کۆبونەوەی ئەو دوو دەزگایەش لە ژێر چەتری پارتێکداو ئاراستەکردنیان لە رێگای ئەو پارتەوە، دەبێتە هۆی ئەوەی ئەو دوو دەزگایە هەماهەنگیو هاوکاری یەکتر بکەن، ئەو چاودێرییە ئاڵوگۆڕکێیەی

نێوانیان کە دەستوور باسی دەکات ، یان متمانە لێ سەندنەوەو هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمان لەلایەن وەزارەتەوە ، یان متمانە لە وەزارەت سەندنەوە و دەست لەکار کێشانەوەی ، ئەمانە هەموو مەرەکەبی سەر کاغەزن و لە دەستووردا هەن، بەڵام لە رووی پراکتیکییەوە جێبەجێو پەیڕەو ناکرێن .

بۆنموونە لە ئنگلتەرا کە لەسەر سیستەمی پەرلەمانی بەڕێوە دەڕوات دوو پارتی سەرەکی هەیە ، کرێکاران و پارێزگاران ، کە لە هەڵبژاردنەکاندا یەکێ لەو دوو پارتە زۆرینە بەدەست دەهێنێ ئەوکاتە ئەو پارتە زۆرینەی کورسییەکانی پەرلەمانی بەدەست دەکەوێت. هەر لە پارتی زۆرینەی پەرلەمانیش وەزارەت پێکەوە دەنرێ . جا بۆیە ئەو دوو دەزگایە لە جێگای چاودێری و بەکارهێنانی ئەو گوشارانەی کە لە دەستووردا هەن و لەسەرەوە باسمان کرد لە نێوانیاندا هەماهەنگیو هاوکاری هەیە ، پەرلەمان لە لایەن وەزارەتەوە هەڵناوەشێتەوە تا ئەو ماوەیەی کە یاسا دایناوە بۆ نوێنەرەکانی پەرلەمان ، کاتێ ئەو ماوەیە تەواوو بوو، ئەوە ماوەی یاسایی نوێنەرایەتی خۆیان تەواو دەکەن و هەڵبژاردنی تازە دەکرێ.

هەروەها وەزارەت متمانەی لێ ناسەنرێتەوەو دەستی لە کار ناکێشرێتەوە ، لە بەر ئەوەی ئەو پارتەی زۆرینەی لە پەرلەماندا هەیە ، خۆی وەزارەت پێکەوە دەنا . ئەگەر ئەو پارتەش خۆی وەزارەت پێکەوە بنات ، ئەوە چۆن ئیتر دەستی لە کار دەکێشێتەوە .

ئەمەو لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا کە ئەو سیستەمەش وەکو سیستەمی پەرلەمانی لەسەر بناغەی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراوە، کاتێ دوو پارتی سەرەکی هەبن لە دەوڵەتدا ، ئەوە لە زۆر حاڵەتدا سەرۆك کۆمار، کە سەرۆکی دەزگای راپەڕاندنە ئەندامی هەمان پارت دەبێت کە زۆرینەی هەیە لە پەرلەماندا. واتا

زۆرینەی پەرلەمانی و سەرۆك کۆمار یەك پارت کۆیان دەکاتەوە، بۆیە ئەو کاتە ، جیاکاری نێوان ئەو دوو دەزگایە ، ڕاپەڕاندن و یاسادانان، هەرچەندە لە ڕووی تیۆرییەوە لە دەستووردا هەبێ ، بەڵام بە کردەوەو پراکتیك ئەو جیاکارییە مەحاڵەو بە ڕێنمای پارتی زۆرینە هەماهەنگی و هاوکاری لە نێوانیاندا جێگای جیاکاری نێوانیان دەگرێتەوە ، بەڵام سیستەمی سەرۆکایەتی جیاوازە لە سیستەمی پەرلەمانی ، لەوەیە هەندێ جار سەرۆکی هەڵبژێردراو کە سەرۆکی دەزگای ڕاپەڕاندنە لە پارتێك بێت، زۆرینەی پەرلەمانیش لە پارتێکی دیکە پێك هاتبێت. واتا سەرۆکی هەڵبژێردراو لە پارتێکی ڕامیاری و زۆرینەی پەرلەمانیش لە پارتێکی دیکە ؛ هەروەکو ئێستا (٢٠٠١ز) لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەبینرێت ، زۆرینەی پەرلەمانی لە پارتی دیموکراسییەو سەرۆك کۆماریش لە پارتی کۆمارییە. ئەمەو پەیڕەو کردنی سیستەمی یەك پارت لە دەوڵەتدا دەبێتە هۆی ئەوەی هەموو دەزگاکانی دەوڵەت لە یاسادانان و ڕاپەڕاندن و زۆر جاریش تەنانەت دەسەڵاتی دادوەریش لە لایەن پارتی تاك ڕەووە بەڕێوە ببرێن، جا بۆیە بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان لە سیستەمی یەك پارتدا لە نێوان دەزگاکانی دەوڵەتدا پەیڕەو ناکرێ .

ئەگەر لە سایەی سیستەمی دوو پارتدا لە پەرلەماندا ، پارتی بەرهەڵستکار هەیە، لەوەیە هەندێ جاریش پارتی بەرهەڵستکار زۆر بە هێزبیت و بتوانێ ڕێگا لە دەزگای ڕاپەڕاندن بگرێ . ئەوە لە سایەی سیستەمی یەك پارتدا ، بەرهەڵستکار، (ئۆپۆزسیۆن) ئەگەر هەبێتیش ، ئەوە ئەوەندە کزوو لاواز دەبێ کە هەر هیچی پێ نەکرێ ، لەوەیە هەندێ دەوڵەتیش ئۆپۆزسیۆنی هەر تیا نەبێ .

بەڵام کاتێ سیستەمی فرە پارتایەتی پەیڕەو بکرێ ، ئەوە بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان کە لە دەستووردا هەیە ، لە پراکتیکیشدا پەیڕەو دەکرێ. لەبەر ئەوەی هیچ پارتێك لەو پارتانە زۆرینەیان نابێ لە پەرلەماندا ، کاتی واش هەیە چەند پارتێك ڕێژەیان لە پەرلەماندا لە یەکەوە نزیك دەبێ ، بۆیە بە ناچاری وەزارەتێکی هاوبەش پێك دێنن ، ئەو وەزارەتەش سەقامگرتوو نابێت و زۆر جار لە لایەن پەرلەمانەوە متمانەی لێ دەسەنرێتەوە و دەستی لە کار دەکێشرێتەوە . لە بەر ئەوەی پێکەوەنانی ئەو وەزارەتانە لە لایەن پارتە

جیاجیاکانەوە لەسەر بناغەی دابەشکردنی پلەو پایەیە ، هەندێ جار یەکێ یان زیاتر لەو پارتانە ڕازی نابن بەو پایەیەی بەریان دەکەوێت و لە ئیئتلاف دەکشێنەوە. یان ئەو پارتانەی کە لە دەرەوەی وەزارەتەکەن ، کێشە بۆ وەزارەت دروست دەکەن و تەگەرە دەخەنە بەردەمی . ئەمەی کە لە سەرەوە باسمان کرد پەیوەندی بە سیستەمی پەرلەمانییەوە هەبوو. لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا ، سەرۆکی دەوڵەت دەبێ ئەندامی یەکێ لە پارتەکان بێت ، واتا پاڵێوراوی یەکێ لە پارتەکان دەبێتە سەرۆکی دەوڵەت لە کاتێکدا هیچ پارتێك لەو پارتانە کە لەسەر گۆڕەپانی ڕامیاری دەوڵەتن ، زۆرینە ناهێنن لە پەرلەماندا ، بۆیە دەزگای یاسادانان و دەزگای ڕاپەڕاندن بە کردەوە و بە تیۆر دوو دەزگای جیاوازن و لەبارە بنچینەی جیاکاری نێوانیان وەکو لە دەستووردا هاتووە پەیڕەو بکرێ . هەروەها سیستەمی هەڵبژاردنی پەیڕەوکراو لە وڵاتدا کار دەکاتە سەر ڕۆڵی پارتەکان لە هەڵبژاردنی نوێنەرەکان .

سێیەم :

سیستەمی هەڵبژاردن و کارتێکردنی پارتەکان لەسەر هەڵبژاردن :-

سیستەمی هەڵبژاردنی پەیڕەوکراو لە وڵاتدا کار دەکاتە سەر ڕۆڵی پارتەکان لە هەڵبژاردندا . بۆ نموونە پەیڕەوکردنی سیستەمی زۆرینە لە هەڵبژاردندا ڕۆڵی پارتە ڕامیارییەکان کەم دەکاتەوە و کاریگەرییان لاواز دەکات لەسەر بۆچوونی دەنگدەران. بە تایبەت کاتێ دەنگدان بۆ تاکە کەس بێ و ناوچەی هەڵبژاردن بچوك بێت. ئەو کاتە دەنگدەرەکان دەتوانن بە لێزانییەکی تەواوەوە دەربارەی پاڵێوراوەکان دەنگی خۆیان بدەن .

بەڵام ئەگەر هاتوو سیستەمی زۆرینە لەسەر بناغەی لیست بوو، ئەوە ڕۆڵی پارتە ڕامیارییەکان کاریگەر دەبێ لەسەر بیرو بۆچوونی دەنگدەران ، ئەو کاتە دەنگدەرەکان زیاتر دەنگ بۆ پارتە ڕامیارییەکان دەدەن نەك بۆ خودی پاڵێوراوەکان . بەڵام پەیڕەوکردنی سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی لە هەڵبژاردندا ، کە دەنگدان لەسەر بناغەی لیستەوە دەبێ ناوچەی هەڵبژاردن فراوان بێ . لێرەدا دوو حاڵەت هەیە :

یەکێکیان دەنگ دانە بە لسیتی داخراوو ، واتا هەر پارتێك لیستی خۆی دەخاتە دەنگدانەوە، دەبێ دەنگدەر دەنگ بۆ لیستی پارتەکان بدات بێ دەستکاری کردن ،

واتا یان دەبێ دەنگ بە لیستەکە بدات وەکو خۆی کە دابەزیووە، یان ڕەتی بکاتەوە و دەنگی پێ نەدات .

لەبەر ئەوەی دەنگدان بۆ لیستی پارتە ڕامیارییەکانە، پارتە ڕامیارییەکان ڕۆڵی سەرەکی دەبینن لە ئاراستەکردنی بیروو بۆچوونی دەنگدەران و ئاراستەکردنی دەنگەکانیان. بەڵام لیستی داخراوو هەموو کاتێ بەو شێوەیە دانابەزێ ، بەڵکو هەندێ لە یاساکانی هەڵبژاردن بوار دەدەنە دەنگدەر لە جێگای ئەوەی دەنگ بۆ هەموو لیستەکە بدات ، دەتوانێ دەنگ بە هەندێ لە پاڵێوراوانی لیستەکە بدات و دەنگ بە هەندێکی تری نەدات .

لەم حاڵەتەشدا ، دەنگدەر دەنگ بە هەندێ لە پاڵێوراوانی هەمان پارت دەدات و دەنگ بە هەندێکی دیکەی نادات . ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ ، کە ڕۆڵی بەو ڕادەیە نابێ کە لە لیستی داخراودا هەیە ، لە کاتێکدا هەر چەندە پارتە ڕامیارییەکان کاریگەری خۆیان هەر دەبێ ، بەڵام لە هەمان کاتدا ڕاو و بۆچوونی دەنگدەر لەسەر پاڵێوراوەکانی هەمان پارت کاریگەری خۆی دەبێ و دەنگدەر لە کاتێکدا دەنگ بە هەندێ پاڵێوراوانی هەمان پارت دەدات هەندێکی دیکەشی پەسەند ناکات و ڕەتی دەکاتەوە. حاڵەتی دووەم لیستی کراوەیە: واتا دەنگدەر دەتوانێ لە هەر لیستێك ناوی پاڵێوراوێك یان چەند پاڵێوراوێك بنووسێ و لیستێکی تایبەت بە خۆیەوە دروست بکات؛ واتا دەنگدەر دەنگ بە پاڵوراوانی چەند پارتێك دەدات لە هەمان کاتدا . لێرەدا ڕوون و ئاشکرایە ڕۆڵی پارتە ڕامیاریەکان کەم دەبێتەوە، بەڵام لە هەموو حاڵەتەکاندا لەبەر ئەوەی لە سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەییدا ناوچەی هەڵبژاردن فراوانەو دەنگ دان لە سەر بناغەی لیستە کاریگەری پارتە ڕامیارییەکان ڕۆڵی خۆی دەبینێ و پارتە ڕامیارییەکان دەتوانن ئاراستەی بیرو بۆچوونی دەنگدەران بکەن. ئەمەو بە بۆچوونی من هەرچەندە سیستەمی هەڵبژاردنی پەیڕەوکراوو لەووڵاتدا کاریگەری خۆی هەیە لەسەر کارتێکردنی پارتە ڕامیارییەکان لەسەر بیرو بۆچوونی دەنگدەران ، بەڵام ئەو مەسەلەیە لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر دەگۆڕێ.

ـ لە هەندێ جێگا و کاتدا تێکەڵ بوونی پارتە ڕامیارییەکان لەگەڵ خەڵکیدا تێکەڵییەکی پتەوەو لە سەر بناغەیەکی بەهێز دامەزراوە ، تا ئەو ڕادەیەی هەندێ جار دەگاتە ڕادەی توند ڕەوی، خەڵکی بە ئەو پەڕی توند ڕەوییەوە پشتی پارتە ڕامیارییەکان دەگرن و پەیوەندی لەسەر بناغەی لایەنگری بۆ پارتەکان جێگای پەیوەندییە سروشتییە کۆمەڵایەتییەکان دەگرێتەوە. ئەم حاڵەتەش زیاتر لەو وواڵاتانەدا ڕوو دەدات کە پارتێك یان چەند پارتێکی ڕامیاری بە چالاکی ڕامیاری و سەربازی وواڵتیان ڕزگار کردبێ و تێکەڵ بوونی خوێنییان لەگەڵ خەڵك و جەماوەردا هەبێ . هەروەها ڕۆڵی پارتە ڕامیارییەکان کاریگەر و بەهێز دەبێ لەو کۆمەڵگەیانەی کە پەیوەندی کۆمەڵایەتی و داب و نەرێتی کۆمەڵایەتی تیایاندا لاوازە و قۆناغێ پێشتر لە ژیانی شارستانی چوونەتە پێشەوە و کەسایەتی پەرستن و پیاو گەورەی تیایاندا باوی نەماوە. بەلاَم لەو کۆمەڵگەیانەی کە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و پەیوەست بوون بە مۆڕاڵ و ئایینەوە تیایاندا بەهێزن و یان بە شێوەیەکی باش لە ئارادان ، ئەوە کەسایەتییەکان ڕۆڵی خۆیان دەبینن و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان جێگای لایەنگری بۆ پارتە ڕامیارییەکان دەگرنەوە. لە حاڵەتێکی وادا پارتە ڕامیارییەکان زۆر جار قاڵبی ئەو کۆمەڵگەیە وەردەگرن و خۆیان دەدەنە پاڵ کەسایەتییەکانی ناو کۆمەڵگەو ڕۆڵی خۆیان تا ڕادەیەك لاواز دەبێت. بە هەر حاڵ بۆ پەیڕەوکردنی سیستەمێکی ڕامیاری دیاریکراو لە هەر وواڵتێك دەبێ ڕەچاوی ڕابردووی وواڵت و ڕەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئاستی هۆشیاری و پێداویستییەکانی خەڵکی ئەو وواڵتە بکرێت، لە هەمان کاتدا، سوود لە تەجرەبە وسیستەمە پەیڕەوکراوەکانی تر بکرێ لە دەوڵەتەکانی دیکەدا .

لەوەیە سیستەمێکی ڕامیاری دابنرێ بە پێی(١) نوێترین و پێشکەوتوترین ئاست کە عەقڵی مرۆڤ پێی گەیشتبێ، بەلاَم شکەست بێنێ لە ڕووی جێبەجێ کردنەوە بە هۆی نیەت خراپی ئەوانەی جێبەجێی دەکەن، یان سیستەمی پەیڕەوکراو لە ئاستێکی بەرزتردابێ لە ئاستی ئەو گەلەی بۆی دانراوە .

---

(١) بڕوانە : د. سلیمان محمد الطماوی ـ مبادیء القانون الدستوری ص١٢.

بەشی دووەم
سیستەمە ڕامیارییەکان لە ڕووی ڕاڤەکردنی دەسەڵاتەوە

ئەم بەشەم کردووە بە دوو باسەوە لە باسی یەکەمدا باسی سیستەمی دکتاتۆری دەکەم و لە باسی دووەمدا باسی سیستەمی دیموکراسی دەکەم .

باسی یەکەم
سیستەمی دکتاتۆری

لە ڕاستیدا ئەو سیستەمانەی کە تاکە کەسێك بە ڕێوەیان دەبات تەنها سیستەمی دکتاتۆری نییە، بەڵکو چەند سیستەمێکیتر هەن کە دەسەڵات لەو سیستەمانەدابە دەستی تاکە کەسێکەوەیە ، لە بەرچاوترینیان سیستەمی دەسەڵات دارێتی میرنشینی ڕەها (الملكية المطلقة) و ئیستبدادییە.کە بەم سیستەمانە دەوترێ سیستەمە تاکە کەسییەکان .

بەڵام من لە باسەاکانی داهاتوومدا بە درێژی باسی سیستەمی دکتاتۆری دەکەم لەبەر ئەوەی میرنیشنی ڕەها و ئیستبدادی هەمان خەسڵەت و جیاکارییەکانی سیستەمی دکتاتۆرییان هەیە، هەر چەندە لەوەیە هەندێ خەسڵەتی تایبەت بە خۆیانیشیان هەبێت .

سیستەمی دکتاتۆری ئەو سیستەمەیە، کە دەوڵەت هەموو لایەنەکانی ژیان دەگرێتەوە ، واتە هیچ شتێك نابێ و نامێنێتەوە لە دەرەوەی چوارچێوەی دەوڵەت بێت. دەسەڵات لە دەوڵەتی دکتاتۆریدا هەموو بوارەکان دەگرێتەوە، سنورێکی دیاریکراوی بۆ نییە و پێبەند نییە بە هیچ یاساو ڕیاسایەکەوە کە بەرژەوەندییەکانی بخەنە مەترسیەوە .

سەربەستی تاکەکان، سەربەستی ئایدیا، سەربەستی ڕۆژنامەگەری ، مافی مرۆڤ و ئەو شتانە، دەبێ لە چوارچێوەی سیستەمی دەسەڵاتی دکتاتۆریدا لە قەڵەم بدرێ و سنووردار بکرێن. هیچ شتێك نییە لە سەرەوەو لە دەرەوەی دەسەڵاتی دکتاتۆری بێت. بۆ زیاتر تیشك خستنە سەر ئەم بابەتە پێویست دەکات باسەکەمان بکەین بە چوار بەستەوە، لە بەستی یەکەمدا باسی بناغەی فیکری سیستەمی دکتاتۆری دەکەم ، لە بەستی دووەمدا باسی تایبەتمەندییەکانی سیستەمی دکتاتۆری دەکەم، لە بەستی سێیەمدا باسی جۆرەکانی دکتاتۆریەت دەکەم و بەستی چوارەمم تەرخان کردووە بۆ هەڵسەنگاندنی سیستەمی دکتاتۆری .

بەستی یەکەم :
بناغەی فیکری سیستەمی دکتاتۆری[1]

سروشت و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و مرۆڤ و دەسەڵات لە هەر کات و قۆناغێکدا ، ئەو بابەتانە بوونە، کە زۆر توێژینەوە و لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراوە ، بێگومان خوودی بابەتەکان ئیلهام بەخش بوونەو ئەو لێکۆڵینەوە و توێژینەوەیان لەسەر کراوە.

دەسەڵات و فەلسەفەی دەسەڵاتیش لە چوارچێوەی ئەو بابەتانەدا باسیان لێوە کراوە. ئەوەی مەبەستمانە ئەوەیە، هەندێ لەو بۆچوونانە لایەنی نێگەتیڤانەی شتەکانیان وەرگرتووە، لەوەیە هەندێ لەو بۆچوونانەش لە هەندێ شتدا ئامانجی خۆیان پێکابێ.

- تۆماس هۆبز، ژیانی سەرەتایی کۆمەڵگە بەشەڕ و نائارامی و هەڵکوتانە سەر یەکتر و زاڵ بوونی بەهێز بە سەر بێ هێزدا لێك داوەتەوە. بە بۆچوونی ئەو هەر دەسەڵاتێ بێتە کایەوە، دەبێت خاوەن هێز و تواناو زەبرو زەنگ بێت بەرانبەر هاووڵاتیان ، کە

(٢) بروانە : د .یحیی الجمل ـ الانظمة السیاسیة المعاصرة ص٢٠٢-٢٠٦.

دەبێت هەموو تاکەکانی کۆمەڵ ملکەچی دەسەلات بن ، ئەو دەسەلاتەش دەبێ دەسەلاتێکی ڕەها بێ و بەرپرسیار نەبێ بەرانبەر بە هیچ .

ـ کارل سمس دەڵێ: لە سیاسەتدا، خێر و شەڕ و جوانی و بەدەفە سالّی نییە، بەلام لە سیاسەتدا دۆست و دوژمن هەیە ، بۆ دۆست هەموو شتێك هەیە، لەگەڵ دوژمنیشدا هەموو شتێك ڕەوایە، بێ پێ بەند بوون بە مۆراڵەوە

(أخلاق) لەبەر ئەوەی لە سیاسەتدا مۆراڵ نییە .

ـ میکافیلی لە کتێبەکەیدا (ألامیر) : هەموو ڕێگاو ئامرازێکی شی کردوەتەوە بۆ میرنشین، کە چۆن دەسەلاتی خۆی بەهێز و پتەو بکات بێ ئەوەی پێ بەند بێ بە مۆراڵەوە ، هەروەها وا دەبینێ ، میر دەتوانێ بۆ پێکهێنانی ئامانجەکان هەر ئامرازێکی ڕەوا و ناڕەوا بە کاربێنێت بێ پێ بەند بوون بە مۆراڵەوە .

ـ مۆسۆلینی دەڵێ: دەوڵەت هەموو شتێکە بەرانبەر تاکەکان ، دەوڵەت تاکەکان ناسڕێتەوە ، بەلام دەیانکاتە سەربازێك و دەیانخاتە خزمەت خۆیەوە ، تاکەکان دەبێ لەو چوارچێوەیەدا سەرفەرازبن کە دەوڵەت دەیەوێت و سنوورەکەی دیاری دەکات .

دەوڵەت گیانی هەمیشە زیندووی نەتەوەیە، کاری تەنها ئەوە نییە ئاسایش و سەلامەتی تاکەکان بپارێزێ و ئاستێکی بژێوی گونجاویان بۆ دابین بکات .

- کرۆمۆیل لە کاتی دەسەلاتدارێتیدا لە ئنگلتەرا لە ناوەڕاستی سەدەی (١٧) دا ووتویەتی: ((لە دە هاووڵاتیدا نۆیان ڕقیان لێمە، ئەوە گرنگ نییە لە بەر ئەوەی دەیەمیان چەکدارە)) .

- هێگڵ دەڵێ: ((جەنگ باشترین شتە، بەها جوانەکانی مرۆڤایەتی بەدەر دەخات)).

ـ مۆسۆلینی دەڵێ : ((ئاشتی هەمیشەیی نە لە تواناد‌ا هەیە و نە سوودیشی هەیە)) .

ـ ئەفلاتۆن دەڵێ : ((سروشت ، نێری دروست کردووە و مێیشی دروست کردووە ، زیرەکی داوەتە هەندێ کەس و بێ بەشی کردووە لە هەندێکی تر ، ئەمەش وای

کردووە خاوەن خێزان هەبێت و دەسەڵاتی بەسەر خێزانەکەی خۆی و کۆیلەکانیدا هەبێ، کە ئەو کۆیلانە زیرەکییان پێ نەبەخشراوە)) .

بە خوێندنەوەی ئەم ڕاو بۆچوونانە بۆمان دەردەکەوێ ، کە بناغەی سیستەمی دکتاتۆری لە دوو فاکتەرەوە سەرچاوەی گرتووە :

یەکێ لەوانە تێڕوانینە بۆ مرۆڤ ، ئەوی تریانیش تێڕوانینە بۆ دەوڵەت .

- تێڕوانینی دکتاتۆرییەکان دەربارەی مرۆڤ لە دوو گۆشە نیگاوە سەرچاوەی گرتووە.

- باوەڕ بوون بە تاکی جیاکار (الفرد الممتاز)

- باوەڕ بوون بە جیاوازی و نایەکسانی لە نێوان تاکەکاندا .

تاکەکان وەکو یەك نین، بەحوکمی سروشت بە جیاوازی دروست بوون ، جیاوازییان هەیە لە هەموو شتێکدا، ڕەنگ ، دەنگ ، زمان ، هۆشیاری و زیرەکی،...

ئەم جیاوازییانەش چەند شتێکی بنەڕتین و لە بناغەوە مرۆڤ وا دروست بووە. جیاوازییەلێکی کاتی، یان تاك و تەراکارانە نیین (أستثنائی)، هەندێ لە تاکەکان بە حوکمی سروشت باش دروست بوونەو هۆشیار و زیرەکن و هەر بۆ ئەوە دروست بوونە ببنە دەسەڵاتدار ، کەسانی تریش هەن، هەر بۆئەوە هاتوونەتە کایەوە دەسەڵات بەسەر بن .

ئەمەو سەرۆك دەبێت لە هەموو تاکەکانی تر جیاکار بێ، هەموو ئاوات و ئامانجەکانی گەل لە خۆ بگرێ و ئەو پاڵەوانە بێ کە سەربەرزی وڵات بپارێزێ و سەرکەشی بۆ گەل بگێڕێتەوە. ئەو تەنها نوێنەرو بریکاری گەل نییە، بەڵکو خۆی گەلەو ویست و ئارەزووی ئەو ویست و ئارەزووی گەلە . گەل کاتێ پیرۆزی بکاو ملکەچی ببێ ، ئەو کاتە پیرۆزی خۆی دەکاو ملکەچی خۆی دەبێ . هەروەها لە بیرۆکەی تاکی جیاکارەوە ، ڕەگەزی جیاکارو نەتەوەی جیاکاریش دێتەکایەوە .

هەر وەکو هتلەر ڕەگەزی ئاری بە ڕەگەزێکی مەزن و جیاکار دادەنا ، مافی ئەوەی پێ دەدا دەست بگرێتە سەر جیهانداو ببێتە دەسەڵاتداری . نەتەوەی یەهودیش لە لایەن هەندێ نوسەران و سیاسەتمەدارانی خۆیانەوە ، بە گەلی هەڵبژێردراو لە لایەن خوداوە ناوزەردی دەکەن .

ئەمەو تێڕوانینی دکتاتۆرییەکان دەربارەی دەوڵەت :

دەوڵەت هەموو شتێکەو دەسەڵاتی دەوڵەت ڕەهاو بێ سنوورە ، هیچ شتێك نییە سنوور بۆ دەسەڵاتی دەوڵەت دابنات و هیچ شتێکیش نییە لە دەرەوەو لە سەرەوەی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە بێ. دەوڵەت گیانی هەمیشە زیندوو ئیرادەی خودایە لەسەر زەمین و تاکە بەهای ڕەهاو بێ نەزیرە لە ژیانی مرۆڤایەتیدا. ئەمەو بەپێی سیستەمی دکتاتۆری ، یاسا نابێتە ڕێگر لە دەوڵەت و سنوورداری بکا لە پێناو بەرژەوەندی تاکەکان و پاراستنی سەربەستیەکانییان، بە پێچەوانەوە تاکەکان دەبێ ملکەچی دەوڵەت بن و تا ئەو سنوورە سەربەست بن، زیان بە بەرژەوەندی دەوڵەت نەگەیەنن ، دەبێ سەربازێك بن لە خزمەتی دەوڵەتدا .

بەستی دووەم

تایبەتمەندییەکانی سیستەمی دکتاتۆری

لە تایبەتمەندییەکانی سیستەمی دکتاتۆری :-

- سیستەمی دکتاتۆری، سیستەمێکی تاکە کەسیە:

سیستەمی دکتاتۆری، سیستەمێکی تاکە کەسییە، پەیوەستە بە کەسی دکتاتۆرەوە ، دکتاتۆر خۆی دەسەڵاتی وولاتی بە دەستەوەیە ، خۆی خاوەن بڕیارەو لەو کارەدا پەنا دەباتە بەر خەڵکی لاوازو بێ توانا لە بەر ئەوەی ئامێری دەستی خۆی بن و لە چوارچێوەی ئەو دەرنەکەون ، هەرچەندە دکتاتۆر سوود لە کەسانی خاوەن ئەزموون و خەڵکی زانا وەردەگرێ، بەڵام ئەو کەسانە بە وونی دەمێننەوەو لە سەر گۆڕەپانی ڕامیاری دەوڵەت دەرناکەوون، لەوەیە دکتاتۆر ئەنجومەن و دەزگای جۆراوجۆر پێك بێنێ‌و وانیشان بدات کە دەوڵەت دەزگای یاسا دانان و دەزگای ڕاپەڕاندی یاسایی هەیە ، بەڵام لە ڕاستیدا ئەمانە هەموو ئەنجومەن و دەزگای دکتاتۆرین بۆ چەواشە کردن و پەیڕەو کردنی سیاسەتی دکتاتۆریانەی خۆی دکتاتۆر بەکاریان دێنێ .

ئەمەو زۆربەی سیستەمە دکتاتۆرییەکان ئەم جۆرە دەزگایانەیان دامەزراندووە، لە ڕووی دەقی دەستوورییەوە هەن ، بەلام ئەم کارە نابێتە هۆی ئەوەی کە ڕەنگی دکتاتۆری لەسەر ئەو سیستەمە بشۆرێتەوە .

دکتاتۆر لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندییەکانی، کە بە سەر هەموو بەرژەوەندییەکانی تردا زاڵە، هەموو شێوازەکانی توندو تیژی و زەبروزەنگ بەکار دێنێ بۆ پاکتاو کردنی هەموو نەیارەکانی لە ناوەوەی وولاتدا. لە پێناو بە ئامانج گەیاندنی ئەو سیاسەتە، هەڵدەستێ بە لە ناو بردنی هەر جۆرە چاودێریەکی ڕامیاری لە وولاتدا بۆ ئەوەی دکتاتۆر خۆی و پاشکۆکانی سەرفراز بن لە بەڕێوەبردنی سیاسەتدا بە جۆرێك کە بەرژەوەندی تاك ڕەوانەی خۆیان بپارێزن. جا لە حاڵەتێکی وەهادا مافی مرۆڤ و هەر جۆرە سەربەستییەك بوونی بۆ نابێ، خۆ ئەگەر هەبێتیش ئەوە تیرۆر دەکرێ .

دەبێ تاکەکانی کۆمەڵگە لە چوارچێوەی بۆچوونەکان و بیری کەسی دکتاتۆردا بیر بکەنەوە ، ئەو هەست و ئارەزوو ویستانەشیان بخنکێنن کە لەگەڵ ویست و ئارەزووی سەرۆکدا ناگونجێ . سەربەستی تاکەکەسی ، مافی مرۆڤ ، سەربەستی کۆبونەوە ، سەربەستی ڕۆژنامەگەری ، لە دەوڵەتی دکتاتۆریدا هیچ بوونێکی ئاکتیڤ و پراکتیکی بۆ نییە. سەرۆك ، دکتاتۆر هەموو شتێکە ، بلیمەتە، ئازایە، هۆشمەندە، کەس نییە لە وولات و بگرە لە هەموو جیهاندا شان لە شانی ئەو بدات. خودا هەڵی بژاردووە بۆ میلەت و پێویستە بۆ وولات، ئەگەر ئەو نەبێ ئەوە ژیان ڕادەوەستێ .

ئەمە شێوەی پروپاگەندە کردنە بۆ سەرۆك، هەڵنان و هەڵدانی سەرۆك لە سیستەمی دکتاتۆریدا ، شتێکی زۆر ئاساییەو، ڕۆژانە ڕاگەیاندن کاری بۆ دەکات. نەك تەنها ئەوەندەش، بەڵکو خەڵك هەردەم لە ترس و دڵە ڕاوکێدا دەژێ، ترس لە ئەوەی لە بەر چاوەو، ئەوەش لە بەر چاو نییە، دکتاتۆر هەموو ئامرازێك بەکار دێنێ دژی خەڵکی ، کوشتن، بەندکردن، تۆقاندن، چەندەها دام و دەزگای جۆراوجۆری ئاشکراو نهێنی بەکار دێنێ بۆ تۆقاندنی خەڵکی. دکتاتۆر بۆ چەواشە کردن و فریودانی خەڵکی

هەندێ دروشمی بریق و باق بەرز دەکاتەوە و خۆی لە پاڵدا حەشار دەدات و لە تەزووە هەستیارەکانی خەڵکی دەداتو هەستیان دەبزوێنێ و بە شتی دروست کراوو لابەلایەوە خەریکیان دەکات و لە ژیانی ڕۆژانەی خۆیان دووریان دەخاتەوە ... بۆ نموونە هتلەر لە کتێبەکەیدا (تێکۆشانم) دەڵێ :

((تۆانای جەماوەری بەربڵاو کەمە ، کەم زیرەکن ، شتیان زوو لە بیر دەچێتەوە ، بڕوا بە درۆ زلەکان زیاتر دەکەن لەو درۆیانەی کە لەسەری ڕاهاتوون و بوەتە شتێکی ئاسایی لایان)) .

جا بۆیە وا دەبینێ ، کە دەبێ ئاستی پڕوپاگەندە لە ئاستی ئەو خەڵکانەدا بێ کە لە نزم ترین ئاستدان لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە، هەر چەندە جەماوەری پڕوپاگەندە بۆ کراو زۆرو فراوان بوون ، دەبێ ڕگەیاندن و پڕوپاگەندە زیاتر نزم بێ و لە ئاستێکی نزم تردا بێ . هەروەها پەنا بردنە بەر شەڕو خولقاندنی ئاڵۆزی و کەش و هەوای تەمومژاوی ، ئامرازێکی دیکەی دکتاتۆرە بۆ شێواندنی خەڵکی و بەردەوام بوونی دەسەڵاتی خۆی.[1]

- هەبوونی یەك پارت :

تایبەتمەندییەکی دیکە لە تایبەتمەندییەکانی سیستەمی دکتاتۆری ، هەبوونی یەك پارتە لەووڵاتدا، بێگومان ئەو پارتەش پارتی دکتاتۆرە .

هەندێ جار دکتاتۆرەکان دەگەنە دەسەڵات لە ڕێگای پارتەکانیانەوە ، کە زۆر جار ئەو پارتانە جوخت و چالاکن و لە دەوری سەرۆك پارتەکەیان کۆ دەبنەوە و بە باوەڕو دڵسۆزییەوە نزیك دەبنەوە، گوێ ڕایەڵی سەرۆك پارت دەبن و قسەی پشت گوێ ناخەن. سەرۆکەکەیان دەگەیەننە دەسەڵات و هەیبەت و نموودی بۆ دروست دەکەن و گەورەی دەکەنەوە .

---

(١) بڕوانە : د.محمد كامل ليلة ـ النظم السياسية ص٣٨٠.

نموونەش بۆ ئەم حاڵەتە ، گەیشتنی هتلەرە بۆ دەسەڵات لە ئەڵمانیا ، هەروەها گەیشتنی مۆسۆلینی بۆ دەسەڵات لە ئیتالیا ، کە پارتەکانیان جوخت و چالاك بوون و زۆر ڕێك و پێك و توند و تۆڵ بوون لە ڕووی ڕێکخستنەوە .

هەندێ جاریش دکتاتۆر خۆی دەگاتە دەسەڵات بێ ئەوەی پارتێکی ڕامیاری هەبێ ، بەڵام کاتێ دەگاتە دەسەڵات خۆی پارتێکی ڕامیاری پێکەوە دەنات.

بەڵام هەندێ بۆچوون هەیە دەربارەی ئەم پارتانە دەڵێن ئەو پارتانەی کە دکتاتۆرەکان پاش گەیشتنیان بە دەسەڵات پێکەوەی دەنێن . دەبێتە مۆڵگە و جێگای خەڵکی هەلپەرست و بوودەڵە و درۆزن ، کە زۆر جار بەرژەوەندی کەسینەیی خۆیان دەیان بەستێتەوە بەو پارتانەوە ، بڕوایان بە هیچ نییە جگە لە بەرژەوەندی خۆیان نەبێ ، هەرکاتێ دەسەڵات لەق بوو و بەرەو ڕووخان چوو ، ئەوانیش وازدەهێنن و ڕوو دەکەنە دەسەڵاتی تازە و لە دەوری کۆدەبنەوە ، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە ئەو جۆرە پارتانە هیچ کەسێکی دڵسۆزیان تێدا نەبێ ، بەڵکو هەندێ کەس هەر دەبن دڵسۆزبن بۆ دکتاتۆر و پارتەکەی بەتایبەت ئەوانەی کادرن لە ڕیزی پارتەکەدا . نموونەش بۆ ئەم حاڵەتە لە کاتی حوکمی سالازار لە پورتغال بەدی دەکرێ . بە هەر حاڵ و دکتاتۆرەکان لە ڕێگای پارتی دەسەڵاتدارەوە خەڵکی ڕێك دەخەن ، ئەو پارتەش تاکە پارتی کاریگەری سەر گۆڕەپان دەبێت ، لەوەیە دکتاتۆر پەنا بەرێتە بەر دروست کردنی چەند پارتێکی ساختە بۆ خەڵەتاندنی ڕای گشتی دەرەوە و ناوەوە ، کە گوایە لە وڵاتدا دیموکراسیەت و فرە پارتایەتی هەیە ، بەڵام ئەو پارتانە بێ کاریگەری و کارتۆنی دەبن بەرانبەر پارتی دەسەڵاتدار ، کەپێی دەڵێن پارتی فەرماندە (الحزب القائد) .

- دکتاتۆری سیستەمێکی کاتییە :-

دکتاتۆری ، بە تایبەت دکتاتۆری تاکە کەسی ، سیستەمێکی کاتییە، هەر چەندە لەوەیە دکتاتۆر پەنا بەرێتە بەر پێك هێنانی پارت و بە ئایدۆلۆژی کردنی سیستەمەکەی . بانگەشەی ئەوە بکات ، کە پارتەکەی هەتا هەتایە دەسەڵاتدار دەبێت هەروەك و هتلەر دەیگوت دەسەڵاتی نازی هەزاران ساڵ حوکم دەکات . مۆسۆلینی باسی سەدەی فاشیزمی دەکرد .

بەڵام ئەم سیستەمە بە نەمانی دکتاتۆر لە ناو دەچێت و نامێنێ ، بەڵام دکتاتۆری ڕێچکەیی بە تایبەت لەو وڵاتانەی کە ڕێچکەیەکی دیاری کراوو بناغەیەکی جەماوەری هەبێت و لە کۆمەڵدا ریشەی داکوتابێ ، ئەگەری ئەوەی هەیە بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ دەسەڵات بەڕێوە ببات و بمێنێتەوە .

بەستی سێیەم :

جۆرەکانی دکتاتۆری(١)

وەکو لە بابەتەکەی پێشوودا ئاماژەم پێ کرد ، دوو جۆر دکتاتۆری هەیە:

یەکەم : دکتاتۆری تاکە کەسی (الدکتاتوریه الفردیه) :-

دکتاتۆری تاکە کەسی زاڵ بوونی کەسێکە ، تاکێکە بەسەر وڵاتداو بەڕێوە بردنی دەسەڵات لە لایەن ئەو تاکە کەسەوە . کە پشت بە تەجروبەی کەسێتی خۆی دەبەستێ. دەوڵەت لەسەر ئیرادەی ئەو بەڕێوە دەڕوات . ئەمەو بەشێوەیەکی گشتی ، دەسەڵاتی دکتاتۆری لە ڕێگای کودەتای سەربازی و زەبروزەنگەوە دێتەکایەوە ، بەڵام لەوەیە هەندێ جار دکتاتۆر بە شێوەیەکی ئاسایی و دیموکراسی دەسەڵات بە دەست بگرێت و پاشان دکتاتۆریەتی خۆی بسەپێنێ و دیموکراسی لە وڵاتدا لە نێو ببات ، هەر وەك هتلەر لە ساڵی (١٩٣٣ز)بە هەڵبژاردن و بە شێوەیەکی دیموکراسی گەیشتە دەسەڵات و پاشان هەموو دام و دەزگا دەستوورییەکانی تێك داو بە ئاگرو ئاسن فەرمان ڕەوایی ئەڵمانیای کرد و ئەڵمانیای ڕوو بە ڕووی جەنگێکی دژوار کردەوە کە هەموو جیهانی گرتەوە و زەرەرو زیانێکی گیانی و ماددی زۆری بە ئەڵمانیا و هەموو جیهان گەیاند. بە هەر حاڵ بە پێویستی نازانم زیاتر لەسەر دکتاتۆریەتی تاکە کەسی بدوێم ، لەبەر ئەوەی لە باساکانی پێشووماندا بە چڕوپڕی باسی سیستەمی دکتاتۆریم کرد بەگشتی ، کە خۆی لە خۆیدا هەموو لایەنەکانی دکتاتۆری تاکە کەسی دەگرێتەوە .

---

(١) بڕوانة : د. علی غالب العانی ــ الانظمة السیاسیة ص٦.

دووەم : دکتاتۆری ڕێچکەیی (الدكتاتورية المذهبية) :-

دکتاتۆریەتی ڕێچکەیی ئەو دکتاتۆریەتەیە کە بەند نییە بە تاکە کەسێکەوە ، بەڵکو گرێدراوی چەمکێکە یان بیرو بۆچوونێك دەربارەی دەوڵەت و دەسەڵاتی ڕامیاری. دەوڵەت دەبێ بەپێی ئەو بیرو بۆچوونە بڕوات بەڕێوەو لە چوارچێوەی ڕێچکەی دیاری کراو و دەرنەچێت. دەسەڵات بەڕێوەبردن و گواستنەوەی دەسەڵات لە دەستێکەوە بۆ دەستێکیتر دەبێ بەپێی پرانسیپ و لە چوارچێوەی ڕێچکەی دیاری کراودا بێت .

دوو نموونەی زەق هەن دەربارەی دکتاتۆریەتی ڕێچکەیی ، کە لە هەمان کاتدا دوو فەلسەفەی دژ بە یەکن .

ئەو دوو فەلسەفەش :-

١. فەلسەفەی ماتریالیزم (الفلسة المادية) .

٢.فەلسەفەی ئایدیالیزم (الفلسة المثالية) .

١.فەلسەفەی ماتریالیزم :

فەلسەفەی ماتریالیزم ، وەکو لە ناوەکەی دیارە . ماددەی کردۆتە بناغەی فەسەفەکە. مادده، بناغەی شتەکانە و ، هەمیشەیییەو، پێش بیر(فكر) هەر هەبووە و دروست نەکراوە .

ئەمەو ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە ڕێچکەیی مارکسییە ، کە فەلسەفەیەکە مارکس لەسەر بناغەی ماددی جەدەلی بونیادی ناوە، هەندێ دەوڵەتانیش لەسەر بناغەی ڕێچکەیی مارکسی دکتاتۆریەتی ڕێچکەیی تیایاندا دەسەڵات

بەڕێوە دەبات ، بۆیە پێویست دەکات بزانین ماتریالیزمی جەدەلی چییە :

مادده ، بناغەی بوونە ، واتا مادده هەر هەبووەو بوون پێك دێنێ ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ ، کە گەردوون لەسەر مادده دامەزراوەو گەردوونی ماددی شتێکی نادیارو غەیبی نییە، ئەوەی ئەمڕۆ شاراوەیەو نازنرێ ، لەوەیە سبەینێ بە هۆی پێشکەوتنی زانست و تەکنەلۆژیاوە ئاشکرا بکرێ . ئەمە دەربارەی چەمکی ماتریالیزم بوو، ئەما دەربارەی چەمکی جەدەل :

شتەکان پێکەوە لکاوون و پەیوەندییان پێکەوە هەیە، هەرچەندە لە ڕووکەشدا جیاواز، یان جیاکار دیار بن. هەروەها شتەکان ، شت و دژەکەشی لە ئامێز دەگرن، کە لە تەبایی‌و ناکۆکیدان لە هەمان کاتدا . شتەکان سەقامگرتوو نیین، بەردەوام لە پێشکەوتندان، ئەو پێشکەوتنەش بەرە بەرە دەبێ ، تا دەگاتە ئەندازەیەك گۆڕانکارییەکی کوتوپڕی بەسەردا دێت ، ئەو گۆڕانکارییەش، گۆڕانکارییەك دەبێ لە ڕووی چۆنێتییەوە نەك چەندێتی .

ئەمەو لەبەر ئەوەی گۆڕانکاری لە ماوەیەکی دیاری کراودا شتێکی تازە دەهێنێتە کایەوە، کە لە ڕووی چۆنێتییەوە لە شتە کۆنەکە جیاوازە. ئەوە تازە کۆنە دەسڕێتەوەو خۆی جێگای دەگرێتەوە. بەم شێوەیە هەر پێشکەوتن وا دەکات تازە کۆنە ببێت و تازەی تر بیسڕێتەوەو جێگای بگرێتەوە. بەڵێ مارکس مادده بە بناغەی بوون دادەنات‌و بیرو باوەڕ ڕەنگدانەوەی ماددەیە، واتا بیرو باوەڕ بۆیە هەیە لەبەر ئەوەی مادده هەیە.

ئەمەو فەیلەسوفی ئەڵمانی هێگل (١٧٧٠ – ١٨٣١ز) دەڵێ :

بیرۆکەی ڕەها (الفكرة المطلقة) بناغەی بوونەو پێش ماددەیەو پەیداکەری ماددەیە.

بۆیە مارکس لەسەر ئەم بۆچوونەی هێگل دەڵێ :

ئەو (مارکس)، وای کرد جەدەل لەسەر پێی بوەستێ لە کاتێکدا هێگل سەروو ژێر وەستاندبووی .

بەهەر حاڵ فەلسەفەی مارکسی دەربارەی دەوڵەت و دەسەڵات لەسەر بناغەی ململانێی چینایەتی بنیاد نراوە، ململانێی نێوان چینی کرێکاران و چینی سەرمایەداران . ئەو ململانێیەش یەك شێوە لە خۆ ناگرێت ؛ لە لایەکەوە ململانێیەکی ئابوورییە، چینی کرێکاران وکرێکارەکان داوای کرێی باش و دیاری کردنی کاتژمێری کارکردن دەکەن ، بۆ چاککردنی بژێویان ، لە بەرانبەر ئەوەدا چینی سەرمایەداران وخاوەن کارگەکان هەوڵ دەدەن کەمترین کرێ بدەنە کرێکار تا بتوانن زۆرتر سوودی لێ وەربگرن و کاری پێ بکەن .

هەروەها ململانێی نێوان ئەو دوو چینە ململانێیەکی ئایدۆلۆژییە، چینی کرێکاران دەیەوێ ئایدۆلۆژیەتی خۆی ، کە ئایدۆلۆژیەتی چینی پرۆلیتاریایە بسەپێنێتە سەر ئایدۆلۆژیەتی چینی بورژوا و جێگای ئەو ئایدۆلۆژییەتە بگرێتەوە. هەروەها لە هەموویشی زیاتر ململانێیی ڕامیارییە لە نێوان ئەو دوو چینەدا، چینی کرێکاران دەیەوێ چینی بورژوا ووردو خاش بکات و خاوەنداریێتی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی لێ بسێنێتەوەو سۆشیالستی دامەزرێنێت و حکومەتی چینی پرۆلیتاریا پێکەوە بنات ، کە ئەوەش لە ئەنجامدا شیوعیەتی لێ دەبێتەوە .

ئەم قۆناغەش پەیوەندی بە خەباتی چینی کرێکارانەوە هەیە، کە دەبێ لە چوارچێوەی پارتێکی کۆمۆنستیدا خۆی ڕێکبخات بۆ بەرپاکردنی شۆڕش و هەرەسهێنان بە دەسەڵاتی سەرمایەداران . هەروەها مارکسییەکان وا دەبینن ، هیچ چینێك بە ئارەزووی خۆی واز لە دەسەڵات ناهێنێ ، بۆیە دەبێ ناچار بکرێ . ئەو چینەش مارکسیەکان مەخسەتیانە ، چینی بورژووایە ، کە دەبێ چینی کرێکاران ، چینی چەوساوە ، شۆڕشێك بەرپا بکەن ، بێگومان سەرکەوتن لە قازانجیان دەبێ . ئەمەش لە کاتێکدا ڕوودەدات ، کە چەوساندنەوەی سەرمایەداران بۆ کرێکارەکان دەگاتە ئاستێك ئیتر تەحەمول ناکرێ ، چەوساوەکان و زوڵم لێ کراوەکان دەتەقنەوە و شۆڕش بەرپا دەکەن. کاتێ شۆڕش بەرپا کرا ، ئەوکاتە چینی کرێکاران چینی سەرمایەداران دەڕوخێنێ و هیچ پاشماوە و ئاسەوارێکی بۆ ناهێڵێتەوە ، بۆ ئەوەی دەوڵەتی چینی پرۆلیتاریا پێکەوە بنات و کارتێکردنی پاشماوەی سەرمایەدارانی لەسەر نەبێ. پێکەوە نانی دەوڵەتی سۆشیالیستی هەنگاوێکە بۆ بەدی هێنانی هاتنە کایەوەی کۆمەڵگەی شیوعی ، کە ئەو کاتە هەبوونی دەوڵەت پێویست ناکات و دەوڵەت بەرەو نەمان دەچێت[1] . ئەوەی پێویستە لێرەدا ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە: زۆر کەس باسی جیاوازی و ململانێی چینایەتییان کردووە پێش مارکس و دوای مارکسیش .

بەڵام ئەوەی مارکسی لە نامارکسی جیا دەکاتەوە ئەوەیە :

---

(١) بڕوانە : د. محمد كامل ليلة ـ النظم السياسية ص٣٨٦.

چەمکی مارکسی دووپاتی ئەوە دەکاتەوە کە دەبێ چینی کرێکاران، دەوڵەتی خۆی پێکەوە بنات، دەبێ دەسەڵاتی تاکە چین بەرجەستە بێ ، کە ئەویش دکتاتۆریەتی پرۆلیتاریایە ؛ واتا دەبێ چینی کرێکاران بەتەنهاو تاك ڕەوانە دەسەڵات بگرێتە دەستو دکتاتۆریەتی چینی کرێکاران بێتە ئاراوە .

لە کۆتایشدا ئەوە دەخەینە ڕوو بیری سۆشیالیزم دەگەڕێتەوە بۆ مێژوویەکی زۆر کۆن[1] .

ـ ئەفلاتۆن لە کتێبەکەیدا (الجمهوریه) باسی لە بیری سۆشیالیزم کردووە و بە پێویستی زانیوە بۆ دابین کردنی هەماهەنگی لە کۆمەڵگەدا .

ـ هەروەها بیری سۆشیالیزم لە سەدەکانی شازدەیەم و حەڤدەیەم گەشەی کرد بە هۆی نووسینەکانی سان سیمۆن و فۆرییر و لویس بلانك و ئۆێن و هەندێ نووسەرانی دیکە .

ـ بیردۆزی ئینگلیزی تۆماس مۆر Thomas Morrs لە کتێبەکەیدا شاری خەیاڵ Utopia باسی کۆمەڵگەیەك دەکات لە سێ ملیۆن یان چوار ملیۆن کەس پێکهاتبێ ، پێکەوە بژین بێ هەبوونی خاوەندارێتی ، موڵکیەتی تایبەت ، کاروبارەکانیان لە ڕێگای چەند فەرمانبەرێکی هەڵبژێردراوەوە بەرێ بەڕێوە . کە کار هەڵسەنگێنن و دیاری بکەن بە پێی پێداویستیەکانی کۆمەڵ. هەروەها ئاراستەی بەرهەمهێنان بکەن ، هەر تاکێکیش لەم کۆمەڵگەیە ژیانێکی سادە و ئاسان بەسەر بەرێت بێ ئەوەی بزانێ نەداری چیە .

ـ بیردۆزی ئیتالی کەمپانیلا Campanella لە کتێبەکەیدا شاری خۆر La cite dusoleil باس لە شارێکی خەیاڵی دەکات ، خەڵك پێکەوە بژین لەسەر بناغەی خاوەندارێتی ، موڵکیەتی جەماعی و ژیانی هاوبەش .

بە خاوەنی ئەو بۆچوونانەی سەرەوە دەڵێن سۆشیالیزمە خەیاڵییەکان.

٢ـ فەلسەفەی ئایدیالیزم (الفلسفة المثالية):

---

(١)بڕوانە : د.طعيمة الجرف ــ النظريات و النظم السياسية و سيادة القانون الدستوري ص١٥٩.

فەلسەفەی ئایدیالیزم باوەڕی بەوە هەیە، کە بیر(فکرە) پێش ماددە هاتووە و ئەویش ماددەی پەیداکردووە و بینیویەتیەوە .

ئەو ڕێچکەو بیرو باوەڕانەی وا دەبینن کە گەردوون خودا دروستی کردووەو ئەو پەیداکەرێتی ، دەبێ باوەڕیان بە فەلسەفەی ئایدیالیزم هەبێ .

ئەم فەلسەفەیەش فەلسەفەیەکی زۆر کۆنەو تا ئێستایش پەیڕەوکەرانی زۆرن. لەدێر زەمانەوە چەندەها دەسەڵات و دەوڵەت ، لەسەر بناغەی ئایینی پێکەوە نراوون ، لەوانەش ئایینی ئیسلام ، کە تا ئێستاش چەند نموونەیەکی زیندوو هەن و دەوڵەتیش هەیە لەسەر بناغەی ئایینی ئیسلام پێکەوە نراووە ، بۆ نموونە لە ئێران ، دکتاتۆریەتی ڕێچکەیی تیا پەیڕەو دەکرێ لەسەر بناغەی ڕێچکەی شیعە، کە ڕێچکەیەکە لە ڕێچکەکانی ئایینی ئیسلام لە دەوڵەتدا. لە کاتی شۆڕشی ئیسلامییەوە بە سەرۆکایەتی سەرکردەی کۆچ کردوو خومەینی، لەو وولاتەدا سیستەمێکی دەسەڵات هەتووەتە کایەوە کە تا ئەمڕۆش بەردەوامە، ئەو دەسەڵاتەش لە چوارچێوەی ڕێچکەی شیعەدا بەڕێوە دەچێ ، بە پێی فەرمودەکانی ئایینی ئیسلام دەربارەی دەسەڵاتن ،هەر جموجوڵ و چالاکییەك لە دەرەوەی ئەو چوارچێوەیە سەرکووت دەکرێ وبە ناڕەواو کوفر لە قەڵەم دەدرێ .ئەوەی ڕاستی بێ لە ئایینی ئیسلامدا ، کە جیاکاری نازانێ لە نێوان ئایین و دەوڵەتدا و هەردووکیان پێکەوە کۆ دەکاتەوە ، دەبێ دەسەڵات لە دەوڵەتدا بە دەستی پیاوانی ئایینیەوە بێت و دەوڵەت بە پێی شەریعەتی ئیسلام بەڕێوە ببرێت ، بە پێچەوانەی ئەوەوە هاوولاتیان دەبێ ئەو کاتە دەسەڵات ڕەت بکەنەوە و قبوڵی نەکەن .

هەروەها شەریعەتی ئیسلامی هەموو بەرهەڵستکار و ئۆپۆزسیۆنێك ڕەت دەکاتەوە ئەگەر لە چوارچێوەی ئەو شەریعەتەدا کار نەکەن ؛ واتا پارتە مارکسییەکان و پارتە زانست خوازەکان (عەلمانییەکان) ڕەت دەکاتەوە و نابێ هیچ پارت و ڕێکخراوێکی لەو جۆرانە هەبێ لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئیسلامیدا.[1]

---

(١) بروانە : د. محمد عمارة ــ هل الاسلام هو الحل ؟ کیف ولماذا؟

بەستی چوارەم :
هەڵسەنگاندنی سیستەمی دکتاتۆریەت

سیستەمی دکتاتۆری لەگەڵ ئەو هەموو نایەتییانەی (سلبیات) ، کە هەیەتی وەکو کۆبوونەوەی دەسەڵات لە دەستی تەنها کەسێکدا یان تەنها گروپێک ، زندەچاڵ کردنی سەربەستی تاکەکان و پێ شێل کردنی مافی مرۆڤ . بەڵام لە هەمان کاتدا هەندێ لە سیستەمە دکتاتۆرییەکان توانیویانە خزمەتی باشی وڵاتەکانیان بکەن ، توانیویانە ئاستێکی باش لە پێشکەوتن ببڕن لە بواری ئابووری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریدا...

هەروەها دەستووری هەندێ لە دەوڵەتەکان لە کاتی قەیران و ڕەوشی نالەباری دەوڵەتدا ، هەموو دەسەڵاتەکان لە دەستی کەسێکدا ، کە زیاتر ئەو کەسە سەرۆك کۆمارە کۆدەکەنەوە لەبەر ئەوەی بتوانێ ڕووبەڕووی قەیرانەکان ببێتەوە کە لە هەندێ وەختدا ڕووبەڕووی دەوڵەت دەبنەوە ، ئەم حاڵەتەش هەندێ لە یاسا زاناکانی یاسای دەستووری پێی دەڵێن : دکتاتۆری دەستووری ، نموونەش بۆ ئەم حاڵەتە :

ماددەی (١٦) لە دەستووری فەرەنسا لە ساڵی(١٩٥٨ز) سەرۆك کۆماری دەست واڵا کردوە، کە ڕاڤەی دەسەڵاتی یاسادانان و ڕاپەراندن بکات لە کاتێکدا ئەگەر مەترسییەك لە ئارادا بوو و بووە هەڕەشە لەسەر کۆماری فەرەنسا و دام و دەزگا دەستوورییەکانی. دەقێکی بە هەمان شێوە دەبینرێ لە دەستووری ئەڵمانیا لە ساڵی (١٩١٩ز) .ئەمەو لێرەدا ئەوە دەخەینەوە بیر، کە دکتاتۆری نەخۆشی دەسەڵاتەو ئەگەر بۆ هەندێ کاتیش تۆزێ گونجاو بێ ، دەبێ دەسەڵات وەکو ئەنجام ڕێڕەوەی خۆی بگرێ و بگەڕێتەوە بۆ گەل .

باسی دووەم
سیستەمی دیموکراسی
چەمکی دیموکراسی (مفهوم الديمقراطية) :-

دیموکراسی زاراوەیەکی یۆنانییە لە دوو ووشە پێك هاتووە کە واتای دەسەلاتی گەل دەگرێتە خۆی ، واتا سیستەمی حوکمێك کە لە گەلەوە سەرچاوەی گرتووە ، بە ئەمەش جیاکاری دەکرێ لە نێوان دیموکراسیو مۆنۆکراسیدا کە لفانەی دەسەلاتی تاکە کەسییە. هەروەها لە نێوان دیموکراسیو ئەرستۆکراتیدا کە دەسەلاتی کەمایەتی دەگرێتە خۆی ، واتا حوکمڕانی گەل لەلایەن کەمایەتییەوە.شتێکی ئاساییە ئەگەر بلێین دەسەلاتی تاکەکەسییان دەسەلاتی کەمایەتی دەبێتە هۆی ئازاردان و پێشێل کردنی مافەکانی مرۆڤ و زەوت کردنی سەربستی گیانی تاکەکانی کۆمەڵ ، ئەمەش ئەگەر بەشێوەیەکی وورد لێکی بدەینەوە هۆیە بنەڕەتییەکەی دەگەڕێتەوە بۆ پێکهاتەی دەروونی کەسی خاوەن دەسەلات و لە هەموو حاڵەتێکدا تاکە کەسێك مرۆڤێکەو وەکو هەر مرۆڤێك تایبەتمەندی خۆی هەیە. لەوەیە حاڵەتی دەروونی خاوەن دەسەلات ئاسایی نەبێ، ئەو کاتە گەل و وولات دەکەونە ژێر کۆنترۆڵی ئەو دەروون و عەقڵیەتەوە، جا ئیتر دەبێ لە پێشێلکردن و زەوت کردنی ماف و سەربەستیەکان زیاتر چ شتێك بەدی بکرێت بێگومان خاوەن دەسەلات لەپێناو مانەوەی و بە هێزکردنی دەسەلاتی خۆی هەموو ئامرازێکی ڕەوا و نا ڕەوا بەکار دەهێنێ. بەلام دیموکراسی بە پێچەوانەی ئەوەوە ، لەبەر ئەوەی بەڕێوەبردنی دەسەلات بە شێوەیەکی هاوبەشە ، ڕۆڵی تاکەکەسی تیادا کز دەبێت و ڕەوشێکی ڕامیاری باشتر و زیاتر سەقامگیر دێتە ئاراوە ، جگە لەمە گەل سەرفرازە لە گۆڕینی

نوێنەرەکانی خۆی ، بۆی هەیە بە گوێرەی دەستوور و سیستەمی هەڵبژاردنی هەر وولاتەکەی بە شێوەیەکی بەردەوام دەسەلاتداران بگۆڕێ ، ئەمەش وادەکات ململانێی پارتە ڕامیارییەکان زیاتر لە قازانجی گەلدا بێت ، بۆ ئەوەی ڕەزامەندی گەل بە دەست بێنن وتاکەکان دەنگیان بۆ بدەن . لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ ، کە ژیانی

دیموکراسی و هەڵبژاردن مامەڵەکردنە لەگەڵ هەست و هزری جەماوەردا ، بناغەی لێك حاڵی بوون دێتە کایەوە ، شێوازی قەناعەت پێ کردن و ڕۆڵی گفتوگۆ جێگای زەبروزەنگ و چاوو سورکردنەوە دەگرێتەوە ، ئەمەش خۆی لە خۆیدا گەرەنتی سەربەستی بیروڕا دەربڕین و ڕافەی سیاسەتە لە لایەن هەموو مرۆڤێکەوە . ئەمەو کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لە گەلێك توێژو چین و بیرو باوەڕی جیاوازو بەیەکدا چوو پێك هاتووە. لەبەر ئەوەی یەك ئایدیۆلۆژی ، یان دەسەڵاتی چینێك بە زەبروزەنگ نەسەپێتە سەر بیرو بۆچوونی چین و توێژە جیا جیاکاندا ، دیموکراسی وەکو پێویستییەکی زۆر گرنگ دێتە کایەوە بۆ چارەسەر کردنی ئەو کێشەیانەی کە دێنە کایەوە لەبوارە جیا جیاکاندا .

ئەمەو لەبەر ئەوەی دیموکراسی بووەتە پێویستییەکی حەتمی و داواکاری سەرجەم گەلانی جیهانە ، تەنانەت ئەو دەسەڵاتدارانەی کە بڕوایان بە دیموکراسی نییە، ناچار بوون لە پەیڕەو پرۆگرامەکانیاندا باسی لێوە بکەن و ئەنجومەن و دەزگای ساختەو کارتۆنی دروست بکەن بۆ شاردنەوەی سیاسەتی دکتاتۆرییانەی خۆیان لە پاڵ ئەو دام و دەزگا کارتۆنیانەدا .

دیموکراسی لە ڕاستیدا بۆ مرۆڤی ئەم سەردەمە وەکو ئاو وهەواو نان وایە ؛

واتا دیموکراسی ژیانی ئەم سەردەمەیە ، لەبەر ئەوەی مرۆڤ کاتێك ئازاد دەبێ ، ئەو کاتەش بیرو هزری تەواو دەکەوێتە کارەوە ، پێشکەوتنی مرۆڤ سەر هەڵئەدا لە هەموو بوارە جیا جیاکاندا. ئەگەر ئەمڕۆ سیستەمی ڕامیاری جیهانی هەڵسەنگێنین دەبینین وولاتە دیموکراسییەکان زۆر پێشکەوتوو ترن لەو وولاتانەی کە تا ئێستا سیستەمی دیموکراسی ڕاستەقینەیان تێدا بلاو نەبووەتەوە،چ لە ڕووی کۆمەلایەتییەوە بێ، یان ئابووری و ڕامیاری و پاراستنی مافەکانی مرۆڤ ، ئەمەش بە تەواوی سەلمێنەری ئەو بۆچوونەیە کە لە سەرەوە باسمان کرد. ئەگەر تەماشای دیرۆك بکەین دەبینین دیموکراسی هەنگاو بە هەنگاو بەرەو پێش چووە و توانیویەتی زۆر تەگەرەو کۆسپ و ئاستەنگ ببڕێ تا گەیشتووەتە ئەو ئاستەی ئێستا ، هەردەم ململانێی نێوان

خۆپەرستان و دکتاتۆرەکان و حاکمە تاك ڕەوەکان بووە بەرانبەر بە نوێ خوازو پێشکەوتوو خوازان و سەرجەم گەلانی جیهان .

ئەگەر لاپەڕەکانی مێژوو هەڵدەینەوە دەبینین دیموکراسی لە یۆنانەوە سەری هەڵداوە، هەندێ فەیلەسوفی ئەغریقی باسیان لێوەکردووە وەکو ئەفلاتۆن و ئەرستۆ. لە هەندێ شاری ئەو وولاتەش چەسپێنراوە وەکو شاری ئەسینا ، هەروەها لە ئمبراتۆریەتی ڕۆماندا لە سەردەمی کۆماری و سەرەتای میرنشینی ، دیموکراسی تێدا پەیڕەوکراوە. بەلام بە گەیشتنی قەیسەر بۆ حوکم لە ڕۆما، بووە بە هۆی لەناو بردنی هەرچی جۆرە چەسپاندنێکی دیموکراسی بۆ ماوەیەکی درێژ تا هاتنی سەدەی (١٦ ، ١٧ز)، دیسانەوە باسی لێوەکرا لە نوویسنەکانی فەیلەسوفەکان وەکو (جان جاك ڕۆسۆ) ... ، کە پێیان داگرد لەسەر دەسەلاتی گەل ، هەروەها کاتێ شۆڕشی فەرەنسا کرا لە ساڵی(١٧٨٩ز) هەموو پرانسییە دیموکراسییەکان پەسەند کراو دووپاتی ڕۆڵی گەل کرایەوە لە بەڕێوەبردنی دەسەلاتدا .

بۆ زیاتر تیشك خستنەسەر سیستەمی دیموکراسی باسەکەم کردووە بەسێ بەستەوە، لە بەستی یەکەمدا باسی ڕەوایی دیموکراسی دەکەم ، لە بەستی دووەمدا باسی جۆرەکانی دیموکراسی دەکەم، بەستی سێیەمیشم تەرخان کردووە بۆ باسکردنی هەڵبژاردن.

بەستی یەکەم

ڕەوایی دیموکراسی (الشرعیة الدیمقراطیة)

چەند بۆچوونێك هەن دەربارەی ڕەوایی دیموکراسی لە سێ بۆچوون یان لە سێ چەمکدا کۆی دەکەینەوە :-

چەمکی یەکەم : لە لایەن جان جاك ڕۆسۆوە لە کتێبەکەیدا کە بەناوی (گرێ بەستی کۆمەلایەتییە) خراوەتە ڕوو، بە پێی بۆچوونی ڕۆسۆ گەل سەرچاوەی دەسەلاتە ، گەل خۆی نوێنەری خۆی هەڵدەبژێرێ و هەر تاکێك لە تاکەکانی کۆمەڵ بەشداری لە دەسەلات دەکات ، دەسەلات ئەگەر خانوویەك بێت، ئەوە تاکەکانی کۆمەڵ بەردەکانی ئەو خانووەن، واتا بەیەك لەسەر یەك نانی بەردەکان خانووەکە دروست

دەبێت وهەر بەردێك هۆكارێكە ، یان ئامرازێكە بۆ پێكەوەنانی خانووەكە، گریمان دەوڵەتێك لە (١٠٠٠٠٠٠) ملیۆنێك هاووڵاتی پێكهاتووە، ئەوە دەسەڵات لە یەك ملیۆن بەش پێك هاتووە ، هەر بەشێكی هی تاكێكە لە تاكەكان، ئەم بۆچوونە دەمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی ، كە دەبێ دەسەڵاتداران لە ڕێگای دەنگدانی گشتییەوە هەڵبژێردرێن لە لایەن هەموو تاكەكانەوە ، بە چاو پۆشین لە ڕەوشی ئابووری و خوێندەواری و ڕەگەزی دەنگدەران ، بەم جۆرە هەر دەسەڵاتێك لە ڕێگای دەنگدانی گشتی و دەنگی تاكەكانی كۆمەڵەوە نەهاتبێتە سەر دەسەڵات ، ئەوە دەسەڵاتێكی ناڕەوایە.

چەمكی دووەم : دەنگدانی گشتی ، واتا دەسەڵات دەبێ نوێنەرایەتی ڕاستەقینەی گەل بكات ، ئەم بۆچوونەش بەرژەوەندی چینی بورژوای خستە مەترسییەوە، بۆیە ئەو چینە پرانسیپی سەروەری نەتەوەی (سیادة الامة) هێنایە كایەوە. بە پێی بۆچوونی ئەو چینە، نەتەوە كەسایەتییەكی دەستكردی جیاوازە لە كەسایەتی تاكەكانی كۆمەڵ و نەتەوە بۆی هەیە ئەو كەسانە دیاری بكات كە نوێنەرەكانی خۆیان هەڵبژێرن. لەڕاستیدا چینی بورژوای دەسەڵاتدار لە ڕێگای دانانی ئەو یاسایانەی كە بەرژەوەندییەكانی خۆی دەپاراست ، هەندێ مەرجی دادەنا ؛ بەپێی ئەو مەرجانە هەموو كەسێك نەیەتوانی بەشداری پرۆسەی دەنگدان بكات بۆ هەڵبژاردنی دەزگاكانی دەسەڵات لە دەوڵەتدا. بۆ نموونە، هەندێ لە یاساكانی هەڵبژاردن هەبوونی بڕێكی دیاری كراو لە سەروەتی دادەنا وەكو مەرجێك بۆ هەر كەسێك بۆ ئەوەی مافی دەنگدانی هەبێ و بتوانێ دەنگ بدات ، لە ڕاستیدا بەند كردنی مافی دەنگدان بە هەبوونی بڕێكی دیاری كراوی سەروەت ، كۆسپێكە لە بەردەم خەڵكی هەژارو نەداردا ، كە زۆربەی كۆمەڵ پێكدێنن و هەوڵێكە بۆ هێشتنەوەی دەسەڵات بە دەستی خەڵكی خاوەن سەرمایەو موڵك دارەكانەوە . هەندێ لە یاساكانی تری هەڵبژاردن مافی دەنگدانی دەدایە ئەو كەسانەی كە ڕێژەیەكی دیاری كراویان هەبوو لە خوێندەواری ؛ لە بەر ئەوەی ئەو كاتە هەموو كەسێك نەیەتوانی منداڵ بناتە بەر خوێندن لەبەر هۆیەكانی دارایی‌و خێزانی‌و نەبوونی پوڵ و پارە بۆ مەسروفاتی خوێندكار . بۆیە ئەوانەی كە خوێندەوار بوون زۆربەیان لە چینی دەوڵەمەندوو خاوەن سەرمایە بوون ، بەهەرحاڵ و بە پێشكەوتنی ڕەوتی دیموكراسی‌و

دەسەڵاتی گەل، بیری دەنگدانی گشتی وەکو ئەنجام چەسپاوو ئەمڕۆ لە زۆربەی وولاتاندا وەکو تیۆرو هەم وەکو پراکتیك دەنگدانی گشتی پەیڕەو دەکرێ بۆ دیاری کردنی دام و دەزگا دەسەڵاتدارەکان لە دەوڵەتدا .

چەمکی سێیەم : چەمکی سێیەم لەگەڵ گەشەکردن و بە دەسەڵات بوونی بیری مارکسی هاتە کایەوە ، بەپێی ئەم چەمکە ، دەسەڵات دەبێ نوێنەرایەتی چین و توێژی پرۆلیتاریا بکات ، دەبێ دەسەڵات هەڵقوڵاوی خەڵکی ڕەش و ڕووت و چەوساوە بێت . نابێ بوار بدرێتە هیچ کەسێ لەسەر مژینی خوێن و ژیانی خەڵکی ببێتە خاوەن سەرمایە ، چینی بورژوا دەبێ وردووخاش بکرێ ؛ لەبەر ئەوەی سەرمایەداران خەڵکی دەرووتێننەوەو لەسەر ماندوو بوون و عەرەقی ناوچاوانی ئەو خەڵکە ڕەش و ڕووتە بوونەتە خاوەن سەرمایەو خۆیان لە خەڵکی جیا کردووەتەوە، بۆیە لە ناو بردنیان ئەرکێکی پێویستە. ئەمەو لە سۆڤیەتی جاران تا ساڵی (١٩٣٥ز) چینی بورژوا بۆی نەبوو بەشداری لە دەنگدان بکات .

بەستیدووەم :
جۆرەکانی دیموکراسی

دیموکراسی دەبێ بە چەند جۆرێکەوە ، کە هەریەکە و خەسڵەتی تایبەتی خۆی هەیە ، بۆیە پێویست دەکات باسی هەر جۆرێ لەو جۆرانە بکەین :

یەکەم : دیموکراسی ڕاستەوخۆ: LaDemocratie directte(١)

دیموکراسی ڕاستەوخۆ ، واتا حوکمڕانی گەل خۆی بە خۆی بێ ئەنجامدانی هەڵبژاردن و نوێنەر هەڵبژاردن، ئەم جۆرە دیموکراسییە لەگەڵ بۆچوونەکانیفەیلەسوف (جان جاك رۆسۆ)دا یەك دەگرێتەوە ، کە دەڵێ : سەروەری گەل بەوە دێتەکایەوە کە گەل خۆی حوکمی خۆی بکات و دەڵێ ئەگەر هاتوو گەل نوێنەری لەجیاتی خۆی هەڵبژارد ئەوە ئەو نوێنەرانە تەنها بریکارن و گەل هەر سات

---

(١)بڕوانە : د.محمد كامل ليلة ــ النظم السياسية ص٤٥٢.

و کاتێ بێ دەتوانێ لایان ببات . بۆ زیاتر ڕوون کردنـەوەی ئـەم جـۆرە دیموکراسـییە، نموونەی شـاری ئەسـینا دێنینـەوە . لـە شـاری ئەسـینا مانگانـە لـە گۆڕەپـانێکی گشـتیدا نزیکەی (٢٠٠٠٠) کەس لە خەڵکی ئەو شارە کۆدەبوونەوەو دیالۆکیان لەسەر کاروبـاری شار دەکردوو بڕیاریان لەسەر دەدا، بەم کۆبوونەوەیانەیان دەگـــوت (کۆمەڵەی گەل) یان (کۆمەڵەی گشتی) .

بۆ جێبەجێکردنی بڕیارەکانی کۆمەڵەی گشتی و بەدواداچوونەوەی ئـەو بڕیارانـەو بەڕێوەبردنی کاروباری شار ، کۆمەڵەی گشتی هەڵدەستا بە دیاری کردنی (٥٠٠) کـەس بە گوێرەی قورعە بۆ بـەڕێوەبردنی ئـەو کاروبارانـە ، کـە لـە ژێـر چاودێری کۆمەڵـەی گشتیدا بەڕێوەیان دەبرد .

ئەمەو ئەم جۆرە دیموکراسییە پەیڕەوکردنی دەگمەنە لە جیهاندا ، پـەیڕەو نـاکرێ تەنها لە هەندێ کانتۆنەکانی سویسرادا نەبێ وەکو (کلاریس ، ئۆتترفالد ، ئبنزیل).

لـە ڕووی تیۆریـەوە ، ئـەم سیستەمە لـە هـەموو سیسـتەمەکانی تـر دیموکراسـیترە ، بەڵام لە ڕووی پراکتیکەوە سیستەمێکە دەسەڵاتی کەمایەتی تێدا بەرجەستە دەبێ .

بۆ نموونە لە ئەسـینا ، تەنـها هاووڵاتیـە سەربەسـتەکان بەشـداری کۆمەڵـەی گشـتییان دەکـرد، بـۆ کۆیلـەو ژن نـەبوو بەشـداری لـە کۆبوونـەوەکانی ئـەو کۆمەڵەیـەدا بکـەن . هـەروەها نـەهاتن بۆئـەو کۆبوونەوانـە شـتێکی ئاسـایی بـوو لەبـەر ئـەوەی هـاتن بـۆ کۆبوونەوەکان سەپێنراو نەبوو. مێژوونووسەکان ژمارەی ئەوانـەی کە ئامـادە دەبـوون بـۆ کۆبوونـەوەکانی کۆمەڵەی گشـتی بـە (٢٠٠٠٠) کـەس دەخـەمڵێنن ، کـە ئـەم ژمارەیـەش کەمایەتییە لە چاو ژمارەی دانیشتوانی ئەوسای شاری ئەسینا. ئەمەو ئەم سیستەمە وەکو ووتمان لە هەندێ لە کانتۆنەکانی دەوڵەتی سویسرا پەیڕەو دەکرێ (کلاریس ، ئۆتترفـالد، ئبـنزیل) کـە بـە هەموویانـەوە ٣٪ ی ژمـارەی دانیشـتوانی سویسـرا پێکـدێنن .لـە ئـەم کانتۆنانـەدا هـەموو ساڵێك جارێ ئـەو پیاوانـەی کـە تەمـەنیان لـە بیسـت سـاڵ زیـاترە کۆدەبنەوەو دیالۆك لەسەر خشتەی کارەکان دەکەن کە پێشتر ئامـادە کـراوەو دەنـگ دەدەن لەسەر ئەو پێشنیارانەی کە پەیوەندییان بە هەموار کردنەوەی دەستورەوە هەیە.

هەروەها دەنگ لەسەر پرۆژە یاساییەکان و بودجەو حساباتی کانتۆن دەدەن. ئەمەو ئەمرۆ کاروباری دەوڵەت بەربلاوو چڕوپڕە ، پێویستی بە دام و دەزگای خاوەن زانیاریوئەزموون هەیە ، بۆ بەڕێوەبردنی ئەو کاروبارانە ، هەروەها جیاوازی چینایەتیو نەتەوەییو ڕێچکەیی لە زۆربەی وولاتەکانداو پان و فراوانی دەوڵەت چ لە ڕووی دانیشتووان و چ لە ڕووی ڕەوشی جوگرافیو دابشبوونی شارەکان و شوێن نشینەکانەوە و پان و بلاوی ڕووبەری زۆربەی وولاتەکانی ئەم سەردەمە و زۆری دانشتوانی وا دەکات کۆبوونەوەی هەموو خەڵکی ولات لە شوێن و کاتێکی دیاری کراودا بۆ بڕیاردانی کاروباری دەوڵەت شتێکی مەحاڵ بێت. بۆ نموونە بە گوێرەی دیموکراسی ڕاستەوخۆ دەبێ خەڵکی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ساڵانە یان مانگانە یان وەرزانە، لە گۆڕەپانێکی گشتیدا کۆ ببنەوەو گفتوگۆ لەسەر ڕەوشی ڕامیاری و ئابووریو کۆمەلایەتی وولات بکەنو بڕیاری لەسەر بدەن، بەلام کۆبوونەوەی ملێونەها کەسان لە شوێنێکداو لە یەك حاڵی بوونیان و بڕیار دانیان شتێکی مەحاڵەو لە ڕووی پراکتیکەوە بەدی نایەت .

دووەم : دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ .

وەکو لە دیموکراسی ڕاستەوخۆدا باسمان کرد لەو جۆرە دیموکراسیەدا نوێنەر هەڵبژاردن نییە، واتا گەل نوێنەر هەڵنابژێ بۆ بەڕێوەبردنی دەسەلات. بەلام لە دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆدا، گەل نوێنەر هەڵدەبژێرێ بۆ بەڕێوە بردنی کاروباری دەوڵەت و دەست والای (مخول) ئەو نوێنەرانە دەکات ، بەلام ئەم دەست والا کردنە ڕەها نییە، گەل مافی چاودێری و لێپرسینەوەی هەیە بەرانبەر نوێنەرەکان تا ئەو ڕادەیە کە ئەو نوێنەرانە لابدات و خەڵکی دیکەیان لە شوێن دانات .

دیاردەکانی دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ :-

دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ هەندێ دیاردەو خەسڵەتی تایبەتی خۆی هەیە لەوانە[1]:

---

[1] بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو ل٤٦٠.

١.ڕیفراندۆم :- ڕیفراندۆم واتا زانینی ڕای ئەو هاووڵاتیانەی کە مافی دەنگدانیان هەیە سەبارەت بە دۆزێکی دیاری کراو پێش ئەوەی بە شێوەیەکی کۆتایی یەکلا بکرێتەوە .

ئەمەو ڕیفراندۆم چەند جۆرێکی هەیە :-

- ئەگەر هاتوو ڕیفڕاندۆم پەیوەندی بە دەستوورێکی تازەوە بوو یان پەیوەندی بە هەموارکردنەوەی دەستوورەوە هەبوو، واتا ئەگەر هاتوو ڕای هاووڵاتیان وەرگیرا دەربارەی دەستوورێکی تازە، یان هەموارکردنەوەی دەستوور ، ئەوە ئەو ڕیفراندۆمە دەستوورییە .

بەڵام ئەگەر ڕیفراندۆم پەیوەندی بە کاروباری ڕامیارییەوە هەبوو وەکو بەستنی بەڵێنکاری لە لایەن حکومەتەوە یان چونە ناو هەر هاوپەیمانییەکەوە، ئەوە ئەو ڕیفڕاندۆمە ڕامیارییە، بۆ نموونە ئەو ڕیفڕاندۆمەی کە لە سویسرا ئەنجام درا بۆچوونە ناو یەکێتی ئەوروپاوە لە ساڵی ٢٠٠١(لە سەرەتای مانگی سێ) .

- ئەمەو ڕیفرندۆم لەوەیە سەپێنراوبێت (الزامی) ، کەدەبێ حکومەت پێبەند بێ بە ئەنجامەکانییەوە، لەوەیشە ڕاوێژکارانە بێت (استشاری) ، واتا حکومەت بابەتێك دەخاتە ڕیفراندۆمەوە بۆ زانینی ڕای خەڵکی دەربارەی ئەو بابەتە .

- ڕیفراندۆم لەوەیە ووجوبی بێت، واتا دەستوور دەیسەپێنێتە سەر حکومەتدا، کە بابەتێك بخاتە ڕیفراندۆمەوە، واتا چەند بابەتێك و کردارێك هەن سەپێنراونەتە سەر حکومەتدا بەپێی دەستوور، کە دەبێ بیانخاتە ڕیفراندۆمەوە. لەوەیشە ڕیفراندۆم ئارەزوومەندانە بێت، واتا حکومەت بە ئارەزووی خۆی بابەتێك دەخاتە ڕیفراندۆمەوە بۆ زانینی ڕای هاووڵاتیان دەربارەی ئەو بابەتە.

- ڕیفراندۆم لەوەیە پێش وەختەبێ ، لەوەیشە پاش وەختەبێ .

ڕیفراندۆمی پێش وەختە ، ئەو ڕیفراندۆمەیە کە ئەنجام دەدرێ پێش ئەوەی بابەتێك یان شتێك بڕیاری لەسەر بدرێ ، بۆ نموونە ڕیفراندۆم لەسەر پرۆژەیەکی یاسایی پێش بڕیاردان لەسەری .

ڕیفراندۆمی پاش وەختە ، ئەو ڕیفراندۆمەیە کە پاش بڕیاردان لەسەر بابەتێ دەکرێ ، بۆ نموونە ڕیفراندۆم لەسەر پرۆژەیەکی یاسایی پاش بڕیاردان لەسەری .

٢. پێشنیاری گەلەی، میللی (الاقتراح الشعبی)

سەرەڕای هەبوونی پەرلەمان ، کە کاری سەرەکی یاسادانانە ، گەل بۆی هەیە پرۆژە پێشنیار بکات، لەوەیە ئەو پرۆژانە پەیوەندییان هەبێ بە دەقێ لە دەقەکانی دەستوورەوە ، لێرەدا پێشنیاری گەلی دەستووری دەبێ . لەوەیە پەیوەندیشی هەبێ بەدانانی یاسایەکی تازەوە لە بابەتێکی دیاری کراودا، یان هەموارکردنەوەو هەڵوەشاندنەوەی یاسایەکی لە ئارادابوو ، ئەم جۆرە پێشنیارەش پێی دەڵێن پێشنیاری گەلی تەشریعی . ئەمەو پێشنیاری گەلی ڕەها نییە، بۆ نموونە دەستووری سویسرا مەرجی ئەوەی داناوە ، کە دەبێ هەر پێشنیارێك بخرێتە بەردەم پەرلەمانەوە ، (٥٠) هەزار کەس لە هاووڵاتیانی دەوڵەت لەوانەی کە مافی دەنگدانیان هەیە، واژۆی ئەو پێشنیارەیان کردبێ لە ماوەی شەش مانگدا .

٣. بەرهەڵستکاری گەلی ، میللی (الاعتراض الشعبي) .

وەکو دەزانین کاری سەرەکی پەرلەمان لە هەموو جیهاندا یاسادانانە ، بەڵام لە دیموکراسی نیمچە ڕاستەخۆدا ، گەل بۆی هەیە بەرهەڵستکاری یاسایەك بکات کە لە پەرلەمانەوە دەرچووە لە ماوەیەکی دیاری کراودا پاش دەرچوونی و دەبێ لە لایەن ڕێژەیەکی دیاری کراوەوە بێ لە هاووڵاتیان کە دەستوور دیاری دەکات. لەو ماوەیەدا ئەو یاسایە ڕادەوەستێ لە ڕووی جێبەجێ کردنەوە. پاش بەرهەڵستکاری یاساکە لە لایەن گەلەوە ، دەبێ پەرلەمان ئەو یاسایە بخاتە ڕیفراندۆمەوە ، ئەگەر گەل دەنگی بۆدا ئەوە جێبەجێ دەکرێ ، ئەگەر گەل ڕەتی کردەوە ، دەبێ چاوی پێدا بخشێنریتەوە.

٤- هەڵوەشاندنەوەی گەلەی ، میللی :-

لە هەندێ کانتۆنەکانی دەوڵەتی سویسرا، هاووڵاتیان مافیان هەیە پەرلەمان هەڵوەشێننەوە. ئەم داواکردنەی گەلە بۆ هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمان پەیوەستە بە لە ئارادابوونی پێشنیاری هەموارکردنەوەی دەستوور ، چ ئەو هەموارکردنەوەیە گشتی بێ

یان بەشی ، دەبێ ئەو داواکاریەش لە لایەن ژمارەیەکی دیاریکراوەوە پێشکەش بکرێت لەو هاووڵاتیانەی کە مافی دەنگدانیان هەیە. بۆ نموونە لە کانتۆنی بێرن ، دەبێ داواکاری هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمان لە لایەن (١٢) هەزار کەسەوە واژۆ بکرێت هەروەها لە کانتۆنەکانی لویسرین و ئەرغۆفی و ترغۆفی ، دەبێ لە لایەن (٤) هەزار کەسەوە واژۆ بکرێت .

٥.لادانی نوێنەر : هەروەها ژمارەیەکی دیاری کراو لە هاووڵاتیان دەتوانن داوابکەن نوێنەرێك یان زیاتر لە نوێنەرێك لە پەرلەمان لا بدرێ . ئەو داواکارییە دەخرێتە ڕیفراندۆمەوە ، ئەگەر هاتوو زۆربەی دەنگدەرەکان دەنگیان بۆ داواکارییەکە دا، ئەوە دەبێ ئەو نوێنەرانە دەستکێشانەوە لە پەرلەمان پێشکەش بکەن، بەڵام ئەگەر هاتوو ئەنجامی ڕیفراندۆمەکە لە قاوانجی داواکاریەکە نەبوو ، ئەوە ئەو نوێنەرە یان ئەو نوێنەرانە حیسابی ئەوەیان بۆ دەکرێ ، کە تازە هەڵبژێردرابێتنەوە .

٦. لادانی سەرۆك کۆمار :

بۆ ژمارەیەکی دیاری کراو لە هاووڵاتیان هەیە ، داوای لابردنی سەرۆك کۆمار بکەن پێش تەواوبوونی ماوەی حوکمەکەی. داواکاری لابردنی سەرۆك دەخرێتە بەردەم پەرلەمانەوە ، ئەگەر موافەقەی لەسەر کرد ، ئەوە دەخرێتە ڕیفراندۆمەوە ، ئەگەر زۆرینەی دەنگدەرەکان دەنگیان دا بۆ دواکارییەکە، ئەوە لەسەر سەرۆکە دەست کشانەوە لە کار پێشکەش بکات .

ـ دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ ، لەگەڵ ئەوەی کە گەل ڕۆڵێکی بنەڕەتی و دیموکراسیانە دەبینێ لە هەڵبژاردن و بەڕێوەبردن و چاودێری کردنی دەسەڵات، بەڵام پەیڕەوکردنی شتێکی ئاسان نییە بە تایبەت لەو وڵاتانەی کە گەل تیایاندا لە ڕووی هۆشیاری ڕامیارییەوە لاوازە، واتا جێبەجێکردنی پێویستی بە هۆشیاری ڕامیاری و زانیاری دەربارەی کاروباری دەوڵەت هەیە لە لایەن جەماوەرەوە. هەروەها جێبەجێکردنی دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ پێویستی بە سەقامگیری ڕەوشی ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتی لە دەوڵەتدا هەیە، ئەگینا جێبەجێکردنی دەبێتە هۆی شڵەژاوی زیاترو تێکچوونی ڕەوشی دەوڵەت. جا لەبەر ئەم هۆیانە پەیڕەوکردنی

ئەم جۆرە دیموکراسییە لەسەردەمی ئەمڕۆدا نییە، تەنها لە دەوڵەتی سویسراو هەندێ ولایەتەکانی ئەمریکادا نەبێ. تەنانەت هەندێ دیاردەشی تەنها لە هەندێ کانتۆنەکانی سویسرا پەیڕەو دەکرێ. لەگەڵ ئەوشدا لە سویسرا هەندێ ڕەخنە لە ئارادایە، بۆ نموونە (پێشنیاری گەلی) کە یەکێکە لە دیاردەکانی دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ ، بووە بەهۆی دانانی ماددەیەك لە دەستووری ئوستراليا كە ماددەیەکە زۆر دوورە لە کرۆك و ناوەڕۆکی بابەتی دەستوورییەوە، ئەو ماددەیەش دیاری کردنی چۆنیەتی سەربڕینی مانگایە لە سەربڕین خانەکاندا. ئەم ماددەیە بە هۆی پێشنیاری گەلەوە بوو بە ماددەیەکیدەستووری هەرچەندە دوورە لە گیان و کرۆکی ڕیاسا دەستوورییەکانەوە.

سێیەم : دیموکراسی نوێنەرایەتی .

دیموکراسی نوێنەرایەتی، واتا گەل نوێنەری خۆی هەڵدەبژێرێ بۆ ماوەیەکی دیاری کراوو، بۆی هەیە پاش ئەو ماوە دیاری کراوە جارێکی دیکە ئەو نوێنەرانە هەڵبژێردرێتەوە، یان بەلایان بنات و خەڵکی دیکە هەڵبژێرێتەوە . تائیرە نزیکییەکی زۆر لە نێوان دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆو دیموکراسی نوێنەرایەتیدا هەیە، بەلام هەندێ جیاوازی هەیە لە نێوانیاندا، بۆ نموونە ڕیفراندۆم و هەڵوەشاندنەوەی گەلی و پێشنیاری گەلی تایبەتمەندی دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆن ولە دیموکراسی نوێنەرایەتیدا نین ، واتا دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ قۆناغێکی پێشکەوتووترە لە دیموکراسی نوێنەرایەتی ، بەلام پەیڕەوکردنی پێویستی بە سەقامگیری وولات و هۆشیاری خەڵکی ئەو وولاتە هەیە. بۆیە لە تواناادا نییە لە هەر جێگاو شوێنێ پەیڕەو بکرێ. دیموکراسی نوێنەرایەتی، واتا هەبوونی ئەو نوێنەرانەی کە خەڵك هەڵی بژاردوون، واتا هەبوونی پەرلەمان . پەرلەمان لە چەند قۆناغێکدا لە ئنگلتەراوە سەری هەڵدا [1] . میر لەو وولاتەدا دەسەلاتی ڕەهای بەدەست بوو ، بۆ بەڕێوەبردنی ئەو

---

[1] بڕوانە : د. هەمان سەرچاوەی پێشوو ل٤٧٣.

دەسەڵاتە ، پەنای دەبردە بەر هەندێ خەڵکی شارەزاوو دەم سپی و پیاوانی ئایینی ، بۆ ئەوەی راوێژکارییان بکات سەبارەت بە کاروباری حکومڕانی .

لەگەڵ رۆژدا ئەم گروپە ئەنجومەنێکیان پێك هێنا کە پێی دەڵێن ئەنجومەنی گەورە ، ئەم ئەنجومەنە گەشەی کردوو پەرەی سەند ، تا ساڵی (١٢١٥ز) ، بەڵگەنامەیەك مۆر کرا لە نێوان میر جۆن و ئەنجومەنی گەورە ، پاش رووبەڕووبونەوەیەك لە نێوان هەردوو لادا . بە گوێرەی ئەم بەڵگەنامەیە ئەنجومەنی گەورە توانی رۆڵی خۆی گەورەتر بکات و میر ناچاربکات راوێژکاری و رۆڵی ئەنجومەنی گەورە قەبوڵ بکات لە کاروبارە گشتییەکاندا، بەتایبەت ئەو کاروبارانەی پەیوەندییان بە یاساکانی باجەوە هەبوو . ئەم بارودۆخە تا ساڵی(١٢٦٥ز) بەردەوام بوو تا میر داوای کرد لە هەر شارێکی ئینگلیزی دوو نوێنەر هەڵبژێرن بۆ بەشداری کردن لە ئەنجومەنی گەورە و هەمان ماف و دەسترۆییان هەبێت کە ئەندامانی ئەنجومەنی گەورە هەیانە . بەڵام ئەندامانی ئەنجومەنی گەورە قایل نەبوون لەگەڵ نوێنەری شارەکاندا لە یەك ئەنجومەندا پێکەوە دانیشن، لەبەر ئەوە نوێنەری شارەکان ئەنجومەنێکیان بۆ خۆیان سازداوو لە ساڵی (١٣٥١ز) دەستیان بە کاری خۆیان کردوو لە ساڵی(١٧٧٧ز) سەرۆکێکیان هەڵبژارد، کە لە بەردەم میردا لە جێگای ئەوان قسە بکات. لێرەدا پەرلەمانی ئینگلیزی بوو بە دوو ئەنجومەن :(ئەنجومەنی لۆردەکان) و (ئەنجومەنی گشتی) . بەڵام ئەنجومەنی گشتی هەڵبژێردراو لە لایەن خەڵکەوە توانیەی خۆی بەسەر گۆڕەپانەکەدا بسەپێنێ و ئەنجومەنی لۆردەکان بکاتە ئەنجومەنێکی کارتۆنی بێ دەسەڵات .

هەر لە ساڵی(١٩١١ز) وە دەسەڵاتی یاسا دانان کەوتە دەست ئەنجومەنی گشتیو ئەنجومەنی لۆردەکان دەست رۆیشتووی ئەوەی پێ درا کە لە ماوەی دوو ساڵدا قایل بێت لەسەر ئەو پرۆژە یاسایانەی کە ئەنجومەنی گشتی دایان دەنات . ئەگینا جێبەجێ دەکرێن پاش ئەو ماوەیە .

لە ساڵی(١٩٤٩ز) ئەو دوو ساڵە کرا بە یەك ساڵ . ئەمەو ئەنجومەنی لۆردەکان بووە ئەنجومەنێکی (فخری) کە ئەندامەکانی ئێستا پێك هاتوون لەو کەسانەی کە

خزمـەتی بـەرچاویان هـەبووە لـە بـوارە جیاجیاکـانی پێشـکەوتنی وولاتـدا جگـە لـەو ئەندامانەی کە بە وەرەسە دەبنە ئەندام و لە توێژی شازادەکان و دەم سپیانن .

بەستی سێیەم : هەڵبژاردن

یەکەم : پێناسەی هەڵبژاردن

هەڵبژاردن ، واتا دیاری کردنی دەسەڵاتداران لەلایەن ئەو هاووڵاتیانەوە کە مـەرجی یاسایان تێدایە .

دووەم : سروشتی هەڵبژاردن ـ چییەتی هەڵبژاردن (طبیعة الانتخاب).[1]

١. هەڵبژادن مافە : ئەم بۆچوونە لە بیرۆکەی سەروەری گەلەوە سەرچاوەی گرتووە ، کە جان جاك رۆسۆ بانگەشەی بۆ کردووە ، جان جاك رۆسـۆ ووتویـەتی گـەل خـاوەنی ئەو سەروەرییەیە کەپێك هاتەی ویستەکانی هەموو تاکەکانی کۆمەڵە ، کە هـەر یەکـەو بەشێك لە سـەروەری پێك دێنـێ ، بـە گوێـرەی ئـەم بۆچوونـە هەریەکـەو بەشـێك لـەو سەروەرییە پێك دێنێ ، بە گوێرەی ئەم بۆچوونە هەڵبژاردن مافە، هـەڵبژاردن مـافێکی کەسینەیە (حق شخصی) ، واتا هەموو تاکێك ، هەموو هاووڵاتیـەك مـەرجی تێدا بـێ لە ڕووی تەمەنەوە ، مافی هەیە بەشداری هەڵبژاردن بکات بـێ ئـەوەی هیـچ کۆسـپێکی بخرێتە بەر . هەروەها بۆی هەیە ئەم مافە بەکار نەهێنێ و بەشداری دەنگدان نەکات ؛ چونکە وەکو ووتمان هەڵبژاردن مافێکی کەسینەیە .

٢ـ هەڵبژاردن وەزیفەیەکی کۆمەڵایەتییە (الأنتخاب وڤیفە أجتماعیە) .

ئـەم بۆچوونـە لـە بیرۆکـەی سـەروەری نەتـەوەوە سـەری هـەڵداوە . بـەگوێرەی ئـەم بۆچوونە سەروەری گەل (السیادە الشعبیە) لە تاکەکانی کۆمەڵەوە سەری هەڵنـەداوە (سەرچاوەی نەگرتووە) ، بەڵکو دەگەڕێتەوە بـۆ کەسایەتییەکی دەسـتکرد (نەتـەوە) ، ئەمـەش ئـەوە دەگەیـەنێ ، دەنگدانـی هاووڵاتیـان دەنگدانێکە لـە جیـاتی نەتـەوە وەکـو وەزیفەیەك . دەنـگ دان و بەشـداری کـردن لـە هـەڵبژاردن بـۆ هـەموو تـاکێك نییـە لـە

---

[1] بڕوانە : هەمان سەرچاوەی پێشوو ل٦١٩.

کۆمەڵدا ، تەنها بۆ ئەو کەسانەیە کە دەسەڵات ڕێگایان پێ دەدات بە گوێرەی دەستوورو ئەو یاسایانەی کە هەل و مەرجی بەشدار بوون لە هەڵبژاردندا دیاری دەکەن . هەروەها بە گوێرەی ئەم بنچینەیە، یاسا دەتوانێ توێژێکی زۆر لە کۆمەڵ لە مافی دەنگدان دوور بخاتەوە ، ئەمەو دەسەڵات دەتوانێ بە زۆرە ملێ خەڵك بەرەو دەنگ دان ڕاپێچ بکات ، ئەوەش لە وەخت و کاتێکدا ئەگەر بەرژەوەندی نەتەوە پێویستی بەوە کرد . جێبەجێ کردنی ئەم بۆچوونە دەبێتە هۆی دوور خستنەوەی توێژێکی زۆر لە هاووڵاتیان ، واتا دوور خستنەوەی بنچینەی دەنگ دانی گشتی (مبدأ الآقتراع) هەر لەبەر ئەم هۆیەش پاش شۆڕشی فەرنسا ئەم بۆچوونە هاتە کایەوە لە لایەن چینی بورژواوە . بۆ نموونە ساڵی (١٨١٧ز) لە فەرەنسا ژمارەی دانیشتوانی (٣٠) ملیۆن کەس دەبوون ، لە کاتێکدا ژمارەی ئەوانەی کە دەنگیاندا لە (١٢٠٠٠٠) کەس تێپەڕی نەدەکرد .

سێیەم : هەڵبژاردن لە جێبەجێ کردندا

١. پێ بەند کردنی هەڵبژاردن :

أ. پێ بەند کردنی دەنگدانی گشتی :[1]

دەنگدان لە بناغەوە وەکو بنچینەیەکی گشتی ، دەبێ گشتی بێ ، واتا بۆ هەموو کەسێ هەبێ دەنگ بدات ، بەمەرجێ تەمەنێکی دیاری کراوی تەواو کردبێ . بەڵام هەندێ جار بەهۆی چەند تەگەریەکەوە دەبێتە دەنگدانی گەمارۆدراو ، یەکێ لەو کۆسپانە :

پەیوەندی بە (جنس)وە هەیە. ڕێژەیەکی زۆر لەو ووڵاتانەی کە هەڵبژاردنی تێدا دەکرێ ، لە سەرەتای دەست پێ کردن و هاتنەکایەوەی پرۆسیسی هەڵبژاردن لەو ووڵاتانەدا، ژن مافی دەنگدانی پێ نەدرابوو ، ئەو مافە تەنها بۆ پیاو بوو . بە ڕای من ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو تێڕوانینە نێگەتیڤانەی کە بەرانبەر ژن وەرگیرابوو لەو چەرخە مێژووییانەی کە بۆ گەیشتن بە دەسەڵات و پاراستنی دەسەڵات پێویستی بە پیاو بوو ، لەم چەرخانەدا هەندێ جار ئافرەت بەتایبەت ئافرەتی سك پڕو خاوەن

---

(١)بڕوانە : د. منذر الشاوی ـ نظریة الدولة ص١٠٧-١١٤.

منداڵ ، نەك هەر ڕۆڵێکی ئایەتییان نەبوو، بەڵکو دەبوونە کێشەو کۆسپ و تەگەرە بۆ پیاو سەرباری ڕووبەڕووبونەوەی کێشە سەرەکییەکانیان، هەروەها بوارنەدان بە ژن بۆ بەشداری کردن لە دەنگدان دەگەڕێتەوە بۆ تێڕوانینی پیاوان کە گوایە ژن تەنها بۆ خزمەت کردنی ماڵ و خێزان بەکار دێت[٢] ، کاروبارە گشتی و ڕامیاریەکانیش تایبەتن بۆ پیاو. بێگومان ئەم بۆچوونەی پیاوانیش دەربارەی ژن بۆ ئەوەیە بتوانن باڵا دەستی خۆیان بەسەر ژندا بپارێزن . لەو ڕیفراندۆمانەی کە لە سویسرا ئەنجام دراوون دەربارەی دانی مافی دەنگ دان بە ژن دەرکەوتووە، کە زۆربەی ئەوانەی دانی ئەو مافەیان پرۆتستۆ (بەرهەڵستکاری) کردووە پیاوان بوونە . هەروەها هەندێ دیاردەی لەم بابەتانەش لە بواری ئابووریشدا لە ئارادابوون .

بەلام بە پێشکەوتنی کۆمەلگەی مرۆڤایەتی و زیادبوونی کارو ئەرکی دەسەلات بەهۆی زیادبوونی بوارەکانی ژیان چ لە ڕووی بەرگرییەوە بێ، چ ئابووری، کۆمەلایەتی، ڕامیاری ... هەروەها پێشکەوتنی تەکنیك و ئامێری کارو پێشکەوتن لە هەموو بوارەکانی تردا وای کرد کە ئافرەت بەشدارییەکی کاریگەر بکات لە هەموو بوارەکاندا ، تەنانەت لەو بوارانەشدا کە تەنها پیاو بەهی خۆی دەزانی. ئەمانە هەموو بوونە هۆی ئەوەی ، کە مافی ئەوە بدرێتە ژن بەشداری هەڵبژاردن بکاو لەو ڕووەوە هیچ جیاوازییەکی نەبێ لەگەڵ پیاودا. لێرەدا پێویستە بڵێین وولایەتی (Wyoming) لە وولایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا ساڵی(١٨٩٠ز) یەکەم جاربوو مافی دەنگدانی دا بەژن ، هەرەوها ساڵی(١٩٢٠ز) ئەم مافە بۆ ژن هەموو وولایەتە یەکگرتووەکانی گرتەوە، لە ئنگلتەرا ساڵی(١٩٢٨ز)، لە فەرەنسا ساڵی (١٩٤٤) ژن مافی دەنگدانیپێدرا، لە سویسرا لەسەر ئاستی دەوڵەتی فیدرالی ساڵی(١٩٧٣ز) ، بەلام لە کانتۆنەکان پێشتر .[١]

هەروەها ڕەگەز لەوەیە ببێتە هۆیەك لە هۆکانی کۆسپ خستنە سەر دەنگدانی گشتی . هەر لەسەر ئەم بناغەیە لە ئەڵمانیاکەی هتلەردا ، یەهوود بۆی نەبوو

(٢)بڕوانە : د.محمد كامل ليلة ـ النظم السياسية ص ٦٣٢

(١) بڕوانە : د.علي غالب العاني ـ الانظمة السياسية ص٣٦.

بەشداری لە هەڵبژاردن بکا. دەوڵەتی باشوری ئەفریقیا یەکێك بوو لەو وولاتانەی کە ڕەش پێستەکان مافی دەنگدانیان تێیاندا نەبووە.

هەروەها تەمەن یەکێکە لەو کۆسپانەی کە دەبنە ڕێگر لە بەردەم دەنگدانی گشتیدا . نابێ منداڵان بەشداری پرۆسیسێکی گرنگی وەك هەڵبژاردن بکەن ، لەبەر ئەوەی تەمەنیان ڕێگای ئەوەیان پێ نادات .

لێرەدا پرسیارێك دێتە پێشەوە : ئایا چەند ساڵ تەمەن ، یان تەمەنی چەند ساڵە، سنووری جیاکەرەوەیە لە نێوان دەنگدان و دەنگ نەدان دا ؟

بۆ وەڵام دانەوەی ئەم پرسیارە دەڵێین : یاساکانی هەڵبژاردن جیاوازە لە دیاری کردنی تەمەنی دەنگداندا. ئەو یاسا هەڵبژاردنانەی کە دەسەڵاتێکی ئورۆستۆکراتی یان بورژوازی یان پارێزگار شێوە دەریان دەکەن ، تەمەنی هەڵبژاردن یان با بڵێین تەمەنی دەنگ دان بەرز دەکەنەوە لەبەر ئەوەی ئەوکەسانەی بەتەمەنن زیاتر حەز لە سەقامگیری و ئارامی و میان ڕەوی دەکەن بەوجۆرە گەنجەکان لە دەنگدان دوو دەخەنەوە ، لەبەر ئەوەی گەنجەکان زیاتر پاڵپشتی لە لایەنە شۆڕشگێڕەکان دەکەن و حەز لە گۆڕان و شتی نوێ دەکەن، هەر لەبەر ئەو هۆیانەشە ئەو یاسایانەی کە پەیوەندییان بە هەڵبژاردنەوە هەیەو دەسەڵاتە چەپڕەوەکان و شۆڕشگێڕەکان و پێشکەوتن خوازەکان دەریان دەکەن تەمەنی دەنگدان کەم دەکەنەوە. ئەمەو بەتەمەنی دەنگدان دەڵێن تەمەنی پێگەیشتووی ڕامیاری (سن الرشد السیاسی). هەرلەبەر ئەم هۆیانەی کە لەسەرەوە باسمان کرد دەستووری ساڵی(١٨١٤ز) ی میرنشینی فەرەنسا ، تەمەنی (٣٠) ی ساڵی دیاری کردووە وەکو مەرجێك کە پێویست بوو بۆ هەر کەسێك بگاتە ئەو تەمەنە تا بتوانێ بەشداری لە هەڵبژاردن بکات . بەڵام دەبینین ئەو سیستەمە ڕامیارییانەی کە زیاتر پێشکەتووخواز بوون تەمەنی پێکەیشتووی ڕامیارییان بە (٢٥) ساڵ دیاری کردووە (دەستووری فەرەنسا(١٧٩١ز ، ١٨٣٠ز)

هـەروەها دەسـتووری فەرەنسا سـاڵی (١٧٩٣ ، ١٨٤٨ ز) بـە (٢١) سـاڵ دیـاری کــردووە.(١) هەروەها هەندێ لە یاساکانی هەڵبژاردن تەمەنی پێگەیشتووی ڕامیارییـان بـە(١٨) سـاڵ دیاری کردووە ، لەوانە دەستوورەکانی (١٩٥٦ز) میسری ، (١٩٦٧ز) عێراقی ، (١٩٩٢ز) هـەرێمی فیـدراڵ. ئـەو کەسـانەی کـە تـاوانێك دەکـەن ، دادگـا بـە هـۆی ئـەو تاوانانــەوە تاوانباریان دەکات ، ئەو کەسانە بەشداری لە هەڵبژاردن ناکەن لەبەر ئەوەی ڕیزیـان لـە دەست دەدەن ، لێرەدا ناتوانین بڵێین ئەم حاڵەتە پێبەند کردنی دەنگدانی گشتیـیە بـە واتایەکی وورد . بەڵام ئەگەر هاتوو تۆمـەتبارکردنی ئـەوتاوانبارەی کـە ریـزی لەدەسـت دەدات ئامـانجێکی ڕامیـاری لـە دواوە بـوو ، لەوەیـە ببێتەحاڵـەتێك لـە حاڵەتــەکانی پێبەندکردنی دەنگدانی گشتی .

هـەروەها بێبـەش کردنـی تاکـەکانی هـێزی سـەربازی لـە دەنگـدان حاڵەتێکـە لـە حاڵەتـەکانی پێبـەندکردنی دەنگدانـی گشـتی. پاسـاو بـۆ ئـەم پێبەندیـەش ئەوەیـە، بەشداری بوونی هێزی سەربازی دەبێتە هۆی لە دەسـت دانـی بێگـەردی هـەڵبژاردن بـە هۆی ئەو گوشارەی کە دەکەوێتە سەر سەربازەکان لە لایەن سەردارەکانیانەوە. ئەمە لە لایەکەوە، لە لایەکی دیکەوە بەشدار بوونی هێزی سەربازی لە هەڵبژاردن دەبێتـە هـۆی ئەوەی سیاسەت بخزێتە ناو هێزی سەربازیەوە، ئەو حاڵەتـەش دەبێتـە هـۆی لـە دەسـت دانی زەبتی سەربازی و کار لە توانای هێزی سەربازی دەکات. بۆ وەڵام دانەوەی ئەم دوو پاسـاوە هـەندێك دەڵێـن ، ئەگـەر چی پاساوی یەکـەم لەوەیـە تاڕادەیــەك ڕاسـت بێـت بەنسـبەت ئــەو وولاتانــەی لــە ڕووی ڕامیارییــەوە دواکــەوتوون و ئاســتی دیموکراســی تیایاندا پێشکەوتوو نییە. بەڵام پاساوی دووەم بەرگەی بیروڕا گۆڕینەوەی جدی نـاگرێ، چونکە دوور خستنەوەی هێزی سەربازی دەبێتــە هـۆی دانـانی تاکـەکانی ئـەو هـێزە بـە هاوولاتی نمرە دوو ، هەروەها دەبێتە هۆی دوور خستنەوەی تەمەنی دەنگ دانیان ، بـۆ نموونە ئەگەر یاسای هەڵبژاردن (١٨) ساڵی دیـاری کردبـێ بـۆ هـەر کەسـێك کەبیـەوێ دەنگ بدات لەوەیە بە هۆی خزمـەتی سـەربازییەوە ئـەو مافـەی لێ زەوت بکرێتـەوە، تـا

---

(١) بڕوانە : د.محمد کامل لیلة ــ النظم السیاسیة ص ٦٣٥.

ماوەی سەربازییەکەی تەواو دەبێت، ئەو کاتە دەتوانێ دەنگ بدات ، لەوکاتەشدا تەمەنی لە (١٨) ساڵ تێپەڕ دەکات ئەمەش دواخستنێکە هیچپاساوێکی بۆ نییە .

هەروەها حاڵەتێکی دیکە لە حاڵەتەکانی پێبەندکردنی دەنگدانی گشتی دەنگدانی گەمارۆ دراوە ، دەنگدانی گەمارۆ دراوە؛ واتا بەستنی مافی دەنگدان بە مەرجی هەبوونی سەروەت و پوڵ و پارەو ڕێژەیەکی دیاری کراو لە خوێندەواری . چینی ئۆروستۆکراتی هەوڵی دا خەڵکێکی زۆر لە هەڵبژاردن دوور بخاتەوە[1]، بەتایبەت چینی بورژوا ، ئەوەش لە ڕێگای دانانی مافی دەنگدان تەنها بەو کەسانەی کە خاوەن موڵکە نەگیۆزراوەکان بوون ، کە خاوەن زەوی و زار بوون و پاڵپشتی چینی ئۆروستۆکراتی بوون ، ئەم حاڵەتەش لە مێژووی فەرەنسا بەرچاوو دەکەوێ کاتێ شارلی دەیەم ساڵی (١٨٣٠ز) ڕێو ڕەسمێکی دەرکرد، تیایدا هاتووە دەڵێ : ((ئەو باجەی کە خاوەن پیشەسازییەکان دەیدەن بەس نییە بۆ بەشداری کردن لە هەڵبژاردن)) بەو جۆرەش ئەو ڕێو ڕەسمە زۆربەی تاکەکانی چینی بورژوای دوور خستەوە لە پرۆسەی هەڵبژاردن و دەنگدان ، دەرکردنی ئەو ڕێو ڕەسمەش بووە هۆی هەڵگیرساندنی شۆڕشی ساڵی (١٩٣٠ز) ، کە لەڕاستیدا لە لایەن چینی بورژواوە بەرپا بوو بۆ ڕوخاندنی چینی ئۆروستۆکراتی .

هەروەها چینی بورژوایش کاتێ دەسەڵاتی بە دەست گرت بۆ پاراستنی دەسەڵاتی خۆی پەنای بردە بەر گەمارۆدانی مافی دەنگدان و ئەو مافەی دا بە ئەو کەسانەی کە بەرژەوەندی چینی بورژوایان دەپاراست و دەنگیان بۆی دەدا ، ئەو کەسانەی مافی دەنگدانیان هەبوو وبەشداری پرۆسەی دەنگدانیان دەکرد ئەو کەسانە بوون کە ڕێژەیەکی دیاری کراوو باجیان دەدا ، باجیش ئەو کەسانە دەیاندا کە بازرگان و خاوەن پرۆژە پیشەسازییەکان و خاوەن پیشە سەربەستەکان بوون. هەروەها هەندێ یاساکانی هەڵبژاردن مافی دەنگدانیان داوە بەو کەسانەی کە ڕادەیەکی گونجاو خوێندەوارییان هەیە؛ بەڵام ئەو مەرجەش پەیوەندی بە ماڵ و پارەوە هەیە، بۆ نموونە لە سەدەی

---

(٢) بڕوانە : د. منذر الشاوی ـ نظرية الدولة ص١٠٣–١٠٦.

نۆزدەیەمی ئەوروپادا ئەوەی ڕادەیەکی گونجاو خوێندەواری هەبووایـە ، ئـەوە دەبووایـە خـاوەن پـارەو سـەروەت بووایـە، خـەڵکی هـەژارو نـەدار نەیـەتوانی بخوێنـێ ، ئــەم پێبەندەییە لە ئیتالیا پەیڕەو دەکرا تـا سـاڵی(١٩١٢ز) .[1] هـەروەها تـا ئێسـتاش پـەیڕەو دەکرێ لە پورتغال و شیلی و فلپین .

ئەمەو پاساوی گەمارۆدانی دەنگدان بۆ ئەو کەسانەی کـە دەبـێ خـاوەن سـەروەت و ماڵ بن یان خوێندەوار بن ، ئەوەیە کە گوایە ئەوانەی خـاوەن پـوڵو پـارەو سـەروەتن ، هەر ئەوانە ئەرکە گشتییەکان و قورسای بڕیارەکانی دەسەڵاتدارانیان دەکەوێتە ئەستۆ.

هەروەها ئەوانە زیاتر پەیوەستن بە وڵاتەکەیانەوە بۆیە ڕاستی خـوازی (العدالـه) وا پێویست دەکات هـەر ئـەوان دەسـەڵاتداران هـەڵبژێرن . هـەروەها خوێندەوارەکـان هۆشیارن و زیاتـر تـێ دەگـەن لـە کاروبـارە گشـتییەکانی دەوڵـەت، بۆیـە پێویسـت دەکـات ئەوان دەسەڵاتداران هەڵبژێرن .

بەڵام وەڵامی ئەم پاساوانە ئەوەیە :

پەیوەیست بوون بە وڵاتەوە، تەنها هەبوونی سەروەت و پوڵو پارە دروستی‌ناکات ، بەڵکو زیاتر یەکێتی ڕەگەز ، زمان ،ئایین ، هەرێم ،

یەکێتی بیرەوەرییەکان و یەکێتی ئامانجە هاوبەشەکان دیاری دەکات و دەیسەپێنێ .

بە تەجروبەش دەرکەوتووە ، کە لە کاتی تەنگانەو داگیرکاریدا ، هـەر ئـەو کەسـانە قوربانی دەدەن و پەیوەستن بە دەوڵەتەوە ، کـە هـەژارو نـەدارو بـێ پـوڵ و پـارەن ، بـە پێچەوانەوە خاوەن سەرمایەو دەوڵەمەندەکان ، بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان لەگەڵ هــەر دەســەڵاتێکدا حوکمیــان بکــات دەگونجێــن . ئەمـــەو بەنســـبەت بەشـــداری خوێندەوارەکان لە پرۆسەی دەنگداندا ، ئەوە دەڵێین :

ئەگـەر نـەخوێندەوارەکان بەشـداری هـەڵبژاردن و پرۆسـەی دەنگـدان بکـەن ئـەوە ئـەوانیش لەگـەڵ ڕۆژدا فـێری سیاسـەت دەبـن و تـێ دەگـەن بـەرژەوەندی گشـتی و بەرژەوەندی باڵای دەوڵەت لـە چیدایـەو زیـاتر بـە تەنگیـەوە دەبـن و پەرۆشـی دەبـن ،

---

(١) بڕوانە: د.علي غالب العاني ــ الانظمة السياسية ص٣٧.

هەروەها ئەو مەرجەش زیاتر مەترسیدار دەبێ ئەگەر ڕێژەی نەخوێنەوارەکان لە دەوڵەتدا زۆر بن .

لە کۆتایدا دەبێ ئاماژە بەوە بکەین کە هەندێ مەرج هەن پێویستن دابنرێن لە پرۆسەی هەڵبژاردندا لەوانە [١]:

ـ تەمەن : دەبێ تەمەنی هاوولاتی بۆ ئەوەی بتوانێ دەنگ بدات بەلای کەمەوە بگاتە تەمەنی پێگەیشتووی شارستانی (سن الرشد المدنی) .

ـ پێناسە : هەموو یاساکانی هەڵبژاردن جەختیان لەسەر ئەوە کردوە ، کە دەبێ هەموو دەنگدەرەکان هاوولاتی دەوڵەت بن ، نابێ بێگانە بەشداری پرۆسەی دەنگدان بکات ، تەنانەت زۆربەی یاساکانی هەڵبژاردن بۆ بەشداری کردنی ئەو بێگانەیانەی کە پێناسەی دەوڵەتیان وەرگرتووە ، مەرجی ئەوەیان داناوە کە دەبێ پێنج یان دە ساڵ تێپەڕی کردبێ بەسەر وەرگرتنی پێناسە لە لایەن بێگانەکانەوە تا بتوانن بەشداری لە پرۆسەی دەگدان بکەن .

ـ لێ هاتوویی عەقڵی (الأهلیة العقلیة)

هەموو یاساکانی هەڵبژاردن جەختیان لەسەر ئەوە کردووە کە دەبێ ئەوەی بەشداری لە پرۆسەی دەنگدان دەکات ، دەبێ شێت (مجنون) وێت (معتوه) نەبێ ، بەلام لەبەر ئەوەی ئەم مەرجە نەقۆزرێتەوە بۆ مەرامی ڕامیاری پێویست دەکات شێتی یان وێتی سەلمێنراوو بێ بەپێی حوکمێکی دادگەیی (حکم قضائي) .

ب : پێبەندکردنی سەربەستی پالاوتن (خۆکاندیدکردن) : ـ

لە بەر ئەوەی نوێنەرانی میللەت دەبێ هەوڵ و کۆششی ڕاست و دروست بدەن بۆ بەدی هێنانی ئەو ئامانجانەی کە لە پێناویدا هەڵبژێردراون ، هەروەها دەسەلاتی بەڕێوەبردنی میللەتیان دەکەوێتە دەست ، لە بەر ئەوەی دەسەلاتدار چارەنووسی میللەتی بەدەستە ، هەندێ پێ بەندی دانراون بۆ ڕێگا گرتن لە خۆپالاوتن ، ئەو پێبەندکردنانەش لە بەرژەوەندی گشتی دان ، کە هەندێکیان یاسایین و هەندێکی

---

(١) بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو ل٣٨-٤٠.

دیکەشیان پراکتیکین (فعلی)، پاساوی پێبەندییە یاساییەکان هەندێ جار دەگەڕێتەوە بۆ پاراستنی ڕێچکەی دیموکراسی و هەندێ جاری دیکەش ئەو پێبەندییانە پاساوی عەمەلی خۆیان هەیە. ئەوپێبەندیانەی کە یاساکانی هەڵبژاردن باسیان دەکەن دەکەن بۆ پاراستنی ڕێچکەی دیموکراسی و پێویستە بۆ پاراستنی مانەوەی ڕەوشی دیموکراسی و سەقامگیر بوونی هەڵبژاردنی دەسەلآت لە لایەن میللەتەوە لە ڕێگای دوورخستنەوەی هەندێ کەس یان چەند کەسێك یان هەندێگروپ .کە ئەگەر بێتوو لە هەڵبژاردن بەشدار ی بکەن ، یان دەربچن لەوەیە زیان بە ڕێچکەی دیموکراسی بگەیەنن و ڕەوشی ڕامیاری لە بەرژەوەندی خۆیان یان ئەو ئایدیۆلۆژیایانەی هەیانە بقۆزنەوە بۆ نموونە:

قەدەغەکردنی خۆ پالآوتن لە لایەن قائیمقام و بەڕێوەبەری پۆلیس و سەرکردە سەربازییەکانەوە، هەروەها دادوەر و دەستەی پشکنین و دەستەی چاودێری هەڵبژاردن لەو ناوچانەی کە وەزیفەی تێدا دەبینن ، لە بەر ئەوەی ئەم جۆرە کەسانە لەوانەیە گوشار بخەنە سەر دەنگ دەران بە هۆی وەزیفەکانیانەوە .

هەروەها قەدەغەکردنی ئەو کەسانەی کە دەبنە هۆی مەترسی بۆ سەر دیموکراسی لە کاتی دەرچوونیان لە هەڵبژادن بۆ نموونە ، قەدەغەکردنی خێزانەکانی بۆربون و بۆناپارت لە فەرەنسا بۆ پالآوتنی خۆیان ، جگە لەمانە بە بۆچوونی من ئەو پارتانەی ، یان ئەو کەسانەی بە ئاشکرا و بە زەقی دژایەتی دیموکراسی و هەڵبژاردن دەکەن ، قەدەغە بکرێن لە خۆپالآوتن بۆ هەڵبژاردن ، زیاد لەوەش مۆڵەتی کارکردنیشیان لێوەربگیرێتەوە ، لە بەر ئەوەی دوژمنی دیموکراسین. هەروەها لە ئەو وولآتانەی کە هەڵبژاردنی تێدا دەکرێ بێگومان کەسانێك هەن لە بناغەوە خەڵکی ئەو وولآتە نین و تازە پێناسەی ئەو وولآتەیان هەڵگرتوە، لێرەدا ئەم کەسانە پێویستیان بەماوەی چەند ساڵێك دەبێت تاپێبەست بن بە خاك و خەڵکی ئەو وولآتەوە و هەست و سۆزیان بۆی بجوڵێت. جا لە بەر ئەم هۆیانە یاساکانی هەڵبژاردن ڕێ نادەنە ئەو کەسانە دەنگ بدەن یان خۆیان بۆ پالآوتن ناونووس بکەن و لەم پێناوەدا هەندێ مەرج دادەنێن ، بۆ نموونە: زۆر لە یاساکانی هەڵبژاردن مەرجی ئەوەیان داناوە بۆ بێگانە کە دەبێ ماوەی پێنج ساڵ تێپەڕێت لە دەرکردنی پێناسە بۆ دەنگ دەر تا بتوانێت دەنگ بدات و

بەشداری هەڵبژاردن بکات، بەلاّم بۆ خۆپالاّوتن دەبێ ئەوماوەیە دە ساڵ بێت . پێویستە لێرەدا باسی ئەوەبکەین، کە هەندێ یاسا هەیە بە هیچ جۆری بواری ئەو کەسانە نادات کە لە بناغەوە خەڵکی ئەو وولاّتە نیین و پێناسەی ئەو وولاّتەیان دەرکردوە خۆیان کاندید بکەن . لەو یاسایانە ، یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نەتەوە (قانون أنتخاب مجلس الأمة) ژمارە (٧) لە ساڵی(١٩٦٧ز) کە لە ماددەی (٢٠) بڕگەی (أ) دەڵێت : ((ئەو کەسەی دەیەوێت خۆی بۆ پالاوتن ناونووس بکات دەبێ لە دایك و باوکێکی عێراقی بێ))؛ واتا ئەگەر دایك و باوکی عێراقی نەبن ناتوانێ بەشداری هەڵبژاردن بکا وەك پاڵێوراوێك .

لە خۆپالاوتن بۆ هەڵبژاردن پێبەندییەك هەیە پەیوەندی بە تەمەنەوە هەیە، هەرچەندە ئەم پێبەندییە لە دەنگدانیشدا هەیە ،بەلاّم ئەو تەمەنەی کە مەرجە بۆ خۆپالاّوتن دەبێ زیاتر بێ لە ئەو تەمەنەی کە دیاریکراوە بۆ دەنگدەر، لەبەر ئەوەی ئەو کەسەی کە پاڵێوراوە داوای ئەوە دەکات بەشداری بکات لە بەڕێوەبردنی دەسەلاّت لە ڕێگای دەرچوونی بە هەڵبژاردن بۆ ئەنجومەنە نوێنەرایەتییەکان، بۆ نموونە لە عێراق(یاسای هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجوومەنی نەتەوەیی) ژمارە ٧ ی ساڵی(١٩٦٨ز) لە ماددەی (٢) بڕگەی (ج) داوا دەکات . پاڵێوراو دەبێ لای کەم تەمەنی (٣٠) ساڵ بێت ، بەلاّم بۆ دەنگ دەر تەنها دەبێ (٢٠) ساڵی تەواوکردبێ .هەروەها یاسای ژمارە (١)ی ساڵی (١٩٩٢)ی کوردستانی عێراق لە ماددەی (٢٠) تەمەنی (١٨) ساڵی دیاری کردووە بۆ دەنگ دەر ، لە کاتێکدا بڕگەی دوو لە ماددەی(٢١)ی هەمان یاسا تەمەنی (٣٠) ساڵی دیاری کردووە بۆ پاڵێوراو بۆ ئەوەی بتوانێ خۆی کەندید بکات بۆ ئەنجومەنی نیشتمانی[1] هەروەها لەو پێبەندیانەی کە دانراون بۆ پاڵێوراو. پێبەند کردنە بە هۆی ڕەوشتەوە ، بۆ نموونە هەندێ یاساکانی هەڵبژاردن قەدەغەی خۆپالاّوتنیان کردوە لەو کەسانەی کە کوشتنی بە ئەنقەست و دزیان کردووە ، هەروەها

---

(١) بڕوانە : بەدران ئەحمەد حەبیب ـ هەڵبژاردنەکانی کوردستان ، چاپی یەکەم ،(١٩٩٨)، ل١٨٦.

بازرگانی مایە پووچ (مفلس) بـۆی نییـە خـۆی بـۆ پـالاوتن نـاونووس بکـا ئەگـەر ڕێـزی (اعتبار) بۆ نەگێڕدرابێتەوە .

هەروەها پولْ و پارە پێ بەندییەکیتری عەمەلییە کە ڕێگا دەگرێ لە خۆ پالاوتن ، واتا ئەو کەسەی دەیەوێ بەشداری هەڵبژاردن بکا وەکو پالێوراوێك دەبـێ بڕێـك پـارە دابنـێ ، ئـەو بـڕە پارەیـە لـە دەسـت بـدات ئەگـەر ڕێژەیـەکی دیـاری کـراوی نـەهێنا لـە دەنگەکان، ئەم پێبەندییە پاساوی بەوە دەدرێتەوە ، کە دەبێتە هـۆی دوور خسـتنەوەی ئەو کەسانەی کە جدی نین لە خۆ پالاوتن. هـەندێ بـیر و بۆچـوون هـەن دەڵـێن : ئـەم پێبەندییە بۆ ئەوەیەکە نوێنـەرانی چینـی هـەژار و زەحمـەتکێش دوور بخرێنـەوە لـە خۆپالاوتن . بەلام بە بۆچوونی ئێمە ئەم پێبەندییە لەو کاتـە ئـەم ئامانجـە دەپێکـێ ، کـە بـڕی پارەکـە زۆربـێ ، بـەلام ئەگـەر ئـەو بـڕە پارەیـە کـەم بـوو بـە شـێوەیەك کـە بارگرانی نەخستە سەر ئەو کەسانەی کە خۆیان بۆ پالاوتن ناونووس دەکەن، ئـەو کاتـە ئەم پێبەندیە ئەو ئامانجە ناپێکێ .ئەمانەی کە لە سەرەوە باسمان کـرد پـەیوەندی بـە پێبەندییە یاساییەکانەوە هەیە .

جگە لە ئەمە وەکو لەسەرەوە ئاماژەمان پێکرد پێ بەندی پراکتیکی (فعلی) هەیـە لـە سـەر سەربەسـتی خۆپـالاوتن ، شـتێکی ئاسـاییە ئەگـەر بڵێـین ئـەم پێبـەندی یـە دەگەڕێتەوە بۆ هەبوونی پارتە سیاسییەکان ، واتـا هـەبوونی حاڵـەتی فـرە پارتایـەتی ، یان دوو پارت، زیاتر ئەم کۆسپە کاتێك دێتە کایەوە، کە لە دەوڵەتدا ، پارتـەکان ڕەگ و ڕیشەیان داکوتابێ ؛ بۆ زیاتر ڕوون کردنەوە دەڵێین پالێوراو دەبێ یـەکێ لـە پارتـەکانی بەشـدار لـە هـەڵبژاردندا بیناسـێنێ بـە جـەماوەر ، ئەگـەر بـە پێچەوانـەی ئـەوەوە بـێ هیوای دەرچوونی زۆر کەم دەبێت و حاڵەتی لەو جـۆرە دەگمەنـە ، بـەم جـۆرە ئەمـەش بە کۆسپێك دەژمێردرێ، کە پالێوراو هیوای دەرچوونی نـەبێت لـە هـەڵبژاردندا ئەگـەر بە تەنها و بێ پاڵپشتی پارتێکی ڕامیاری بەشداری هـەڵبژاردن بکـات . ئـەم پێبەندییـە هەرچـەندە لـە ڕووی تیۆرییـەوە ڕاسـتە بـەلام وەکو مامۆسـتا مۆریـس دفرجیـە دەڵـێ: بێبایەخە لە ڕووی عەمەلییەوە، هـەروەها دەڵـی ((هـەڵبژاردنی پالێوراوەکان لـە لایـەن پارتەکانـەوە چارەسـەرێکی نموونـەیی نییـە بـەڵکو لـە شـێوازەکانیتر باشـترە، ئەگـەر

وانــەبێ ئــەوا فراکســیۆنی بەرژەوەندیـیــە هاوبەشــەکان، دەم ســپی‌یە کلاســیکییەکان، پڕوپاگەندەی دەوڵەت ، پڕوپاگەندەی سەرمایەدارەکان جێگــەی پارتــە ڕامیارییــەکان دەگرنەوە، دیموکراسیش لە مەدا هیچی پێنابڕێت)) ، هەروەها مامۆستا مۆریس لە دووایی قسەکانیدا دەڵێ ((لە ڕاستی‌دا دیموکراسی نیە بێ‌هەبوونی پارتە سیاسیەکان)).

بە بیرو بۆچوونی من ئەم کۆسپە پراکتیکی‌یە، کە باسمان کـرد زیاتر سوود بـە خشە ، لە بەر ئەوەی ئەو نوێنەرانەی کە لە هەڵبژاردن دەردەچن لە ڕێگای پارتـە ڕامیارییەکانـەوە، ئەگەر خۆیانیش مرۆڤی لێهاتوونـەبن ، ئـەوا ڕێنمـایی و ئامۆژگـاری دەکرێـن لـە لایـەن پارتەکانیانەوە . هەموومان دەزانین پارتی ڕامیاریش بێ ئایدۆلۆژیا و پرۆگرام نـابێ ؛ بـەڵام ئەو نوێنـەرەی کە بە پێچەوانـەی ئـەوەی کە باسمان کرد هـەڵبژێردرابێت لەوەیـە خـۆی لێهاتوو بێت ، بـەڵام هـەرچۆن بێ ئاستی پـارتێکی نییـە لـە ڕووی هـەبوونی پرۆگرامــەوە ، ئەگەر لێ هاتوو ڕۆشنبیریش نەبوو ئەوە نەهامەتییەکی گەورەترە .

٢. ڕێگرتن لە بنچینەی یەکسـانی لـە هـەڵبژاردندا (الحد من مبدء المساواة في الانتخابات) :

وەکو دەزانین کاتێ دەسەڵات لە لایەن جـەماوەرەوە ببێتـە خـاوەن دەسـەڵات ، ئـەوە دەگەیەنێ کە تاکەکانی کۆمەڵ ئەو دەسەڵاتەیان پێکەوە ناوە ، بەڵام وەك بنچینەیـەکی گشتی دەبێ هەرتاکێك ، کەسێك لە کۆمـەڵ ، یەکسان بێ لـەو بەشـەی کـە هەیـەتی لـە دیاری کردنی دەسەڵات لە گەڵ بەشی هەر تاکێکی تری کۆمەڵ کـە بەشـداری دەکـات لـە هـەڵبژاردن ، بـەڵام ئـەم بنچینەیـە لەوەیـە هـەندێ تەگـەرەی بێتـە ڕێ . لـەو کۆسـپ و تەگەرانەی کە دەبنە هۆی ڕێگرتن لەم بنچینەیە :

أـ دەنگدانی ناڕاستەوخۆ :

واتا دەنگدەر ڕاستەوخۆ دەنـگ بـە پاڵێوراوەکـانی نـادات بـەڵکو دەنـگ بـەدەنگدەری نمرە دوو دەدات (دەنگدەری لاوەکی) بۆ ئـەوەی ئـەوان پاڵێوراوەکان هـەڵبژێرن ، بـۆ نموونــە شــاری (س) دەنــگ بــۆ (أ . ب . ج .د) دەدات ، بــۆ ئــەوەی ئــەوان پاڵێوراوەکانیـان بـۆ هـەڵبژێرن ؛ واتـا لـێرەدا دوو هـەڵبژاردن دەکــرێ ، یــەکێ بـۆ

هەڵبژاردنی دەنگدەرە لاوەکییەکان ، هەڵبژاردنی دووەمیش بۆ هەڵبژاردنی پاڵێوراوەکان لە لایەن دەنگدەرە لاوەکییەکانەوە. ئەمەو مەرج نییە دەنگدانی هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆ بەدوو قۆناغ بێت ، لەوەیە بە سێ، یان چوار قۆناغ بکرێت . بۆ نموونە دەنگ دەرەکان لە هەڵبژاردنی یەکەمدا دەنگ بۆ (أ . ب . ج . د)دەدەن، (أ . ب . ج . د) یش لە هەڵبژاردنی دووەمدا دەنگ بۆ (س .ص .ح) دەدەن ، (س. ص . ح) یش دەنگ بە پاڵێوراوەکان دەدەن .

هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆ کە پێشێلییەکی بنچینەی یەکسانییە لە دەست نیشان کردن (خرق مبدء المساواة في الاختيار) دوو نایەتی پێوەیە : یەکەمیان ڕۆڵی دەنگدەر گەمارۆ دەدا لە چوارچێوەی سنورێکی تەنگتردا ، ئەگەر بەراوردمان کرد لە گەڵ هەڵبژاردنی ڕاستە وخۆدا ، دووەمیان ئامرازێکە بۆ تەگەرە خستنە بەردەم بنچینەی دەنگدانی گشتی بە تایبەت ئەگەر لە دەنگدەرە لاوەکییەکاندا ڕادەی ڕۆشنبیری و توانای دارایی مەرجێك بێت بۆ خۆ پالاوتن وەك دەنگ دەری لاوەکی (نائب ثانوي) .

ب ـ دەنگدانی نایەکسان :

وەکو بنچینەیەکی گشتی دەبێ هەریەکێ لە دەنگ دەرەکان یەکسان بن لە گەڵ هەر دەنگدەرێکی دیکە لە ڕووی ژمارەی ئەو دەنگانەوە کەدەیدەن . نابێ یەکێ دەنگێکی هەبێت و یەکێکی دیکە دوو دەنگ . هەڵبژاردنی نایەکسان چەند جۆرێك لە خۆ دەگرێ ، یەکێ لەو جۆرانە ئەوەیە هەندێ لە دەنگ دەرەکان مافی ئەوەیان هەبێ لە چەند ناوچەیەکی هەڵبژاردن دەنگ بدەن ؛ بۆ نموونە دەنگدەرێك مافی ئەوی هەبێ دەنگ لەو ناوچەیە بدات کە خانووەکەی تێدایە و لەو ناوچە هەڵبژاردنەی کە جێگای کاری بازرگانی کردنێتی ، هەروەها لەو زانکۆیەی لێی دەرچووە ، لەکاتێکدا دەنگدەرێکی تر کە دەرچووی زانکۆ نەبێت ، یان جێگای بازرگانی نەبێت تەنها یەك دەنگ دەدات لەو ناوچەیەی کە خانووەکەی تیادایە . ئەم حاڵەتە پێی دەڵێن شێوازی فرە دەنگدان یان دەنگدانی فرە(تعدد الاصوات) . هەروەها هەندێ یاساکانی هەڵبژاردن ڕەوشی دارایی دەکەنە پێوەر ، بە گوێرەی ئەو ڕەوشە هەندێ دەنگدەرەکان مافی ئەوەیان هەیە زیاتر لە

یەك دەنگ بدەن ، یان هەرکەسێك خاوەن منداڵی وورده بۆی هەیە بە گوێرەی منداڵەووردەکانی دەنگی زیاتر بدات ، یان بەرانبەر بەوەی کەمنداڵی ووردی هەیە دەنگێکی زیادە بدات جگە لە دەنگەکەی خۆی . پاساوی ئەم وەبەرییەی خاوەن خێزان وا دراوەتەوە کە گوایە ، کەسانی خاوەن خێزان بەرپرسیاری زیاتریان دەکەوێتە ئەستۆ، لە بیروباوەڕیشدا زیاتر نەرم و نیانن و عەقڵانی ترن لە کەسانی زوگرد . بەڵام ئەم بیر و بۆچوونانە هەر چۆنێك بێت لە بەرژەوەندی پارتە ڕاست ڕەوە پارێزگارەکان و پاشڤەڕۆیەکاندایە (رجعی) ؛ چونکە کەسانی خاوەن خێزان بە پلەی یەك دەنگ بۆ نان و سەقامگیری ڕەوشی ژیان دەدەن. هەروەها هەندێ لە ڕەخنەگران دەڵێن ئەگەر لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە تەماشای بابەتەکە بکەین، دەبێ بڵێین ڕۆڵی زانایەکی زوگرد لە ڕۆڵی خاوەن خێزانێکی ڕاهاتوو لە سەر خواردنەوەو خواردنی مادده بێهۆشکەرەکان باشترە .

ج ـ دیاری کردنی نایەکسانی ناوچەکانی هەڵبژاردن :

بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردن پێویست دەکات وولات دابەشبکرێت بۆ چەند ناوچەیەك ، کە زۆر جار دابەش دەکرێت بە گوێرەی یەکانە کارگێڕییەکان (الوحدات الادارية). ئەم ناوچانەش پێیان دەگوترێت ناوچەکانی هەڵبژاردن ، یان بازنەکانی هەڵبژاردن. بەڵام هەندێ جار ناوچەکانی هەڵبژاردن بە شێوەیەکی یەکسان دیاری ناکرێن ؛ ئەمەش دووجۆر دەگرێتە خۆی ، بۆ ڕوونکردنەوەی جۆی یەکەم ئەم نموونەیە دەخەینەڕوو :

گریمان ناوچەی هەڵبژاردنی (أ) بریتییە لە (٤٠٠٠٠) دەنگ دەر ، ناوچەی هەڵبژاردنی (ب) بریتی یە لە (٢٠٠٠٠) دەنگ دەر . لە هەریەکە و لە ناوچەکانی (ا ، ب) یەك پاڵێوراو و هەڵدەبژێردرێ ، ئەمەش بەواتای ئەوەیە هەر دوو ناوچەکانی هەڵبژاردن (أ) ، (ب) هەمان قورسایی ڕامیارییان هەیە... (٤٠٠٠٠) دەنگدەر یەك پاڵێوراو پشتیوانییان لێدەکات و (٢٠٠٠٠) دەنگدەریش یەك پاڵێوراو پاڵپشتییان لێدەکات . ئەمەش پێشێلییەکی زەقی بنچینەی یەکسانییە لە نوێنەرایەتیدا (المساواة في التمثيل) .

ئەم شێوەیەش لە هەڵبژاردن لە ئەنجوومەنی پیرانی ئەمریکادا بەدی دەکرێ ، هەر وولایەتێك لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دوو نوێنەری لێ هەڵدەبژێردرێ بۆ ئەو ئەنجومەنە، هەرچەندە ئەو وولایەتانە وەکو یەك نین لە ڕووی ژمارەی دانیشتوانیانەوە.

جۆری دووەم دیاریکردنی ناوچەکانی هەڵبژاردنە بە شێوەیەکی دەستکرد ، ئەم حاڵەتەش لەو ناوچانە ڕوو دەدات کە نزیکن لە یەکترەوە لە ڕووی جوگرافیەوە، جگە لەوەی کە دەبێ جیاوازییەکی بەرچاویان هەبێ لە ڕووی لایەنگریانەوە بۆ پارتەکان . ئەمەو ئەم جۆرە دەستکارییە لە سیستەمی زۆرینەدا ئەنجامی خۆی دەپێکێ، لە بەر ئەوەی ئەو دەنگانەی دراوون بۆ ئەو پارتانەی کە زۆرینەیان بەدەس نەهێناوە بێبایەخ دەمێننەوە . بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی جۆری دووەم (دیاری کردنی ناوچەکانی هەڵبژاردن بە شێوەیەکی دەست کرد) ئەم نموونەیە دەخەینە ڕوو :

	ناوچە أ	ناوچەی – ب –
پارتی ڕاست ڕەو	٤٠٠٠٠دەنگ	٢٥٠٠٠ دەنگ
پارتی چەپ ڕەو	٢٠٠٠٠ دەنگ	٣٠٠٠٠ دەنگ

دەبینین ئەنجامی هەڵبژاردن بە پێی ئەو خشتەیەی سەرەوە لە ناوچەی (أ) پارتی ڕاست ڕەو سەرکەوتووە، لە ناوچەی (ب) پارتی چەپ ڕەو سەرکەوتووە .

لێرەدا دەستکاری هەردوو ناوچەکانی هەڵبژاردن (أ ، ب) بە شێوەیە دەکرێ ، هەندێ گەڕەکەکانی ناوچەی (أ) دەخرێتە سەر ناوچەی (ب) بە تایبەت ئەو گەڕەکانەی کە دەنگی پارتی ڕاست ڕەویان زۆر تێدایە بۆ ئەوەی لە ناوچەی (ب) تای تەرازوو بەلای پارتی ڕاست ڕەودا شۆڕببێتەوە ، هەروەها هەندێ گەڕەکی ناوچەی (ب) دەخرێتە سەر ناوچەی (ا) زیاتر ئەو گەڕەکانەی کە زۆرترین دەنگی پارتی چەپ ڕەویان تێدایە. پاش ئەو دەستکاری کردنە ڕێژەی دەنگاکان دەگۆڕێ بە گوێرەی ئەم خشتەی خوارەوە :

	ناوچەی (أ)	ناوچەی (ب)
پارتی ڕاست ڕەو	٣٠٠٠٠ دەنگ	٣٥٠٠٠ دەنگ
پارتی چەپ ڕەو	٢٦٠٠٠ دەنگ	٢٤٠٠٠ دەنگ

لێرەدا دەستکاری ناوچەکانی هەڵبژاردن وای کرد (١٠٠٠٠) دەنگی پارتی ڕاستڕەو لە ناوچەی (ا)ەوە بچێ بۆ ناوچەی (ب) لە هەمانکاتدا (٦٠٠٠) دەنگی پارتی چەپڕەو لە ناوچەی(ب)ەوە چووە بۆ ناوچەی (ا) ، بەم دەستکاریەش پارتی ڕاستڕەو توانیویەتی لە هەردوو ناوچەکانی هەڵبژاردن(أ) و (ب) سەربکەوێ .

ئەم دەستکاری و دیاری کردنەی ناوچەکانی هەڵبژاردن بە شێوەیەکی دروست کراو لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا پێی دەڵێن جیرماندەر (Gerrymander) ئەم ناوەش لە ناوی حاکمی وولایەتی ماسۆسۆسیتی (Gerry) یەوە هاتووە . کە لەهەڵبژاردنی ئەنجومەنی پیراندا لە ساڵی (١٨١٢ز) هەڵسا بە دابەشکردنی ناوچەکانی هەڵبژاردن بە شێوەیەکی دەستکرد . ئەمە و ناپلیونی سێیەم لە فەرەنسا پەنای بردە بەر هەمان شێوە ، ئەمەش وای لە کۆماری فەرەنسایی سێیەم کرد ناوچەکانی هەڵبژاردن بە یەکە کارگێڕییەکان دیاری بکات کە دەستکاری نێوان سنورەکانیان شتێکی ئاسان نییە.

٣.کارکردن لە سەر هەڵبژاردن (التاثیر علی الانتخاب):

ئەنجامی هەر هەڵبژاردنێك دەبێ بە گوێرەی ئەو دەنگانە بێ کە دراوون ، بەلام ئەو ئەنجامە هەندێ جار دەست کاری تێدا دەکرێ بە جۆرێك لە گەڵ ڕای دەنگ دەران یەك ناگرێتەوە. چونکە بەرژەوەندی هەندێ لایەن لە گەڵ ئەو ئەنجامەدا یەك ناگرنەوە ، کارتێکردن و شێواندنی هەڵبژاردن دەگۆڕێت لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە جێگایەکەوە بۆ جێگایەکی تر ، ئەوەش بە گوێرەی ڕەوشی ڕۆشنبیری و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی . بۆ نموونە هەندێ جار ئەنجامی هەڵبژاردن دەشێوێنرێ لە ناوچەیەکی هەڵبژاردندا لە ڕێگای فڕێدانی پسوڵەی زیادەوە بۆ ناو سندوقەکان زیاتر لە ژمارەی دەنگدەران لەو

ناوچەیەی هەڵبژاردندا ، هەروەها پسوڵەی زیادە دەخرێتە ناو ئەو سندوقانەوە بەناوی کەسانێکەوە کە مردوون ، یان هەر نین و خەیاڵین ، یان ئەنجامی ساختە جاڕ دەدن بە پێچەوانەی ڕاستی ئەو دەنگانەی کە خراونەتە ناو سندوقەکانی دەنگدانەوە .

ئەمەو ساختەکاری لە هەڵبژاردندا هەرچەندە گوڕاوە لە ڕووی ئامرازەوەو لە ڕووی شێوازەوە بە هۆی چاودێری جەماوەر و لایەنە ڕامیارییەکانەوە، هەروەها بەشداربوونیان لە بەرێوەچوونی هەڵبژاردن و ژماردنی دەنگەکان و جاڕدانی ئەنجامەکەی .لە گەڵ ئەمانەشدا کارتێکردن لە سەر هەڵبژاردن هەر ماوە و زیاتر لەم شێوازانەدا بە دیار دەکەوێت : -

ـ گوشار : بۆ کارکردن لە ئەنجامەکانی هەڵبژاردن و بەدەست هێنانی ئەنجامێکی ساختە ، کە بەپێچەوانەی ئیرادەی دەنگدەرەکانەوە بێ ، هەندێ جار پەنا دەبرێتە بەر گوشار ، گوشار لەوەیە بکەوێتە سەر پاڵێوراو لەوەیە بکەوێتەسەر دەنگ دەر ، لێرەوە پێویستە ئەوە بخەینەڕوو ،کە گوشار لە کاتێکدا دەبێ کە ململانێ لە نێوان چەند پاڵێوراوێکدا هەبێ لە ناوچەیەکی هەڵبژاردندا ؛ بەڵام ئەگەر یەك پاڵێوراو هەبێت ئەوە ئەو کاتە گوشار نابێت ، چونکە ئەوە هەڵبژاردن نییە، بەڵکو (بەیعەیە) (Plebiscite) هەر وەکو مامۆستا مۆریس دفرچیە دەڵێت: ((لە حاڵەتێکدا ئەگەر چەند پاڵێوراوێك هەبن یان چەند پاڵێوراوێك لە ململانێدابن لەسەر یەك کورسی نوێنەرایەتی، ئەو کاتە پڕوپاگەندەی هەڵبژاردن ڕۆڵێکی زۆر دەبینی و کار دەکاتە سەر هەڵبژاردن ، ئەو کەسانەی یان ئەو پارتانەی ، کە ئامێری پڕوپاگەندەی باشیان بە دەستەوە هەبێ ، ئەوە دەتوانن کار بکەنە سەر ئەنجامی هەڵبژاردنەکان)) .

لەو وواڵاتانەی دان بە بوونی نەیارەکاندا دەنێن و بڕوایان بە دیموکراسی نییە یان بە کەم و کورتییەوە جێبەجێی دەکەن ، ئەوە بواری نەیارەکان نادەن پڕوپاگەندە بۆ خۆیان بکەن ، وەکو قەدەغە کردنی کۆبوونەوەو داکوتانی جاڕنامە و بڵاوکردنەوەی بڵاوکراوەکان و ڕۆژنامەکان .

ئەمە لە کاتێکدا خۆیان هەموو شتێك لەم جۆرانە بەکاردێنن ، بەڵام ئەو وواڵاتانەی کە لە ڕووی دیموکراسییەوە پێشکەوتوون هەوڵی ئەوەیان داوە بواری نەیارەکان بدەن

بۆ کۆبوونـەوەو بـەکار هێنـانی ڕۆژنامـە و ئـامێری دیکـەی ڕاگـەیاندن . هـەروەها پـارە کاردەکاتـە سـەر هـەڵبژاردن ، هاوکێشـی نێـوان پاڵێوراوەکـان تێـك دەدات و دەیانخاتـە قـازانجی پـاڵێوراوە دەوڵەمەندەکانــەوە، یــان ئــەو کەســانەی ئابوورییــەکی بــاش لــە پشتیانەوەیە ، هەر لە بەر ئـەوەش هـەندێ لـە سیسـتەمە ڕامیارییـەکان هـەوڵیان داوە کـارتێکردنی پـولْ و پـارە کـەم بکەنــەوە لـە سـەر هـەڵبژاردن، لـەو پێنـاوەدا چـەند هـەنگاوێکیان نـاوە وەکـو دابەشـکردنی خـەرجی پڕوپاگـەندەی هـەڵبژاردن بـە سـەر پاڵیوراوەکاندا بەیەکسانی ، یان هەڵگرتنی ئەو ئەرکە لە لایەن دەوڵەتەوە، دیاریکردنی شوێنی تایبەت لە چەند جێگایەکی دیاری کراودا بۆ ئەوەی پارتەکان بە یەکسانی ئـەو جێگایانـە بـەکار بهێنن بـۆ هەڵواسینی ئـەو شتانەی پــەیوەندییان بـە پڕوپاگـەندەی هەڵبژاردنەوە هەیە ، یەکسانی لە دابەشکردنی هۆڵە گشتییەکان بۆ بـەکارهێنانیان بـۆ کۆبوونـەوەی گشــتی ، گرنتیکردنــی یەکســانی لــە بــەکارهێنانی ڕادیــۆ و تەلــەفزیون (فەرەنسا) ،یان دیاری کردنی خەرجی هەڵبژاردن بە شێوەیەك کە نابێ هیـچ پـارتێك سـووانەی (سقف) دیـاری کـراو ڕەت بـدات و ئەمـەش دەکەوێتــە ژێـر چاودێریـیــەوە (ئینگلتەرا).

بــەلاَم لــە گــەلْ ئەمانەشــدا دەبــێ دان بــەوەدا بنێــین کــە ئــەمڕۆ پڕوپاگــەندەی هەڵبژاردن پێویستی بە پارەیەکی زۆر هەیـە ، ئەمـەو هەرچـەندە کاربکرێت لـە پێنـاو دابــین کردنــی یەکســانی، ئــەو کارانـــە بەشـــێوەیەکی ڕەهـــا ســـەرناگرن و یەکســـانی دەشێوێندرێت (وەکو هەڵسانی هەندێ پاڵێوراو بە گواستنەوەی خەڵکی بە خۆڕایی، یـان ئاهەنگ کردن و پێشکەش کردنی خواردن ....) .

لە کۆتـاییدا دەتوانـین بڵێـین هەرچـەندە هـەولْ و کۆشـش هەیـە بـۆ بـەدی هێنـانی یەکسانی لـە نێـوان پاڵێوراوەکـاندا، بـەلاَم کـارتێکردنی سـەرمایە هـەردەمێنی لـە سـەر هەڵبژاردن. بۆ نموونە مارك غرین کە لە هەڵبژاردنی مانگی (١١)ی (٢٠٠١) سەرکەوتنی بـە دەسـت هێنـا و بـووە سـەرۆکی شـارەوانی نیویـۆرك لـە وولایەتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا (٥٠)ملیۆن دولاری بۆ پڕوپاگەندەی هەڵبژاردن سـەرف کـرد لـە پـارەی خـۆی ، لـە کـاتێکدا ڕکەبەرەکی لە پارتی دیموکراتی (١٥)ملیۆن دولاری سەرف کرد بۆ هەمان مەبەست.

ئەوەی کە باسمان کرد گوشار بوو لە سەر پاڵێورا و ، بەڵام گوشار لەسەر دەنگ دەر لە ڕووی شێوە و ئامراز و جۆرەوە دەگۆڕێت ، بە هۆی ڕەوش و باری کۆمەڵایەتیو ئابووری و ڕامیارییەوە، بۆ نموونە لەو وولاتانەی کە بیروبۆچوونی ئایینی تیایاندا زاڵە، پیاوانی ئایینی ڕۆڵێکی زۆر دەبینن بۆ گوشار خستنەسەر دەنگدەر، لەو وولاتانە (ئیسپانیا، ئەمریکای لاتین ، باشوری ئیتالیا، زۆربەی زۆری وولاتە ئیسلامییەکان) هەروەها گوشاری خاوەن کارگەکان لە سەر کرێکارەکان بۆ ئەوەی دەنگ لە قازانجی ئەوان بدەن ، بەتایبەت لەو وولاتانەی کە سەندیکاو شورای بەهێز و سەربەستیان تێدا نییە، کرێکارەکان دەترسن لە دەرکردن و کەم کردنەوەی کرێ ئەگەر دەنگ بە گوێرەی ئارەزووی ئەوان نەدەن .

ئەمە و لە دەوڵەتە دکتاتۆرییەکاندا تۆقاندنی پۆلیس بەکار دەهێنرێت بۆ گوشار خستنە سەر دەنگدەران بۆ ئەوەی دەنگ لە قازانجی دەستەی دەسەڵاتداران بدەن .

ب : دەنگدانی ئاشکرا :

وەکو پرانسیپێکی بنچینەیی دەنگ دان دەبێ نهێنی بێ، بەڵام هەندێ جار دەنگ دان بە ئاشکرا دەکرێت .

لە ڕاستیدا هەرچی بیانووەیەك بۆ دەنگدانی ئاشکرا بهێنرێتەوە زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ بەدەست هێنانی دەنگەکان لە قازانجی لایەنێکی دیاری کراو. ئەمەو دەنگ دانی ئاشکرا لەوەیە ڕاستەوخۆ بێ، لەوەشە ناڕاستەوخۆ بێ ، وەکو نموونەیەك بۆ دەنگدانی ئاشکرای ناڕاستەوخۆ ڕێ و ڕەسمیهەڵبژاردنی نوێنەرەکان (مرسوم انتخاب النواب) لە عێراق ژمارە (٦)ساڵی (١٩٥٢ز) لە ماددەی (٣٩) بڕگەی(٢) دەڵێ : (ئەوکەسانەی کە نووسین نازانن بەدەم دەنگەکانیان دەدەن بەشێوەیەك کە ئەندامانی لیژنەی هەڵبژاردن گوێیان لێی بێت ، لەم حاڵەتەدا ئەوە لە پلێتی هەڵبژاردندا تۆمار دەکرێت لە لایەن ئەو نووسەرەوە کە لیژنەکە بە کاری دێنێ ، ئەوجار دەیداتە سەرۆك لیژنەکە بۆ ئەوەی واژۆی بکات و بیخاتە سندوقەکەوە)) .

ئەمە شێوەیەکە لە دەنگدانی ئاشکرای ناڕاستەوخۆ؛ چونکە ئەو کەسانەی کە خوێنەوارییان نەبوو زۆر بوون لە کۆمەڵگەی عێراقیدا. هەروها لە وولایەتە

یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەنگدانی ئاشکرای ناڕاستەوخۆ بەدی دەکریٚ ، ئەوەش لە حاڵەتی هەڵبژاردنی پاڵێوراوی پارتەکان بۆ بەشداری کردن لە هەڵبژاردن وەکو پاڵێوراوی ئەو پارتانە، لەو حاڵەدا پسووله دابەش دەکرێتە سەر لایەنگرانی ئەو پارتانە بۆ دەنگ دان بۆ هەڵبژاردنی پاڵێوراوەکان بۆ پاڵاوتن ، واتا پێش دەنگدانی گشتی دەنگدانێکی سەرەتایی دەکریٚ بۆ دیاری کردنی پاڵێوراوەکانی هەر پارتێك لە لایەن لایەنگرانی ئەو پارتانەوە ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنیٚ کە لایەنگرانی هەر پارتێك دەبیٚ خۆیان ئاشکرا بکەن کە بۆچی پارتێك دەنگ دەدەن .

ج : یەکلاکردنەوەی دروستی هەڵبژاردن (الفصل في صحة الانتخاب):

شتێکی ئاساییە ئەگەر بڵێین ،لە هەر وولاتێکدا هەڵبژاردن بە گوێرەی ڕیاسا و یاساکانی هەڵبژاردن بەڕێوە دەڕوات ، دەبیٚ ئەو نوێنەرانەی کە هەڵدەبژێردرێن بە گوێرەی یاساو ڕیاساکانی هەڵبژاردن هەڵبژێردرێن ، ئەگەر وانەبیٚ ئەوە ڕووبەرووی تانەی یاسایی (الطعون القانونية) دەبنەوە.

بۆ دیاری کردنی دروستی یان نادروستی دەرچوونی نوێنەرەکان لە هەڵبژاردندا دوو پرسیار دێتە کایەوە :ـ

ـ ئایا هەڵبژاردنی پاڵێوراوەکان بەپێی یاساو ڕیاساکانی هەڵبژاردن بووە یان نا؟

ـ ئایا چی دەزگایەك، یان لایەنێك بڕیار لەسەر ئەم مەسەلەیە دەدات ؟

کاتیٚ گومان هەبوو لە دەرچوونی ، یان دەرنەچوونی پاڵێوراوێك ، یان چەند پاڵێوراوێك لەو هەڵبژاردنەدا ، ئەو کاتە دیاری کردنی ئەو لایەنە دێتە کایەوە کە دەبیٚ دیاری بکرێت بۆ یەکلاکردنەوەی ئەو کێشەیە. لە هەندیٚ دەوڵەتدا ئەم مەسەلەیە (گونجاوی یان نەگونجاوی لە گەڵ یاساکاندا)

لە تایبەتکارییەکانی دەسەڵاتی دادوەرییە (السلطة القضائية) ئیتر چ دادگایەکی ئاسایی بیٚ یان تایبەت (محكمة اعتيادية اوخاصة) .

هەندیٚ بۆچوون هەیە دەڵێن :

ـ ئەگەر دادگا سەر بە حکومەت بیٚ ئەوا لایەنگری ئەو نوێنەرانە دەکات کە سەر بەپارتی دەسەڵاتدارن و توندو تیژ دەبێت بەرانبەر ئەو نوێنەرانەی کەسەر بە پارتە

بەرهەڵستكارەكانن . بەڵام ئەگەر ئەو دادوەرانە سەربەخۆبن، زیاتر ڕاستی خوازی لە بڕیارەكانیاندا بەرجەستە دەبێت .

هەندێ بیروڕا هەیە دەڵێن :

تەنانەت ئەگەر دادوەرەكانیش سەربەخۆ بن گەرەنتی سەربەخۆیی عەقلیەتی ئەو دادوەرانە ناكرێ، لە بەر ئەوەی دادوەرەكان و پارێزەرەكان بە هۆی باری تایبەتی و كۆمەڵایەتییانەوە لایەنگری پارتە ڕاستڕەو و پارێزگارەكان دەكەن و توندو تیژ دەبن لەگەڵ پارتە چەپ ڕەوەكاندا. بە هۆی ئەوەوە كە باسمان كرد ، لە هەندێ وولاتدا ، ئەم مەسەلەیە خراوەتە دەسەڵات و تایبەتكاری ئەنجومەنە هەڵبژێردراوەكانەوە ، واتا ئەو ئەنجومەنانە خۆیان بڕیاری دروستی یان نادروستی هەڵبژاردنی ئەندامەكانیان دەدەن . بە ڕاستی ئەمەش جێگای ڕەخنەیە ، لە بەر ئەوەی ئەم ئەنجومەنانەش پاڵ پشتی ئەو نوێنەرانەن كە لە پارتی زۆرینەن لە ئەنجوومەندا . بۆ نموونە لە فەرەنسا ساڵی (١٩٥٦ز) ئەنجومەنی نیشتمانی جاڕی دروستی چەند پاڵێوراوێكیدا ، هەرچەندە زۆرینەی پێویستیان نەهێنابوو لە دەنگەكاندا بۆ دەرچوونیان لە هەڵبژاردن .

بەڕای من دادگا سەربەخۆكان باشترین دەزگان بۆ ئەوەی بڕیاری ئەوە بدەن:

ئایا هەڵبژاردنی نوێنەرەكان بە گوێرەی یاساكانی هەڵبژاردنە یان نا؟ لە بەرئەوەی دۆزەكە دۆزێكی یاساییەو ، عەقڵیەتی دادوەرانیش زیاتر پێبەندە بە جێبەجێكردنی یاساوە لە كەسانی دەزگایەك لەوەیە عەقڵیەتیان ڕامیاری بێ زیاتر لەوەی یاسایی .

چوارەم : سیستەمەكانی هەڵبژاردن

لە هەمو هەڵبژاردنێكدا كەسانێك دەنگ دەدەن (دەنگدەر)، كەسانێكیش هەن ئەو دەنگانە بەدەست دێنن (پاڵێوراو) لێرەدا سیستەمەكانی هەڵبژاردن چارەسەری ئەوە دەكەن :

- چۆن دەنگدەرەكان دەنگ دەدەن؟
- چۆن كورسییەكان دابەش دەكرێنە سەر پاڵێوراوەكاندا؟

پێش ئەوەی بچینە ناو باساكەمان پێویست دەكات چەند زاراوەیەك هەیە ڕوونی بكەینەوە:-

١ـ دەنگدان بەتاك (التصويت الفردي) :ـ

لێرە دەنگدەر بۆی هەیە تەنیا دەنگ بە تاکە کەسێك بدا ، واتا دەنگدەر یەك ناو دەنووسێ لە کارتی دەنگدانەکەیدا ، یان ئیشارەت لەیەك ناو دەدات. دەنگدان بە تاکەکەس لە کاتێکدا دەبێ کە ناوچەی هەڵبژاردن بچووك بێتو تەنیا دەنگ بۆ یەك پاڵێوراو بدرێ لەنێوان چەند پاڵێوراوێکدا .

٢ـ دەنگدان بە لیست (التصويت على أساس القائمة) :لەم جۆرەی دەنگداندا ، پێویست دەکات ناوچەی هەڵبژاردن فراوان بێ بەشێوەیەك ، کە دەنگدەر بتوانێ دەنگ بۆ چەند پاڵێوراوێك بدات نەك تەنها بۆ یەك پاڵێوراو.

ئەمە و دەنگدان بە لیست دوو جۆر دەگرێتە خۆی :

أـ دەنگدان بە لیستی داخراو : لێرەدا دەنگدەر دەبێ دەنگ بە یەکێ لەو لیستانە بدات ، کە یەکێ لە پارتەکان خستویانەتە گۆڕەپانەوە ، بێئەوەی بتوانێ هیچ گۆڕانکارییەکی تێدا بکات، واتا دەنگ دەداتە لیستەکە بەتەواوی
و بەوشێوەیەی کە دابەزیوە.

ب ـ دەنگدان بە لیستی کراوە: لێرەدا دەنگدەر بۆی هەیە لەو لیستانەی کە هەن چەند پاڵێوراوێك هەڵبژێرێ ، لەو پاڵێوراوانەی کە هەڵیانی بژاردووە دەتوانێ لیستێکی تایبەت بەخۆیەوە دروست بکات بە مەرجێك دەنگدەر دەبێ دەنگ بەو ژمارەیە بدات کە زیاد نەبێ لەو ژمارەیەی کە پێویستە بە نوێنەر هەڵبژێردرێن، بۆ نموونە لە ناوچەی هەڵبژاردنی (أ) دەبێ پێنج پاڵێوراویلێ هەڵبژێردرێ، لێرەدا دەنگدەر دەبێ پەیوەست بێ بەو ژمارەیەوە.

بەهەرحاڵ سیستەمەکانی هەڵبژاردن لەچەند جۆرێك پێکهاتوون لەوانە :

١ـ سیستەمی زۆرینە (نظام الأغلبية) :

سیستەمی زۆرینە سیستەمێکە لە هەردوو جۆری دەنگدان بەکاردەهێنرێت ، دەنگدان بۆ تاکەکەس و دەنگدان بۆ لیست . سیستەمی زۆرینە زیاتر لەو وولاتانە پەیڕەو دەکرێ کە بازنەی هەڵبژاردنی بچووك و دوابەدوای ئەوە دەنگدان بە

تاکەکەس تیایاندا پەیڕەو دەکرێ ، بەڵام لەحاڵەتی دەنگدان بە لیست ، سیستەمی زۆرینە کەمتر پەیڕەو دەکرێت .

ئەمەو سیستەمی زۆرینە دوو جۆری هەیە :ـ

ـ سیستەمی زۆرینە بە یەك خول (نظام الاغلبیة ذو الدور الواحد):

لە ئەم سیستەمەدا ، هەر پاڵێوراوێك زیاتر دەنگ بێنێ لەهەر پاڵێوراوێکیتری بەشدار لە هەڵبژاردندا بە سەرکەوتو دەژمێردرێت بێ ئەوەی گوێ بدرێتە ئەو ڕێژەیەی کە هێناویەتی لە سەرجەم دەنگەکان ، واتا هەر پاڵێوراوێك ئەو ڕادەیەی دەنگ بێنێ کە زیاتر بێ لە هەر یەك لە پاڵێوراوەکانیتر هێناویانە ، بە سەرکەوتو دەژمێردرێت لە هەڵبژاردندا، بۆ نموونە :

٤٠٠٠٠ دەنگ، سەرجەم دەنگەکان

<u>پاڵێوراوەکان</u>

أ. ١٥٠٠٠ دەنگ

ب ـ ١٣٥٠٠ دەنگ

ج ـ ١٠٠٠٠ دەنگ

د ـ ١٥٠٠ دەنگ

لێرەدا پاڵێوراوی (أ) بە سەرکەوتو دەژمێردرێ لە هەڵبژاردندا ، هەرچەندە کەمتر لە (1/3) ی سەرجەم دەنگەکانی هێناوە.

سیستەمی زۆرینە بە دوو خول :ـ

لەئەم سیستەمەدا بۆ سەرکەوتنی هەر پاڵێوراوێك دەبێ زیاتر لە نیوەی دەنگەکان بێنێ ، واتا زۆرینەی ڕەها بێنێ لە دەنگەکان ، ئەمە وەکو خولی یەکەمی هەڵبژاردن ، بەڵام ئەگەر لە خولی یەکەمدا ئەو ڕێژەیەی نەهێنا لە دەنگەکان ئەوە هەڵبژاردنێکی تازە دەکرێتەوە ، لەم هەڵبژاردنە تازەیەدا مەرج نییە پاڵێوراو زۆرینەی ڕەها بەدەست بێنێ ، بۆبردنەوەی ئەم خولە (خولی دووەم) ڕەچاوی سیستەمی زۆرینەی یەك خول دەکرێت.

نموونە : سەرجەم دەنگەکان (٤٠٠٠٠) دەنگ

پاڵێوراوەکان

أ - ٢٠٠٠١ دەنگ

ب - ٩٩٩٩ دەنگ

ج - ٥٢٠٠ دەنگ

د - ٢٨٠٠ دەنگ

هـ - ٢٠٠ دەنگ

لێرەدا پاڵێوراوی (أ) لەم هەڵبژاردنەدا براوەیە، لەبەرئەوەی (٥٠ + ١٪) ی دەنگەکانی هێناوە .

بەڵام ئەگەر (أ ، ب ، ج ، د ، هـ) هیچیان ئەم ڕادەیەیان (٥٠ + ١٪) نەهێنایە ، ئەوکاتە هەڵبژاردنێکی تازە دەکرایەوەو بۆ بردنەوەی ئەم هەڵبژاردنەش (خولی دووەم) هەر ڕادەیەك پەسەند دەکرێ بەمەرجێ ئەو ڕادەیە لەئەو دەنگانە زیاتربێ کە هەر پاڵێوراوێکیتر دەیهێنێ.

هەڵسەنگاندنی سیستەمی زۆرینە :ـ

ـ ئەم سیستەمە دەبێتە هۆی ئارامیو سەقامگیری ئەو حکومەتانەی کە بەم شێوەیە هەڵدەبژێردرێن .

ـ سیستەمی زۆرینە دەبێتە هۆی وون بوونی پارتە بچووکەکان لە بەرانبەر پارتە بەهێزەکان (لەڕووی جەماوەرییەوە) و دوابەدوای ئەوە نەمانی ئەو پارتانە و کزبوونی دروست بوونی پارتی تازە.

ـ دەنگدەر دەتوانێ بەلێزانییەکی تەواوەوە لەسەر سەرجەم پاڵێوراوەکان دەنگی خۆی بدات، ئەمەش دەبێتەهۆی ئەوەی کە کاریگەری لایەنە ڕامیارییەکان کەم ببێتەوە لەسەر بیروبۆچوونی هەڵبژێردەران.

ـ لەبەرئەوەی ناوچەی هەڵبژاردن بچووکە بۆ هەموو کەسێك هەیە بەشداری هەڵبژاردن بکا وەکو پاڵێوراوێك ، بەو کەسانەشەوە کە سەروەتو سامانێکی ئەوتۆیان نییە ،لەبەرئەوەی وەکو ووتمان ناوچەی هەڵبژاردن بچووکە و ئەو پاڵێوراوانە

پێویستییان بەپارەو پولێکی ئەوتۆ نابێ بۆ خۆناساندنیان بە خەڵکی ، ئەمەش دەبێتەهۆی ئەوەی کەمتر پشت بە سەرمایەدار و لایەنە ڕامیارییەکان ببەستن.

ـ سیستەمی زۆرینە دەبێتەهۆی ئەوەی نوێنەرەکان کەمتر گرنگایەتی و بایەخ بە ڕەوشی ڕامیاری گشتی وولات بدەن ، لەبەرئەوەی بچووکی ناوچەی هەڵبژاردن لەم سیستەمەدا دەبێتە هۆی ئەوەی کە هەڵبژاردن ببێتە ململانێی نێوان کەسایەتیەکان لە جێگای ململانێی نێوان بیروباوەڕو ئایدۆلۆژیەتە جیاجیاکان.

ـ دەبێتە هۆی ئەوەی ناوچەکانی هەڵبژاردن ببێتە(ناوچەیەکیداخراو) بۆ چەند کەسانێك لەسەر بناغەی ئەو یارمەتیو ناسیاریو ئەو ئیشوکارانەی کە نوێنەری ئەو ناوچانە دابینی دەکەن بۆ خەڵکی ئەو ناوچانە، نەك لەسەر بناغەی بۆچوونو بیروباوەڕو یان ئەو خزمەتانەی کە کردوویانە لەکاتی بەشداربوونیان لە دەسەلاتدا.

ـ سیستەمی زۆرینە بەیەك خول ، دەبێتەهۆی ئەوەی پارتێك لە هەڵبژاردن سەرکەوێت کە زۆربەی دەنگدەرەکان دەنگیان بۆ نەداوە ، بەلام ئەم حاڵەتەش پێویستی بە سێ پارت هەیە کەدەبێ نزیك بن لەیەکەوە لەڕێژەی ئەو دەنگانەی کە دەیهێنن، بۆ نموونە گریمان سەرجەم دەنگەکان یەك ملیۆن دەنگە ، ئەم سێ پارتەش هەریەکەو ئەم ڕێژەیە دەنگیان بەدەست هێناوە: -

پارتی أ : ٤٠٠٠٠٠ دەنگ

پارتی ب : ٣٧٠٠٠٠ دەنگ

پارتی ج : ٢٣٠٠٠٠ دەنگ

لێرەدا پارتی (أ) سەرکەوتووە لە هەڵبژاردندا هەرچەندە زۆربەی دەنگدەرەکان دەنگیان بۆ نەداوە.

ـ سیستەمی هەڵبژاردن بە یەك خول دەبێتەهۆی یەکگرتنی ئەو پارتانەی کە لە بیروبۆچووندا لەیەکەوە نزیکن لەیەك پارتدا ، بۆئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردن بەدەست بهێنن، بۆ نموونە : لەناوچەیەکی هەڵبژاردنی دیاریکراودا:ـ

پـاڵێوراوی چـەپڕەو (٢٥٠٠٠) دەنـگ بەدەست دێنـێ ، پـاڵێوراوی پـارتی ڕاسـتڕەو (٢٠٠٠٠) دەنگ بەدەست دێنێ ، لە هەمان كاتدا پاڵێوراوێكی تری ڕاست ڕەو (١٥٠٠٠) دەنـگ بەدەسـت دێنێ ، لێرەدا بۆئـەوەی پارتـە ڕاسـتڕەوەكان ئـەنجامی هـەڵبژاردنێكی دیكـە بەدەسـت بـهێنن پێویست دەكات یەك بگرنو یەك پاڵێوراو بخەنە نێو ململانێی هەڵبژاردنەكەوە.

ـ سیستەمی زۆرینە بـە دووخـول هـەندێجار دەبێتـەهۆی فرەبوونـی پارتـەكانو لەهەمان كاتدا یەك نەگرتنی ئەو پارتانەی كە لەڕووی ئایدۆلۆژییەوە لەیەكەوە نزیكن، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆئەوەی یەكەم خـولی هـەڵبژاردن بـەگوێرەی ئـەم سیسـتەمە پێویستی بـە زۆرینـەی ڕەهـا هەیـە ، بەدەسـتهێنانی زۆرینـەی ڕەهـاش شـتێكی ئاسـان نییە ، ئەمەش وا لەو پارتانـە دەكـات لـە دۆڕانـدنیـان نەترسـن بەرانبـەر پارتـەكانیتر، ئەو زۆرینەش لە گروپێ پارتی بەشداربوودا، یەكێ لەو پارتانە بیهێنێ یـان نەیـهێنێ ، جا لەبەرئـەوە پارتـە بچوكـەكان دەچنـە پرۆسـەی هەڵبژاردنـەوە بۆئـەوەی بـەختی خۆیان تاقی بكەنەوەو ڕێژەی خۆیان لەناو جەماوەردا بزانن.

لـە كۆتـاییدا پێویست دەكـات ئامـاژە بـەوە بكـەین كـە بـەریتانیا بـە سیسـتەمی زۆرینەی یەك خولی وەرگرتووە لەسەدەی سیازدەیەمەوە ، هەروەها ئـەمریكاو زۆربـەی دەوڵەتـەكانی كۆمۆنوڵس و هنـد پـاش سـەربەخۆبوونی لەسـاڵی(١٩٢٧ز) بەسیسـتەمی زۆرینەی یەك خولیان وەرگرتووە ، بەڵام سیستەمی زۆرینە بەیـەك خـول لـە فەرەنسـا پەیڕەوكراوە لەپاش شۆڕشی فەرەنسـاییەوە تـا سـاڵی(١٩٤٥ز) ، دیسـانەوە پـەیڕەوكرا لـە فەرەنسـا لـە هـەڵبژاردنی سـاڵی(١٩٨٨ز) دا ، هـەروەها عـیراق لەسـاڵی(١٩٥٢ز) بـە سیستەمی زۆرینەی دووخولی وەرگرت بەڵام ڕێژەی (٪٤٠)ی دانا بۆ سەركەوتن لەخولی یەكەمدا ، واتا زۆرینەی ڕێژەیی داناوە نەك زۆرینەی ڕەهای دەنگەكان.

٢ـ سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی(نظام التمثیل النسبي):

لە سیستەمی زۆرینەدا وەكـو بینیمـان ئـەو پارتانـە كورسـییە نوێنەرایەتییـەكانیان بـەر دەكـەوێ كـە خـەڵكێكی زۆر دەنگیـان بـۆ دەدات و زۆرینــە دێنــن لــە ناوچــەكانی هەڵبژاردندا، تەنانەت ئەگەر چەند پارتێك هەبن و خـەڵكێكی بەرچاویشیان هـەبێت و

ڕێژەیەکی باشیش لە دەنگدەرەکان دەنگیان بۆ بدەن، ئەوا ئەو دەنگانە بەفیڕۆ دەچن ئەگەر زۆرینە پێکنەهێنن لە ناوچەکانیهەڵبژادندا .

لەبەر ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردن زیاتر ڕاستیخوازی تێدا بێت و ئاوێنەیەکی ڕاستەقینەی دەنگی دەنگدەرەکان بێت و تەعبیر لە ڕاستی بیر و بۆچوونی هاوولاتیان بکات، نابێ ئەو دەنگانەی کە زۆرینە نیین و لە هەمان کاتدا هەن بە فیڕۆ بچن ، بەڵکو دەبێ هەر گروپێك یان هەر پارتێك هەر یەکەو بە گوێرەی خۆی ئەوندە کورسی لە پەرلەماندا بە دەست بکەوێت گونجاو بێت لە گەڵ کێشی خۆیدا لە ناو جەماوەردا.

ئەوەی ڕاستی بێت ئەوانەی داوای سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی دەکەن زیاتر ئەو پارتانەن کە ئەندام و لایەنگریان لە هەموو ناوچەو جێگاکان هەیە بەڵام زۆرینە پێك ناهێنن ، ئەو پارتانەش زیاتر پارتە چەپەکان و پارتە سۆشیالیزمەکانن. ئەم سیستەمە بۆ یەکەم جار لە سەدەی نۆودەیەم پەیڕەو کرا لە دەنیمارك لە ساڵی (١٨٥٥ز) لە هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی پیراندا. هەروەها ئەم سیستەمە لە ساڵی (١٨٩٩ز) لە بەلجیکا پەیڕەو کرا . هەروەها لە هۆڵەندا ، ئەڵمانیا ، چیکۆسلۆڤاکیا پێش هەڵوشاندنەوەی ، ئیتالیا و سویسرا پەیڕەو کرا پاش جەنگی جیهانی یەکەم ، کە بە شێوەیەکی بەربلاو پەیڕەوکرا لە لایەن دەوڵەتەکانەوە. هەروەها لە هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستانی عێراق پەیڕەو کرا بە پێی یاسای ژمارە (١)لە ساڵی (١٩٩٢ز).

لەم سیستەمەدا دەبێ ناوچەی هەڵبژاردن گەورەبێت و ململانێ لە سەر چەند کورسیەك هەبێت ، نەك تەنها یەك کورسی ، لە بەر ئەوەی تەنها کورسییەك دابەش ناکرێتە سەر چەند پارتێکدا ، بەڵکو دەنگدەرەکان دەتوانن دەنگ بۆ چەند نوێنەرێ بدەن لە هەمان کاتدا ، واتا لەم سیستەمەدا دەبێ ناوچەکانی هەڵبژاردن گەورەبن و دەنگدان لە سەر بناغەی لیست بێت.

بۆ دابەشکردنی کورسیەکان لە سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەییدا بە سەر پاڵێوراوەکاندا دوو سیستەم هەن یەکێکیان سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی تەواوە (نوێنەرایەتی ڕێژەیی لە سەر ئاستی نیشتمانی). ئەوی تریانیش نوێنەرایەتی ڕێژەیی

تەقریبی یە (نوێنەرایەتی ڕێژەیی لە سەر ئاستی ناوچەکان). بۆیە پێویست دەکات ئەو دوو سیستەمە بە دور و درێژی باس بکەین.

أ- سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی لە سەر ئاستی نیشتمانی:

لە سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی سەرژمێری هەموو دانیشتوانی وولات دەکرێتو ژمارەی ئەوانەی بۆیان هەیە دەنگ بدەن دیاری دەکرێت ، هەروەها ژمارەی کورسییەکانی پەرلەمان بەشێوەیەکی تەقریبی دیاری دەکرێت ، پاشان ژمارەی ئەوانەی کە بۆیان هەیە دەنگ بدەن دابەش دەکرێتە سەر ژمارەی کورسیەکانداودابەشکردنەکەش (معدل)ی نیشتمانی دێنێتە کایەوە.[1]

گریمان سەرژمێری سەرجەم دەنگدەرەکان لە وولاتێکدا یەك ملیۆن دەنگدەرەو ژمارەی کورسییەکانی پەرلەمانیش (١٠٠) کورسییەو ژمارەی پارێزگاکانیش لە دەوڵەتدا (١٠) پارێزگان ، هەر پارێزگایەکیش بە ناوچەیەکی هەڵبژاردن لە قەڵەم دراوە.

$$\text{موعەدەلی نیشتمانی} = \frac{\text{ژمارەی دەنگدەران}}{\text{ژمارەی کورسییەکان}}$$

$$\text{موعەدەلی نیشتمانی} \quad ١٠٠٠٠ = \frac{١٠٠٠٠٠٠}{١٠٠}$$

لێرەدا لەهەر پارێزگایەك کە ناوچەیەکی هەڵبژاردنە ، چەند پارتێك هەریەکەو لیستی خۆی دادەبەزێنێ .

---

[1] هەندێ لە یاساکانی هەڵبژاردن ئەو دەنگانەی کە دراون دابەش دەکەنە سەر ژمارەی کورسیەکاندا بۆ دەرهێنانی موعەدەلی نیشتمانی ، یەکێ لەو یاسایانەش ، یاسای ئەنجومەنی نیشتمانیە لە کوردستانی عێراق کە لە یاسای ژمارە (١)ی ساڵی (١٩٩٣ن)، لە ماددەی (٣٦)دا باسی کردووە .

گریمان لە یەکێ لە پارێزگاکان کە ناوچەیەکی هەڵبژاردنە ، ئەم پارتانە هەر یەکەو ئەم ژمارەیە لە دەنگەکانیان هێناوە:

لیستی پارتی أ = ٤٥٠٠٠ دەنگ

لیستی پارتی ب = ٣٢٠٠٠ دەنگ

لیستی پارتی ج = ١٩٠٠٠ دەنگ

لیستی پارتی د = ٤٠٠٠ دەنگ

لێرەدا ژمارەی ئەو کورسیانەی کە هەر یەك لەم پارتانە هێناویانە بەم شێوەیە دەردەکرێ:

$$\frac{\text{ژمارەی دەنگدەرانی لیستی هەر پارتێك}}{\text{موعەدەلی نیشتمانی}}$$

لیستی پارتی أ:	$\frac{45000}{10000}$	=	٤ کورسی و٥٠٠٠دەنگ زیادە
لیستی پارتی ب :	$\frac{32000}{10000}$	=	٣ کورسی و٢٠٠٠دەنگ زیادە
لیستی پارتی ج:	$\frac{19000}{10000}$	=	١ کورسی و٩٠٠٠دەنگ زیادە
لیستی پارتی د:	$\frac{4000}{10000}$	=	سفر و٤٠٠٠دەنگ زیادە

لێرەدا وەك دەبینین لیستی پارتی (أ) ٤ کورسی و٥٠٠٠ دەنگی زیادەی هەیە.

لیستی پارتی (ب) ٣ کورسی و٢٠٠٠ دەنگی زیادەی هەیە.

لیستی پارتی (ج) ١ کورسی و ٩٠٠٠ دەنگی زیادەی هەیە.

لیستی پارتی (د) کورسی بەرنەکەوتوە و٤٠٠٠ دەنگی زیادەی هەیە .

بێگومان لەهەموو پارێزگاکانی تریش لە نموونەکەی پێشوماندا ئەو دەنگە زیادانە هەن ، وەکو ووتمان ئەو دەنگە زیادانە لە سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەییدا بەفیڕۆ ناڕۆن ، بەڵکو هەر لیستێك بەپێی ئەو دەنگانەی هێناویەتی کورسی بەردەکەوێ لە پەرلەماندا ، بۆیە ئەم پرسیارە دێتەپێش:

ئایا ئەو دەنگانە چۆن مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت؟

بەگوێرەی نوێنەرایەتی ڕێژەیی لەسەر ئاستی نیشتمانی هەموو دەنگە زیادەکان کۆدەکرێنەوەو بەرانبەر بەو دەنگە زیادانە کورسی لە پەرلەماندا وەردەگیرێ، گریمان لیستی پارتی (أ) لەسەرجەم پارێزگاکاندا بەم شێوەیە دەنگی زیادەی بۆ ماوەتەوە :

پارێزگای ١ ٥٠٠٠ دەنگ

پارێزگای ٢ ٤٠٠٠ دەنگ

پارێزگای ٣ ١٠٠٠ دەنگ

پارێزگای ٤ ٢٥٠٠ دەنگ

پارێزگای ٥ ٥٠٠ دەنگ

پارێزگای ٦ ٨٠٠٠ دەنگ

پارێزگای ٧ ٧٠٠٠ دەنگ

پارێزگای ٨ ٣٠٠٠ دەنگ

پارێزگای ٩ ١٥٠٠ دەنگ

پارێزگای ١٠ ٤٢٠٠ دەنگ

سەرجەم دەنگە زیادەکانی لیستی پارتی (أ) (٣٦٧٠٠) دەنگە ، ئەم دەنگە زیادانە وەکو بینیمان هی هەموو ناوچەکانی هەڵبژاردنە، دابەش دەکرێ بەسەر دەرەوەی دابەشکردنی هەڵبژاردندا (١٠٠٠٠\٣٦٧٠٠ = ٣ کورسی) واتا لیستی پارتی (أ) سێ کورسیتری بەردەکەوێت لەسەر ئاستی نیشتمانی جگە لەئەو کورسیانەی کە هێناویەتی.

هەر پارتێك چەند کەسێك دیاری دەکات بۆ پڕکردنەوەی ئەو کورسیانە ، کە زۆرجار خەڵکی پلەوپایەدارن لەناو حزبدا ، واتا ئەم نوێنەرانە لە پەرلەماندا لەلایەن پارتەکانیانەوە دانراوون بێئەوەی کەس دەنگی بۆیان دابێت.

ب ـ نوێنەرایەتی ڕێژەیی تەقریبی، نوێنەرایەتی ڕێژەیی لەسەرئاستی ناوچەکان (التمثيل النسبي التقريبي) :ـ

لەبەرئەوەی دابەشکردنی کورسییە نوێنەرایەتییەکان بەگوێرەی نوێنەرایەتی ڕێژەیی تەواو، دەبێتە هۆی ئەوەی کە چەند کەسێك کورسییان بەرکەوێت لە لیستی نیشتمانی بێئەوەی کەس دەنگی بۆیان دابێ ، بۆیە هەندێ لە وولاتەکان پەنایان بردوەتە بەر ئەم شێوازە بۆ دابەشکردنی کورسییەکانی نوێنەرایەتی لەناوەوەی ناوچەکانی هەڵبژاردندا.

بەپێی نوێنەرایەتی ڕێژەیی تەقریبی دەنگە ڕاستەکان لە هەر ناوچەیەکی هەڵبژاردندا دابەش دەکرێن بەسەر ژمارەی کورسییەکاندا، بەم دابەش کردنەش دەرەوەی دابەشکردنی هەڵبژاردن دەردەچێت.

گریمان (١٠٠٠٠٠) دەنگی داوە لە ناوچەیەکی هەڵبژاردندا و (١٠) کورسی تەرخانکراوە بۆ ئەو ناوچەیە، لێرەدا پێویستە دەرەوەی دابەشکردنی هەڵبژاردن دەربکەین :

دەرەوەی دابەشکردنی هەڵبژاردن = دەنگە ڕاستەکان / ژمارەی کورسییەکان

١٠٠٠٠ = ١٠٠٠٠٠ / ١٠

گریمان چوار لیستی هەڵبژاردن (قائمە انتخابیە) دابەزیە ئەم ناوچەیە و هەریەکەو ئەم ژمارەیانە دەنگیان هینا :-

لیستی (أ) ٤٤٠٠٠ دەنگ ، لیستی (ب) ٣١٠٠٠ دەنگ

لیستی (ج) ١٨٠٠٠ دەنگ ، لیستی (د) ٧٠٠٠ دەنگ

لیستی پارتی أ: ٤٤٠٠٠ / ١٠٠٠٠ = ٤ کورسی و٤٠٠٠دەنگ زیادە

لیستیپارتیب : $\frac{٣١٠٠٠}{١٠٠٠٠}$ = ٣ کورسیو١٠٠٠دەنگ زیادە

لیستی پارتی ج: $\frac{١٨٠٠٠}{١٠٠٠٠}$ = ١ کورسیو٨٠٠٠دەنگ زیادە

لیستی پارتی د: $\frac{٧٠٠٠}{١٠٠٠٠}$ = سفر و٧٠٠٠دەنگی هەیە

لێرەدا لە کۆی دە کورسی هەشتیان دابەشکراوون و دووانیان ماونەتەوە.

دوو ڕێگا هەیە بۆ دابەشکردنیان :-

ڕێگای یەکەم : ڕێگای مانەوەی بەهێز (طريقة الباقي الأقوى)

بەپێی ئەم ڕێگایە ئەم موعادەلەیە پەیڕەو دەکرێ :ـ

ژمارەی ئەو دەنگانەی کە هەر لیستێك هێناویەتی - دەرەوەی دابەشکردنی هەڵبژاردن × ژمارەی ئەو کورسیانەی کە هەر لیستێك هێناویەتی) .

لیستی (أ) ٤٤٠٠٠ - (١٠٠٠٠× ٤) = ٤٠٠٠ دەنگ

لیستی (ب) ٣١٠٠٠ - (١٠٠٠٠× ٣) = ١٠٠٠ دەنگ

لیستی (ج) ١٨٠٠٠ - (١٠٠٠٠× ١) = ٨٠٠٠ دەنگ

لیستی (د) ٧٠٠٠ - (١٠٠٠٠× ٠) = ٧٠٠٠ دەنگ

وەکو دەبینین لیستی (ج) زیاترین ڕێژە دەنگی بۆ ماوەتەوە، بۆیە کورسییەکی بەردەکەوێت لەو دوو کورسییەی کە ماونەتەوە ، کورسیەکەی تریش بەر لیستی (د) دەکەوێت ، لەبەرئەوەی زیاترین ڕێژە دەنگی بۆ ماوەتەوە پاش (ج).

ڕێگای دووەم : ڕێگای موعەدەلی بەهێز

بەپێی ڕێگای موعەدەلی بەهێز ئەو دەنگانەی کە لیستەکان هێناویانە دابەشدەکرێن بەسەر ئەو ژمارە کورسیانەی کە هێناویانە + ١ ، ئەو لیستانەی کە کورسیان نەهێناوە ، کورسییەك دەخرێتە پاڵیان ، هەر لە نموونەکەی پێشوومانددا

لیستی (أ) ٤٤٠٠٠ دەنگی هەیەو (٤) کورسی هێناوە

$$\frac{٤٤٠٠٠}{١+٤} = ٨٨٠٠ \text{ دەنگ}$$

لیستی (ب) ٣١٠٠٠ دەنگی هەیە و سێ کورسی بەدەست هێناوە

$$\frac{٣١٠٠٠}{١+٣} = ٧٧٥٠ \text{ دەنگ}$$

لیستی (ج) ١٨٠٠٠ دەنگی هەیەو یەك کورسی بەدەست هێناوە

$$\frac{١٨٠٠٠}{١+١} = ٩٠٠٠ \text{ دەنگ}$$

لیستی (د) ٧٠٠٠ دەنگی هەیەو کورسی بەرنەکەوتوە

$$\frac{٧٠٠٠}{١+٠} = ٧٠٠٠ \text{ دەنگ}$$

بەم شێوەیە کورسی زیادەی یەکەم بەر لیستی (ج) کەوت لەبەرئەوەی زیاترین دەنگی ماوەتەوە.

بۆ دابەشکردنی کورسی دووەم هەمان ڕێو شوێن دووبارە دەکرێتەوە.

لیستی أ $$\frac{٤٤٠٠٠}{١+٤} = ٨٨٠٠ \text{ دەنگ}$$

لیستی ب $$\frac{٣١٠٠٠}{١+٣} = ٧٧٥٠ \text{ دەنگ}$$

لیستی ج $$\frac{١٨٠٠٠}{١+٢} = ٦٠٠٠ \text{ دەنگ}$$

لیستی د $$\frac{٧٠٠٠}{\text{صفر}+١} = ٧٠٠٠ \text{ دەنگ}$$

لێرەدا لیستی(أ)زیاترین دەنگی بۆ ماوەتەوە بۆیە ئەو کورسیەی کە ماوەتەوە بەری دەکەوێ.

لە کۆتاییدا بەپێی نوێنەرایەتی ڕێژەی تەقریبی هەر لیستێك

لیست	بەگوێرەی ڕێگای مانەوەی بەهێز	بەگوێرەی ڕێگای موعەدەلی بەهێز
لیستی أ	٤ کورسی	٥ کورسی
لیستی ب	٣ کورسی	٣ کورسی
لیستی ج	٢ کورسی	٢ کورسی
لیستی د	١ کورسی	صفر کورسی

ئەمەو جگە لە ئەو دوو ڕێگایە چەند ڕێگایەکی‌تر هەیە وەکو (دهۆنت) و دەرەوەی دابەشکردنی ڕاست (خارج القسمە الصحیح) کە بە پێویستی نازانین لێرەدا باسی بکەین.

هەڵسەنگاندنی سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی

- سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی دەبێتە هۆی ڕاستی‌خوازی (العدالـة) لە دابەشکردنی کورسییە نوێنەرایەتییەکاندا، جگەلەوەی دەبێتەهۆی هەبوونی هەموو بیروڕاو بۆچوونەکان لە پەرلەماندا.

- لەنوێنەرایەتی ڕێژەیی تەواودا بەهۆی دەنگە زیادەکانی ناوچەکانی هەڵبژاردنەوە ، هەندێ نوێنەر دەگەنە پەرلەمانو بەشێوەیەکی هەمیشەیی دەمێننەوە ، ئەو نوێنەرانەش لەلایەن پارتەکانیانەوە دیاری دەکرێنو بە گرنگترین ئەندامەکانی ئەو پارتانە دەژمێردرێن.

- سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی دەبێتە هۆی پەرەپێدانی فرە پارتایەتیو دروستبوونی پارتی تازە بەشێوەیەکی بەردەوام ، لەبەرئەوەی وەکو بینیمان لە سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەییدا دەنگەکان بەفیڕۆ ناچن ، ئەو پارتانەش هەرچەندە

لەوەیە کورسیان بەدەست نەکەوێت لە ناوچە جیاجیاکاندا بەڵام بە کۆکردنەوەی دەنگە زیادەکانیان لەوەیە چەند کورسییەکیان بەدەست بکەوێت لە پەرلەماندا.

دابەشکردنی کورسیە نوێنەرایەتیەکان لەنێوان پاڵێوراوی لیستەکاندا

زۆرجار لیستەکان ئەوەندە کورسی بەدەست دەهێنن کە کەمترە لە ژمارەی پاڵێوراوی سەر لیستەکان ، ئایا ئەو کورسییانە چۆن دابەش دەکرێنە سەر پاڵێوراوەکاندا ؟

لێرەدا دەبێ جیاوازی بکرێت لەنێوان :

أ – لیستی کراوە :-

ئەگەر لیستەکان کراوە بوون ، واتا هەر دەنگدەرێك بۆی هەبێت چەند پاڵێوراوێك هەڵبژێرێت بەگوێرەی ئەو ژمارەیەی کە دیاری کراوە. ئەوە لیستێکی تایبەت بەخۆیەوە دروست دەکات، واتا دەنگدەر بۆی هەیە لەناو لیستێکی تایبەت بەخۆیەوە ناوی چەند پاڵێوراوێك بنوسێت و هەر ناوێکی لە لیستێکەوە وەرگرتبێت ، بەمەرجێ پابەند بێت بەو ژمارەیەوە کە دیاریکراوە.

لێرەدا بۆ سەرکەوتنی هەر پاڵێوراوێك ، یان چەند پاڵێوراوێك لەناو هەمان لیستدا پەیرەوی سیستەمی زۆرینە دەکرێت، واتا ئەو پاڵێوراوەی زیاتر دەنگی هێنابێت لەهەر پاڵێوراوێکیتر لەناو هەمان لیستدا، ئەوە کورسی بەردەکەوێت ،ئیتر ئەگەر چەند کورسییەك بێت ئەوا براوەکان ئەو کەسانە دەبن کەدەنگی زیاتریان هێناوە لە هاوڕێکانیان لەناو هەمان لیستدا ، بۆ نموونە :-

لیستی (أ)	لیستی (ب)	لیستی (ج)
س	ز	د
ص	ش	ی
ع	ك	ف
ح	ر	ه

گریمان دەنگدەر بۆی هەیە دەنگ بە سێ پاڵێوراو بداتو دەنگدەرێك بەم جۆرە دەنگیدا :

ص ، ك ، هـ (لیستی دەنگدەر، هەڵبژێردەر)

لێرەدا ئەو دەنگدەرە لیستێکی تایبەت بەخۆیەوە دروستکرد . گریمان لیستی (أ) دوو کورسی بەرکەوتو هەریەك لە پاڵێوراوەکانی بەم جۆرە دەنگیان هێنا؛

س : ٢٠٠٠٠ دەنگ ، ص : ٢٠٠٠ دەنگ

ع : ٨٠٠٠ دەنگ ، ح : ١٠٠٠٠ دەنگ

لێرەدا (س) لە هەموویان زیاتر دەنگی هێناوە کورسییەکی بەردەکەوێ ، پاش (س)، (ح) دەنگی زۆری هێناوە ، کورسی دووەمی بەردەکەوێت .

ب – لیستی داخراو :ـ

لێرەدا دەنگدەر یان دەبێ دەنگ بۆ لیستەکە بدا بەگشتی و یان ڕەتی بکاتەوە بەهەمان شێوە، دابەشکردنی کورسیەکان لەنێوان پاڵێوراوی هەر لیستێك دەکەوێتە دەست پارتەکان.

هەرپاڵێوراوێ ناوی یەکەم بێ،ئەوە کورسییەکی بەردەکەوێ، ئەگەرئەولیستە کورسی تری بەدەست هێنا، ئەوە ئەدرێ بەوپاڵێوراوەی کەناوی دووەمە لە لیستەکەداو، ئیتر بەم شێوەیە... بەڵام بۆچارەسەرکردنی ئەم کەم وکورتییە و بۆئەوەیهەڵبژێردەر بتوانێ پاڵێوراوی خۆی هەڵبژێرێ لەناوهەمان لیستدا ،ئەوە هەندێ یاساکانی هەڵبژاردن ،دەنگدانی وەبەرتریان (التصويت التفضيلي) هێناوەتەکایەوە بۆدابەشکردنی کورسیەکان لەناوهەمان لیستدا ،واتا دەنگدەر لەجێگای ئەوەی دەنگ بەلیستەکە بدات بە تەواوی یان ڕەتی بکاتەوە بەهەمان شێوە ، هەڵدەسێ بەدیاریکردنی ئەوپاڵێوراوانەی کەخۆیدەیەوێت لەهەمان لیستدا. بەوجۆرە ئەو پاڵێوراوانەی کە دەنگی زیاتر دەهێنن لەپاڵێوراوەکانی تری ناو هەمان لیست ،ئەوە کورسیەکانیان بەردەکەوێ .

بۆنموونە لەسەر دەنگدانی وەبەرتر (التصويت التفضلي)

لستی (ا) : <u>س</u> ص <u>ع</u> ج

لێرەدا دەنگدەر هەردوو پاڵێوراوی (س) و (ع)ی دەستنیشانکرد لە لستی(أ).

٣ـ سیستەمی هەڵبژاردنی تێکەڵاو(الانظمة الانتخابية المختلطة)

لەبەرئـەوەی هەریەکـەو لەسیسـتەمی زۆرینـەو سیسـتەمی نوێنەرایـەتی ڕێژەیـی ئایەتی ونایەتی خۆیان هەیە، بۆلادان لەکەم وکورتیـەکانی ئـەو دوو سیستەمە هـەندێ لەیاساکانی هـەڵبژاردن پـەنایان بردووەتـە بەرسیسـتەمی هـەڵبژاردنی تێکـەڵاو ، ئـەم سیستەمە خەسڵەتی هەردوو ئەوسیستەمانەی تێدایە ، کۆکەرەوەی مەزایەو ڕایەڵەکانی ئەودووسیستەمەیە ، بـەلاّم یاساکانی هـەڵبژاردن پـەیڕەوی ئـەم سیسـتەمەیان کـردوە بەلادان بەلای یەکێ لەو دوو سیستەمەی پێشوودا، جا بۆیـە پێویستە بـەدرێژی باسـی ئەم دوو سیستەمە بکەین:

أ- سیستەمی تێکەڵاوی لادەر بەلای سیستەمی زۆرینەدا:

ئەم سیستەمە وەکو گوتمان خەسڵەت وتایبەت مەندی هەردوو سیستەمی زۆرینـەو سیسـتەمی ڕێژەیـی تێـدا بـەدی دەکـرێ،جـا لەبـەر ئـەوە پێویسـتی بەشیکردنەوە هەیە :

١- خەسڵەتەکانی سیستەمی ڕێژەیی لەسیستەمی تێکـەڵاوی لادەر بـەلای سیستەمی زۆرینەدا :

- ناوچەیهەڵبژاردنی پان وفراوان .

- ئەوناوچەیە جێگای ئەوەیە کەچەند نوێنەرێکی تێدا هەڵبژێردرێ.

- هەرپارتێك دەتوانێبەشداری هەڵبژاردن بکات لـەو ناوچانـە بەچـەند پـاڵێوراوێ بێئەوەی یەك لیست کۆیان بکاتەوە .

- پارتـەکان دەتوانـن بەلیست بەشداری بکـەن ، بـەلاّم دەبێدەنگـدان بۆتـاك بـێ (التصویت الفردي) نەك بۆلست .

٢- خەسـڵەتەکانی سیسـتەمی زۆرینـە لەسیسـتەمی تێکـەڵاوی لادەر بەلایسیسـتەمی زۆرینەدا .

- هەڵبژێردەر دەبێ دەنگ بۆ یەك پاڵێوراو بدات .

- کورسییەکان لەڕێگای زۆرینەوە دابەش دەکرێن .

نموونە :

گریمان لەناوچەیەکی هەڵبژاردن ژمارەی دەنگە ڕاستەکان ١٠٠٠٠٠دەنگ بوو، سێ کورسی تەرخان کراوە بۆئەو ناوچەیە وپێنج پاڵێوراو لەململانێدا بوون ،ئەنجامی دەنگدانیش بەم شێوەیە بوو:-

پاڵێوراوی أ : ٣٠٠٠٠ دەنگی بە دەست هێناوە

پاڵێوراوی ب : ٢٥٠٠٠ دەنگی بە دەست هێناوە

پاڵێوراوی ج : ٢٠٠٠٠ دەنگی بە دەست هێناوە

پاڵێوراوی د: ١٥٠٠٠ دەنگی بە دەست هێناوە

پاڵێوراوی ه: ١٠٠٠٠ دەنگی بە دەست هێناوە

هەر سێ کورسییەکە بە سەر (أ ، ب ، ج) دا دابەش دەکرێ لە بەر ئەوەی لەوانیتر دەنگیان زیاتر هێناوە. ئەو دەنگانەش (د ، ه) هێناویانە دەمێنێتەوە بێ نوێنەر، ئەمەش ناوەڕۆکی سیستەمی زۆرینەیە، ئەوانەی لە سەرەوە باسمان کرد تا ڕادەیەکی زۆر لە سیستەمی هەڵبژاردنی ژاپۆنیدا بەدی دەکرێن .

ب - سیستەمی تێکەڵاوی لادەر بەلای سیستەمی ڕێژەییدا :

ئەم سیستەمە لە یاسای هەڵبژاردنی فەرەنسیدا بەدی دەکرێ لە ساڵانی (١٩١٩ و ١٩٥١) بە گوێرەی یاسای هەڵبژاردنی ساڵی(١٩٥١ز) ، ئەگەر هەر لیستێك ڕێژەی زۆرینەی ڕەها بە دەست بهێنێت (زیاتر لە نیوەی دەنگەکان) لەو کاتەدا ، ئەوە ئەو لیستە هەموو کورسییەکانی ناوچەی هەڵبژاردن بە دەست دەهێنێ ، ئەمە ئەگەر لیستێك ڕێژەی زۆرینە بە دەست بهێنێ . بەڵام ئەگەر گروپێك لە لیستەکان ڕێژەی زۆرینەی ڕەهایان بە دەست هێنا ، ئەو کاتە کورسییەکان دابەش دەکرێن بە سەر لیستەکاندا بە ڕێگای موعەدەلی بەهێز (طريقة المعدل الاقوى) .

بە پێی ئەو یاسایە ، یاسای ساڵی (١٩٥١ز) لە لایەکەوە سیستەمی ڕێژەیی بەدی دەکرێ لە بەر ئەوەی دەنگ دان بۆ لیستە ، لە لایەکی ترەوە سیستەمی زۆرینە بەدی دەکرێ لە بەر ئەوەی دابەش کردنی کورسییەکان لە ڕێگای ئەو سیستەمەوە دابەش دەکرێن.

ج ـ سیستەمی تێکەڵاوی هاوکێش :(الانظمة المختلطة المتوازنة)

ئـەم سیستـەمە هـەردوو سیستـەمی زۆرینـە و نوێنـەرایـەتی ڕێژەیـی تێـدا پـەیڕەو دەکریێ .

ـ سیستـەمی زۆرینـە: هـەر دەنگدەرێـك پـاڵێوراوی خـۆی هـەڵدەبژێرێ لـە ناوچـە هەڵبژاردنـە بچووکەکـەی خـۆی ، لـە بازنـە بچووکەکـەی خـۆی (منطقتـه الانتخابيـة الصغـيرة) ، بـەم شـێوەیە و بـە گوێـرەی ئـەو سیستـەمە نیـوەی نوێنـەرەکان هەڵدەبژێردرێن

ـ سیستەمی نوێنەرەرایەتی ڕێژەیی: ئەو نیوەی تری نوێنەرەکان بە گوێرەی ئەم سیستەمە هەڵدەبژێردرێن لە سەر ئاستی وولایەتەکان ، لەم حاڵەتەدا هەڵبژێرەر دەنگ بە لیست دەدات بۆ هەڵبژاردنی نوێنەر .

لەم باسەد بۆمان دەردەکەوێت کە هەر دەنـگ دەرێك دوو بلیتـی هەیـە ، یەکـەمیان بـۆ دەنگدانە بە گوێرەی سیستەمی زۆرینـە، ئـەوی تریـان بـۆ دەنـگ دانـە بـەگوێرەی سیستـەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی. ئەمە و ئەم سیستەمە لە ئەڵمانیای یەکگرتوو پەیڕەو دەکرا .

بەشی سێیەم
بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان و ئەو سیستەمانەی کە لەسەربنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراوون

.ئەم بەشەم کردوە بە دوو باسەوە ، لە باسی یەکەمدا باسی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دەکەم و لە باسی دووەمدا باسی ئەو سیستەمانە دەکەم کە لە سەر بناغەی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراوون .

باسی یەکەم :

بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان

(مبدأ الفصل بين السلطات)

pricipe de separation des pouvoirs

وەکو دەزانین و ئەمڕۆ لە بەرچاومانە لە دەوڵەتدا ، دەسەڵاتی یاسادانان و ڕاپەڕاندن و دادوەری (دادگوزاری) هەیە ، بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان جەخت لە سەر ئەوە دەکات ، کە دەبێ ئەو سێدەسەڵاتە لە یەك جیابن و هەر یەکەو کاری خۆی بەجیا لەوی تر ئەنجام بدات ، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە ئەو دەسەڵاتانە هیچ پەیوەندییەکیان پێکەوە نەبێ ، بەڵکو دەبێ کارەکانیان بە ئاشکرایی‌و ڕوونی ئەنجام بدەن بۆ ئەوەی هەر دەسەڵاتێك لەو دەسەڵاتانە ئاگای لە کاروبارەکانی دەسەڵاتەکانیتر هەبێت و هەر دەسەڵاتێکیش سنوور بۆ دەسەڵاتەکانی تر دابنێت .

یەکەم هەوڵی پراکتیکی بۆ پەیڕەو کردنی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان لە ئنگلتەراوە سەری هەڵدا لە کاتی حوکمڕانی کرۆمویل [1] دژ بە جەوری میرنشینی ، بەلام کاتێ کرۆموێك ڕوخاو میرنشینی گەڕایەوە هەڵسا بە پوچەڵ کردنەوەی

(١) بڕوانە : د. يحيى الجمل ـ الأنظمة السياسية المعاصرة ص

دەستووری کۆماری و پرانسیپی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکان . هەروەها یەکەم هەوڵی تیۆری دەربارەی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکان ، هەر لە ئنگلتەراوە سەری هەڵدا لە سەر دەستی جۆن لۆك(١٦٣٢-١٧٠٤) ز لە کتێبەکەیدا (حکومەتی مەدەنی) ، ئەو بە پێویستی دەزانی ، دەزگای یاسادانان، سەربەخۆ بێ لە دەزگای ڕاپەڕاندن ، هەروەها باسی دەزگایەکی تری کردووەو ناوی ناوە (دەزگای فیدرالی) ، کە مەبەستی ئەو دەزگایانە بووە کە کاروبارەکانی دەرەوەو جەنگ و ئاشتییان بەڕێوەدەبرد. بەلام لەهەمان کاتدا یاسازانەکان دەڵێن، سەرەڕای ئەو بیروبۆچوونانەش ناتوانرێ لۆك بەخاوەنی تیۆری بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکان لەقەڵەم بدرێ. ئەمەو ئەفلاتۆن باسی دامودەزگاکانی دەوڵەتی کردووەو بەشەش دامودەزگا لە قەڵەمی داوون . هەروەها ئەرستۆ دامودەزگاکانی دەوڵەتی بەسێ دامودەزگا لە قەڵەم داوە کەئەمانەن :[1]

١- دەزگای یاسا دانان ، کە پێکهاتوە لە کۆمەڵەی گەل (جمعية الشعب) لە سیستەمی دیموکراسی ڕاستەوخۆدا .

٢- دەزگای ڕاپەڕاندن کە کاری جێبەجێکردنی یاساکانی دەکەوێتە ئەستۆ و لەو کەسانە پێك هاتوە کە کۆمەڵەی گەل دیارییان دەکات .

٣- دەزگای دادگوزاری (دادوەری) کە پێکهاتوە لەو دادگاو دادوەرانەی کە یاسا بەئەنجام دەگەیەنن .

بەلام مۆنتسکیۆ بە داهێنەری تیۆری بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکان دادەنرێ ،مۆنتسکیۆ (١٦٨٩-١٧٥٥) ز لە کتێبەکەیدا (گیانی یاساکان) ساڵی(١٧٤٨ز) ، باسی جیاکردنەوەی دەسەلاتەکانی لە یەکتر کردوە .

ــ جیاکردنەوەی دەسەلاتەکان لەیەك بە گوێرەی بۆچوونی مۆنتسکیۆ لە سەر بناغەی ڕێکخستنی دەسەلاتەکان بنیادنراوە ، مۆننتسکیۆ دەڵێت☹(لە هەموو دەوڵەتێکدا سێجۆر دەسەلات هەیە ، ئەگەر هاتوو دەسەلاتی یاسادانان و دەسەلاتی ڕاپەڕاندن لە دەستی یەك کەسدا بوون، یان لە دەستی یەك دامەزراودا بوون ، ئەوە

---

(١) بڕوانە:د. علي غالب العاني ــ الأنظمة السياسية ص٥٩ .

سەربەستی نامێنێ ، چونكە دەبێتە هۆی ئیستیبداد(استبداد). سەربەستی ڕامیاری لە كاتێكدا دەبێ ، كە حكومەتێكی میانڕەو هەبێ ، حوكم تیایدا ڕەها نەبێ ، دەسەڵات تیایدا بۆ جەور بەكار نەهێنرێت)) . ئەمەو مۆنتسكیۆ گومان لە سروشتی مرۆڤ دەكات ، كاتێ دەسەڵاتی بكەوێتە دەست و دەڵێ : مرۆڤ كاتێ دەسەڵاتی بكەوێتە دەست بە خراپی ڕاڤەی دەكات و بەكاری دەهێنێ ،تا ئەو ڕادەیەی كەسنوورێكی دیاریكراو ڕایدەوەستێنێ .ئامانجی مۆنتسكیۆ لە ڕێچكەی جیاكاری نێوان دەسەڵاتەكان بۆ بەدی هێنانی سەربەستی ڕامیاری تاكە كەسەكان و بەدیهێنانی حوكمڕانی میانڕەوە، كە هیچ دەسەڵاتێك نەبێتە ئاستەنگ لەبەردەم دەسەڵاتەكانی ترداو زاڵ نەبێت بەسەریاندا، لە هەمان كاتدا هاوسەنگی لەنێوان دەسەڵاتەكاندا هەبێ ، لەبەرئەوەی دەسەڵاتی جەور لێكراو بتوانێ بەرامبەر دەسەڵاتی بەكار هێنەری جەور ڕابوەستێ .

وەكو ئاماژەمان پێكرد مۆنتسكیۆ باسی دەسەڵاتەكان دەكات و دەڵێ ((لە هەموو دەوڵەتێكدا سێ جۆر دەسەڵات هەیە ، دەسەڵاتی یاسادانان ، دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن بۆ ئەو شتانەی كە پەیوەستن بە یاسای نێودەوڵەتی گشتی یەوە ، دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن بۆ ئەو شتانەی كە پەیوەستن بە یاسای شارستانییەوە)) .

لێرەدا مۆنتسكیۆ باسی دەسەڵاتی دادوەری ناكات ، بەڵام كاتێ باسی دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن دەكا دەڵێ: ((ڕاپەڕاندنی ئەو شتانەی كە پەیوەستن بە یاسای شارستانییەوە، ئەمەش خۆی لە خۆیدا پێناسەی دەسەڵاتی داد گوزارییە "دادوەری")).

لێرەدا بە ڕای من دەسەڵاتی دادوەری تێكەڵی دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن كردووە . هەروەها دكتۆر (مونزر ئەلشاوی)[1] دەڵی ((باس نەكردنی مۆنتسكیۆ بۆ دەسەڵاتی دادوەری ئەوە ناگەیەنێ كە ببێتە بەشێك لە دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن ، بەڵكو ئەو (مۆنتسكیۆ) دەسەڵاتی دادوەری زیاتر بە پاشكۆی یان لكاوی دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن داناوە)) .

ـ لە ژێر كارتێكردنی بۆچوونەكانی مۆنتسكیۆ.

---

(١) بڕوانە: د.منذر الشاوي ـ نظرية الدولة ص١٩٢ .

ـ دەستووری فەرەنسا ساڵی(١٧٩١ و ١٨٤٧)ز بە بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکانی وەرگرتووە .

ـ جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤ لە ساڵی(١٧٨٩ز) تیایدا هاتووە . هەر گروپێکی ڕامیاری دەستووری نییە ئەگەر زامنی تاکەکانی نەکات و جیاکاری نەکات لە نێوان دەسەڵاتەکاندا .

ـ دەستووری ئەمەریکاش پاش جەنگی ڕزگاربوونی لە بەریتانیا بە بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکانی وەرگرتووە .

ـ ڕەخنە لە تێوری مۆنتسکیۆ سەبارەت بە بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان :

هەندێ ڕەخنە ڕووبەڕووی تیۆرەکەی مۆنتسکیۆ بووەتەوە سەبارەت بە جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان ، ئەم ڕەخنانەش ئەمانەن :

١.مۆنتسکیۆ کەوتووەتە ژێر کارتێکردنی سیستەمی ڕامیاری ئینگلیزییەوە، لەژێر ئەو کارتێکردنەدا خوازیاری لەچوارچێوەدانی دەسەڵاتی ڕەهای

میرنشینی بووە لە فەرەنسا، هەروەها بەدی هێنانی سەربەستی ڕامیاری بۆ هاووڵاتیان ، هەر ئەمەش وای لێکرد داوای پرەنسیپی خەیاڵی بکا کە دووربێ لە دیفاکتۆی ڕامیارییەوە (الواقع السياسى).

٢.ئامانجی مۆنتسکیۆ لە ڕێچکەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان بۆ پاراستنی سەربەستی بوو، بەڵام ئەوە جێگای ڕەخنەیە، پاراستی سەربەستی و ڕێزگرتن لە سەربەستی پەیوەندی بە ئایدۆلۆژیای ڕامیاری و بارودۆخی گشتییەوە هەیە .

٣ـ مۆنتسکیۆ داوای میانەڕەوی ڕامیاری دەکرد لە ناوەوەی دەسەڵاتە ڕەسمییەکاندا ، لە کاتێکدا ئەو میانەڕەوییە لە دەرەوەی دامەزراوە ڕەسمییەکاندا پێویستە، وەك هەبوونی گروپەکانی گوشار و پارتە ڕامیارییەکان .

ـ بۆچوونەکانی ڕۆسۆ دەربارەی دەسەڵاتەکان : ـ

جان جاك ڕۆسۆ لە کتێبەکەیدا (گرێبەستی کۆمەڵایەتی (العقد الاجتماعي) ساڵی(١٧٦٢ز) کە لە ئەمستردام لە هۆڵەندە دەرچووە دەڵی : ئەو کارە کارێکی یاسایی‌یە ، ئەگەر ئیرادەیەکی گشتییەوە سەرچاوە بگرێ و باسی بابەتێکی گشتی بکا، واتا ئەو کارەی پێی دەوترێت یاسا ، پێویستی بە دووشت هەیە . ئیرادەیەکی گشتی - بابەتێکی گشتی(ادارة عامة - موضوع عام). ئەم شتەش دەگەڕێتەوە بۆ دەسەڵاتی یاسادانان . هەرکارێك یان فەرمانێك بابەتەکەی تایبەت بوو بە تاکە کەسەوە ، ئەوە بە کاروباری بەڕێوەبردن دەژمێردرێ و پەیوەندی بە کاروباری سەروەرییەوە نییە. لێرەشەوە جیاوازی نێوان لۆك و مۆنتسکیۆ لە گەڵ ڕۆسۆدا دەردەکەوێت ، لۆك و مۆنتسکیۆ وا دەبینن کە دەسەلات دەبێ دابەش بکرێ لە نێوان چەند دامەزراوێکدا، کە جیابن و لە نێوانیاندا ململانێ‌هەبێ . بەلام ڕۆسۆ باوەڕی بەوە هەیە، کە دەسەڵات دەبێ لە دەستی یەك دامەزراودا کۆببێتەوە کە ئەویش دەسەلاتی یاسادانانە .

ـ دیدوبۆچوونی ڕۆسۆ دەربارەی حکومەت و دابەشکردنی دەسەلات لە سەروەری گەلەوە سەرچاوەی گرتووە . ڕۆسۆ حوکم ڕانی دەداتە گەل . گەل دەبێ خاوەن سەروەری بێ ، گەل دەبێ خاوەن حوکمڕانی بێ ، لە بەر ئەوە سەروەری تەنها بە دەسەلاتی یاسادانانەوە بەستوەتەوە و بەرز و بالأدەستتری کردوە بە سەر دەسەلاتە کانی‌تردا .

بە گوێرەی ئەوەی لە سەرەوە باسمان کرد، ڕۆسۆ یەکسانی سەربەخۆیی ڕادەیی نێوان دەسەلأتەکانی نەکردووەتە بناغە بۆ دابەشکردنی دەسەلاتە کانی دەوڵەت ،ئەمەش وەك و لە سەروە باسمان کرد ، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ڕۆسۆ سەروەری کردووەتە بناغەیەك بۆ دابەش کردنی دەسەلاتەکان . هەروەها (جیمس مارسن) هەرسێ دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن و یاسادانان و دەسەڵاتی دادوەری دەسەڵمێنی ، بەڵام جۆرە هەماهەنگییەك لە نێوان ئەو دەسەلاتانەدا بەڕەوا دەبینێ ، وای بۆ دەچێ جیاکردنەوەی تەواو لە نێوان دەسەڵاتە جۆربەجۆرەکان لەبار نییە لە دیڤاکتۆدا .

ـ هەڵسەنگاندنی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکان ـ

جیاکاری نێوان دەسەلاتی یاسادانان و دەسەلاتی ڕاپەڕاندن لە سەدەی (١٨) یەمدا سەری هەڵدا [(١)] ئامانجی ئەو جیاکاری یە لە چوارچێوەدانی دەسەلاتی ڕەهای میرنشین بوو، بە دۆزینەوەی ئەنجومەنێك ، کە دەسەلات لە گەڵ میرنشیندا بە ڕێوەبەرێ و لە هەمانکاتدا ڕووبەڕووی ببێتەوە. ئەوجیاکارییە تیۆریە زیاتر لەوەی کە لە ڕاستی و دیڤاکتۆدا هەبێ. چونکە ڕاستی ئەمڕۆ وا دەردەخات ، کە دەسەلاتی یاسادانان دابەش بوە بە سەر دەسەلاتی یاسادانان و دەسەلاتی ڕاپەڕاندندا ، بۆ نموونە (٩٠ ٪)ی ئەو یاسایانەی کەپەرلەمانی ئینگلیزی دایناوون لەو پرۆژە یاسایانەوە هاتوون کە وەزارەت پێشنیاریانی کردووە.

هەروەها وەزیفەی دادوەری ناتوانرێ بە وەزیفەیەکی سەربەخۆ دابنرێ ، یان بە وەزیفەی سێیەم لە دەوڵەتدا ، لەبەر ئەوەی ئەرکی ئەو وەزیفەیە گونجاندن ، یان بە شێوەیەکی ڕێکتر جێبەجێکردنی ئەو یاسا گشتییانەیە کە وەزیفەی یاسادانان دایان دەنات، ئەو سەربەخۆییەی دادگا هەیەتی کە خزمەتێکی گشتی دەکات ، پێویستییەکانی ئەو خزمەتە دەیسەپێنێ و زیاتر لە هەلو مەرجی تاکتیکییەوە سەرچاوەی گرتووە . هەروەکو سەربەخۆیی دامەزراوە گشتییەکان ، چۆن ئەو دامەزراوانە پێویستییان بە جۆرە سەربەخۆییەك هەیە. هەروەها وەزیفەی دادوەری وەك پاشکۆیەك بۆ وەزیفەی ڕاپەڕاندن لەوەدا دەردەکەوێ ، ئەو بڕیارانەی لە وەزیفەی دادوەرییەوە دەردەچن جێبەجێ کردنیان لە سەر ئارەزووی هەڵسوڕێنەرانی کاروباری ڕاپەڕاندن دەوەستێ .

ئەمەو وەزیفەی دادوەری بەشێکە یان لقێکە لە وەزیفەی ڕاپەڕاندن؛ چونکە ئەرکی سەرەکی وەزیفەی دادوەری گونجاندنی یان جێبەجێکردنی یاسایە ئەوەش خۆی لە خۆیدا کاری ڕاپەڕاندنە. لەڕاستیدا لێرەدا دابەش کردنی کارەکان هەیە نەك وەزیفەی

---

(١)بڕوانە : هەمان سەرچاوەی پێشوو ص١٩٥.

جیاواز. وەزیفەی ڕاپەڕاندن وەکو ئامێرێکی بەڕێوەبردن کاری بەڕێوەبردن دەگرێتە ئەستۆ. وەزیفەی دادوەریش وەکو ئامێرێکی دادوەری کاری دادوەری دەگرێتە ئەستۆ .

هەروەها د.ئیبراهیم دەروێش دەربارەی بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دەڵێت(١) :

١.ئەم بنچینەیە دەبێتە هۆی پەرش و بڵاوبوونی دەسەڵات و دابەش بوون و ونبوونی لە نێوان چەند دامەزراوەیەکی جۆربەجۆردا .

٢.ئەم ڕێچکەیە ئەنجامی تەجروبەی کارکراوە ڕامیارییەکانە لە هەندێ قۆناغی دێرۆکیدا. جا لە بەر ئەوە ئاسۆیەکی ڕوون و ئاشکرای نییە. هەروەها دەڵێ : شیکردنەوەی کۆتایی بۆ ڕێچکەی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکان دەگاتە ئەنجامێکی دیاری کراوو :

ڕێچکەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتە کان لە جەوهەرو ناوەڕۆکدا لە سەر ئامانجی دیموکراسی و لەسەر دیرۆکی دیموکراسی بنیاد نراوە . بواری جێبەجێکردنێشی حکومەتێکی نوێنەرایەتییە (حكومة تمثيلية) .

ـ دفرجیە دەڵێ ((پرەنسیپی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان چ لە ڕووی تیۆریەوە بێ ، چ لەڕووی ڕەسمییەوە بێ تا ئێستا بناغەیەکە لە بناغەکانی یاسای گشتی لە وولاتانی ڕۆژئاوادا، بەڵام ئەو پرانسیپە خەریکە بەرە بەرە بایەخی خۆی لە دەست دەدات لە ڕووی پراکتیکییەوە)).

---

(١) بڕوانە:د. أبراهيم الدرويش ـ النظام السياسي ، دراسة فلسفية سياسية ،ص١٢٨ .

باسی دووەم
ئەو سیستەمانەی کە لەسەر بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراوون

بەستی یەکەم
سیستەمی سەرۆکایەتی [١]

لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا ، سەرۆك لە لایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێت ، خاوەن دەسەڵاتێکی زۆرو فراوانە ، یاریدەدەری هەیە لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانیدا یارمەتی دەدەن . ئەو یاریدەدەرانە سەرۆك خۆی دەستنیشانیان دەکات و بەرپرسیارە لە دەست نیشان کردنیان، بەرپرسیاریشن لە بەردەمیدا ، بۆی هەیە لایشیان بدات ، ئیتر ئەو یاریدەدەرانە ناویان وەزیر، سکرتێر ، هەر شتێکی دیکە بێت .

ئەمە و لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا ئەنجومەنی وەزیران نییە، سەرۆك وەکو ئاماژەمان پێکرد سەرۆکی دەزگای ڕاپەڕاندنە و بە پشت بەستن بە خودی خۆی و یاریدەدەرەکانی هەموو کاروبارەکانی دەوڵەت بەڕێوە دەبات . هەروەها دەزگای یاسادانانیش لە لایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێ ، هەریەکەو لە سەرۆکی دەوڵەت و دەزگای یاسادانان بەجیا کاری خۆی دەکاو هیچ یەکێ لەوانە دەسەڵاتی بەسەر ئەوەی دیکەوە نییە، سەرۆکی دەزگای ڕاپەڕاندن بۆی نییە دەستێوەردانی کاروبارەکانی دەزگای یاسادانان بکات ، ناتوانێ پەرلەمان یان یەکێك لە ئەنجومەنەکانی هەڵوەشێنێتەوە، یان دانیشتنەکانی دوا بخات. یان پەکیان بخات. هەروەها دەسەڵاتی یاسادانان بۆی نییە دەستێوەردانی کاروبارەکانی سەرۆك و دەزگای ڕاپەڕاندن بکات ، هەروەها بۆی نییە متمانە لە سەرۆك بکێشێتەوە و دەستی لە کار بکێشێتەوە . لە ڕۆشنایی ئەو باسەی سەرەوەماندا دەتوانین جیاکارییەکانی سیستەمی

سەرۆکایەتی بەم خاڵانەی خوارەوە دیاری بکەین :ـ

---

(١) بڕوانە: د.علي غالب العاني ـ الانظمة السياسية ص٧٩.

١.سەرۆکی هەڵبژێردراو لە لایەن گەلەوە .

٢.نەبوونی سەرۆك وەزیران و ئەنجومەنی وەزیران .

٣.نەبوونی کارتێکردنی ئاڵ و گۆڕ لە نێوان دامەزراوەکانی دەسەلاتدا .

ئەمەو هەرچەندە جیاکاری نێوان ئەو دوو دەسەڵاتە لە ڕووی تێۆرییەوە هەبێت، بەڵام لە ڕووی پراکتیکییەوە هاوکاری و هەماهەنگی لە نێوانیاندا بەدی دەکرێت ، هەر وەکو لە باسکردنی سیستەمی سەرۆکایەتی لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بۆمان دەردەکەوێت . ئەوەی ماوە باسی بکەین ئەوەیە ، لەدایك بوونی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە دایك بوونی سیستەمی سەرۆکایەتیە، دەستوری ئەو وڵاتە لە ساڵی(١٧٨٧ ز) بە بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکانی وەرگرتووەو دەستڕۆیشتووی و تایبەتمەندییەکانی هەر دەسەلاتێکی دیاری کردووە. ئەمەو دەزگاکانی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئەم دەزگایانەن :

یەکەم : دەزگای ڕاپەڕاندن :

بڕگەی یەك لە ماددەی دوو لە دەستووری ئەمریکا دەڵی:

سەرۆکی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەسەڵاتی ڕاپەڕاندنی دەکەوێتە ئەستۆ ، بۆ ماوەی چوار ساڵ سەرۆکی وڵات دەبێت ، لە هەمان کاتدا جێگری سەرۆك هەڵدەبژێردرێت بۆ هەمان ماوە . پێش ساڵی (١٩٥١ز) سەرۆك بۆی هەبو چەند جارێك سوود لە هەڵبژاردن وەربگرێ وەکو پاڵێوراوێك بۆ سەرۆکایەتی . بۆ نموونە ، فرانکلین ڕۆزفلت چوارجار خۆی کاندیدکرد بۆ سەرۆکایەتی ، هەر چوار جارەکەش لە هەڵبژاردن سەرکەوتنی بەدەست هێنا.

بەڵام پاش هەموارکردنی دەستوور لە ساڵی(١٩٥١ز)و بە گوێرەی ئەو هەمووارکردنەوەیە نابێ سەرۆك لە دووجار زیاتر هەڵبژێردرێ ، یان با بڵێین خۆی کاندیدبکات ، ئەم گۆڕانکاریانەش بە پێی هەموارکردنەوەی ژمارە (٢٢) ی دەستوور لە ساڵی (١٩٥١ز) هاتە کایەوە .

دەبێ سەرۆك لە دایك بووی ولایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا بێ، بەلای کەمەوە دەبێ بۆ ماوەی چواردە ساڵ لە وولأت نیشتەجێ بوبێت ، تەمەنی لە سیو پێنج ساڵ کەمتر نەبێت .[1]

ماددەی (١٢) لە دەستوور باسی هەڵبژاردنی سەرۆك دەکات لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا :

ـ هەر وولایەتێك بە گوێرەی پەیڕەووپرۆگرامی ناوخۆ چەند دەنگ دەرێك دیاری دەکات ، دەبێ یەکسان بێ بەژمارەی نوێنەرانی ئەو وولایەتە لە کۆنگریسی ئەمریکادا ، دەنگدەران کۆدەبنەوە لە وولایەتەکەی خۆیان ، بە دەنگدانی نەهێنی دەنگ دەدەن بە دوو پاڵێوراو کە دەبێ بەلای کەمەوە یەکێ لەو پاڵێوراوانە خەڵکی وولایەتەکەی خۆیان نەبێ ، بەو جۆرە هەر وولایەتێك لیستێك بۆ خۆی ئامادە دەکات ، ناوی ئەو کەسانەی تیادایە کە دەنگیان بۆ دراوەو ژمارەی ئەو دەنگانەی کە هێناویانە . پاش سەقامگیر کردنی ئەو لیستانە واژۆ دەکرێ و بەخەتم کراوی ڕەوانەی بارەگای وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەکرێ بە ناونیشانی سەرۆکی ئەنجومەنی پیرانەوە ، لە بەر چاوو تەماشاکردنی ئەندامانی هەردوو ئەنجوومەنی پیران و نوێنەران ، سەرۆکی ئەنجومەنی پیران هەموو لیستەکان هەڵئەتەکێنێ ، ئینجا دەنگەکان دەژمێرێ ، ئەو کەسەی زۆرترین دەنگی هێنابێ ، ئەوەدەبێتە سەرۆکی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ، ئەگەر هاتوو دەنگەکان یەکسان بوون ، ئەوا ئەنجومەنی نوێنەران بە دەنگدانی نەهێنێ یەکێ لەوانە هەڵدەبژێرێ بۆ سەرۆك .

بە گوێرەی ماددەی (١٢) لە دەستوور ، هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری وولایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا بە دووقۆناغدا تێدەپەڕێ : -

قۆناغی یەکەمیان : یەکەم جار هەر وولایەتێك بە گوێرەی سیستەمی تایبەتی ناوخۆ ، هەڵبژاردنێکی نەهێنێ ئەنجام دەدات ، بۆ هەڵبژاردنی چەند پاڵێوراوێك کە

---

(١) بڕوانە: د. یحیی الجمل ـ الانظمة السیاسیة المعاصرة ص١٦٠.

دەبێ هەڵبژێردراوەکان ئەندامی کۆنگریسی ئەمریکا نەبن ، واتا نوێنەری ئەو وولایەتە نەبن لە هەردوو ئەنجومەنی نوێنەران و پیراندا ، هەروەها دەبێ ژمارەیان یەکسان بێ بە ژمارەی ئەو نوێنەرانەی کە نوێنەرایەتی ئەو وولایەتە دەکەن لە کونگریسی ئەمریکادا .

لە قۆناغی دووەمدا هەڵبژێردراوانی هەر وولایەتێك دادەنیشن بە دەنگدانی نەهێنیٰ دەنگ بۆ دووکەس دەدەن و نابێ ئەو دووکەسە هەردووکیان خەڵکی وولایەتەکەی خۆیان بن ، دەبێ هەر نەبێ یەکێکیان خەڵکی وولایەتێکی دیکە بێ ، واتا دەبێ ئەو دووکەسە یان هەر نەبێ یەکێکیان خەڵکی وولایەتەکەی خۆیان نەبێ ، پاش ئەو دەنگدانە هەر وولایەتێك لیستێ ئامادە دەکات بە ناوی ئەو کەسانەی دەنگیان بۆ دراوە و بە ژمارەی ئەو دەنگانەی هێناویانە ، ئەو لیستانە پاش سەقامگیر کردن و واژۆکردنی، خەتم دەکرێ و دەنێردرێ بۆ بارەگای حکومەتی وولایەتە یەکگرتووەکان بە ناونیشانی سەرۆکی ئەنجوومەنی پیرانەوە ، سەرۆکی ئەنجومەنی پیران لە بەرچاوی ئەندامانی هەردوو ئەنجومەن ، ئەنجومەنی نوێنەران و ئەنجومەنی پیران، لستەکان هەڵئەتەکێنی و ناوەکان دەردەخات ، ئەو کەسەی دەنگی زیاتری هێنابێ ، دەبێتە سەرۆکی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ، لە کاتێکدا کەسانێك یان دوو کەس دەنگیان وەکو یەك هێنابێ ، ئەوە ئەنجومەنی نوێنەران بەدەنگدانی نەهێنی یەکێکیان هەڵدەبژێری و دەبێتە سەرۆکی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ، هەرچەندە ئەگەری ڕوودانی ئەو حاڵەتە زۆر دوورە لەبەر ئەوەی لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا دووپارتی سەرەکی هەیە و زیاتر ململانێکە دەکەوێتە نێوان هەر دوو پاڵێوراوی ئەو دوو پارتەوە . یەکێکیان دەنگی زیاتر لەوەکەی دیکەیان دێنێ ، ئیتر ئەو زیادەیە زۆربێ یان کەم .

سەرۆکی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ساڵانە سەد هەزار دۆلار وەکو موچە ، پەنجا هەزار دۆلاریش وەکو دەرماڵە وەردەگرێ ، موچە و دەرماڵەی سەرۆك باجی لە سەرە ، ئەگەر هاتوو سەرۆك مرد ، یان دەستی لە کارەکەی کێشایەوە ئەوە جێگری سەرۆك ، کە ئەویش هەر لە گەڵ سەرۆکدا هەڵدەبژێردرێ بۆ ماوەی چوار ساڵ جێگای

دەگرێتەوە . کاتێ کەنەدی کوژرا ، جێگرەکەی جۆنسۆن جێگای گرتەوە ، کاتێکیش نلسون ناچار بو دەست بکێشێتەوە لە سەرۆکایەتی ، جیرالدفۆرد جێگای گرتەوە ، هەر لەم ماوەیەدا لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پاش تەقینەوەکانی (٢٠٠١/٩/١١) حکومەتی ئەمریکا هەڵسا بەشاردنەوەی جێگری سەرۆك کۆمار بۆ ئەوەی لە کاتی نەمانی سەرۆك کۆماردا بۆشاییەکی دەستووری دروست نەبێت و جێگری سەرۆك جێگای سەرۆك بگرێتەوە .

ئەمەو سەرۆك لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەسەڵاتی فروانی هەیە لەوانە:-

توانای دەرکردنی سیستەم ، سەرۆکی باڵای دەزگای بەڕێوەبردنە ، هەرخۆی فەرمانبەرە فیدرالیەکان دادەنات و لایان دەبات، ساڵی (١٨٦٨ز) سەرۆکی ئەمەریکا ئەندرۆجاکسۆن وەزیری جەنگی لادا هەرچەندە زۆرینەی ئەندامانی کۆنگرس بەرهەڵستکار بوون بەڵام هیچیان پێنەکرا . هەروەها کاتێ سەرۆکی ئەمریکا(ویلسۆن) نەخۆش بوو ، وەزیری دەرەوە هەڵسا بە کۆکردنەوەی وەزیرەکان بە مەبەستی کۆبوونەوە لە گەڵیاندا بۆ دانانی نەخشەیەکی گشتی بۆ کار . سەرۆك لە بەرارنبەر ئەوەدا هەڵسا بەلادانی لەسەر کارەکەی . بە پێی دەستوور دەبێ ئەنجومەنی پیران هاریکاری سەرۆك بکات بۆ دانانی فەرمانبەرە گشتییەکان، بەڵام لە ڕووی پراکتیکییەوە سەرۆك خۆی هەڵدەستێ بە ئەنجامدانی ئەو کارە .

سەرۆك سیاسەتی دەرەوە ئاراستە دەکات ، لە دانانی نوێنەرانی دەوڵەت و کۆنسوڵەکان لە وولاتاندا ، بەڵێنکاری دەبەستێ ، ئەمانە هەمووی بە هاوکاری لە گەڵ ئەنجومەنی پیراندا. دان بە دەوڵەتاندا دەنێ (اعتراف بالدول)، سەرۆك کۆمار سەرۆکی گشتی سوپایەو لە کاتی جەنگدا دەسەلاتێکی نیمچە دیکتاتۆری هەیە ، مافی بڕیاردانی لێبوردنی هەیە . هەروەها لەبواری کاروباری یاسادانانیدا. سەرۆك بۆی هەیە پێشنیاری پڕۆژەی یاساییەکان بکات و ئاراستەی کۆنگریسیان بکات بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ ، یان بە شێوەی ناڕاستەوخۆ پێشنیاری پڕۆژە یاساییەکان دەکات لە ڕێگای ئەو بەرنامەو پرۆگرامانەی کە ساڵانە ئامادەیان دەکات و بە شێوەی نامە ئاراستەی

کۆنگرسیان دەکات ، کە لەڕاستیدا ئەو پرۆگرامانە لـە پـرۆژەی یاسایی پێکهاتوون، یان لە ڕێگای پارتەکەیەوە لە کۆنگریسدا . بەهەر حاڵ دەسەڵاتەکانی سـەرۆك لـە وولایەتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا زۆرن ، وەکـو مامۆسـتا ولیـام ڕیکـەر باسـی دەکـا و دەڵـێ نوسـینگەی سـەرۆك وا کاردەکات هـەروەکو ئـەوەی نـەزانێ بنچینـەی جیاکـاری نێـوان دەسـەڵاتەکان چییـە ، لەدەسـتیدا دەسـەڵاتی ڕاپـەڕاندن کۆدەبێتـەوە و هـەروەها بەرپرسیاریەتی سەرەکی لە بواری یاساداناندا دەکەوێتـە ئەسـتۆی . ئـەوەندە دەسـەڵاتی هەیە بتوانێ زاڵ بێ بەسەر دام و دەزگاکانی تردا .

دووەم : دەزگای یاسادانان(١)

دەسەڵاتی یاسادانان لە وولایەتە یەکگرتووەکانیئەمریکا لە دوو ئەنجومەن پێك دێ ئەنجومەنینوێنـەران (Representative) و ئەنجوومـەنی پـیران (Senate) بەهـەردوو ئەنجومەنەکەوە کۆنگریسی ئەمەریکا پێك دێنن .

ــ ئەنجومـەنی نوێنـەران لـە نوێنـەرانی هـەموو گـەلی ئـەمریکی پێـك دێ ، هـەر نوێنەرێك نوێنەرایەتی (٤٠٠,٠٠٠) چـوار سـەد هـەزار کـەس دەکات ، بـەڵام دەبـێ هـەر وولایەتێك بەلای کەمەوە نوێنەرێکی هەبێ بەچاو پۆشین لە ژمـارەی دانیشـتوانی، واتـا ئەگەر (٤٠٠٠٠٠) چوار سەد هەزار کەسیش ژمارەی دانیشتوانی نەبێ .

ماوەی نوێنەرایەتی لە ئەنجومەنی نوێنەراندا دوو ساڵە ، ئـەم ئەنجومەنـە لـە کـاتی ئێستادا لە (٤٣٥) ئەندام پێکهاتووە .

ــ ئەنجومـەنی پـیران لـە نوێنـەری وولایەتـەکان پێـك دێ ، هـەر وولایـەتێك دوو نوێنـەری هەیـە بـە چاوپۆشـین لە ژمـارەی دانیشـتوانی ، مـاوەی نوێنەرایـەتی لـە و ئەنجومەنەدا شەش ساڵە و هەر دوو ساڵ جارێ (٣/١) ی نوێنەرانی ئـەو ئەنجومەنـە نوێ دەکرێنەوە.

---

(١) بروانە: د. يحيى الجمل ــ الانظمة السياسية المعاصرة ص١٥٥.

د. علي غالب العاني ــ الانظمة السياسية ص٨٢.

ئەنجومەنی نوێنەران لە لایەن جێگری سەرۆکی ئەمریکاوە سەرۆکایەتی دەکرێ. مافی دەنگدانی لە حاڵەتێکدا هەیە ، ئەو حاڵەتەش ئەوەیە ، ئەگەر هاتو دەنگەکان یەکسان بوون ، ئەوکاتە دەنگی سەرۆکی ئەنجومەن لە گەڵ هەر گروپێکدا بێت، ئەوە دەنگی ئەو گروپە سەر دەکەوێت.ئەمەو کاری بناغەیی کۆنگریس یاسادانانە، هەر ئەنجومەنێك لە هەردووئەنجومەنی پیران و نوێنەران بۆی هەیە پێشنیاری پرۆژەی یاسایی بکات .

کاتێ لە لایەن ئەنجومەنی خاوەن پرۆژە پێشنیار کراوەکەوە پرۆژە پێشنیار کراوەکە پەسەندکرا ، ئەوە پێشکەش بە ئەنجومەنەکەی دیکە دەکرێت بۆ پەسەند کردنی ،ئەگەر پەسەندی کرد ، ئەوە دەخرێتە بەر دەستی سەرۆك کۆمار بۆ ڕاستگۆکردنی ، ئەگەر سەرۆك کۆمار ڕاستگۆیکرد ، ئەوە ئەو یاسایە بەکاردەخرێت و جێبەجێ دەکرێت ، بەلأم ئەگەر سەرۆك کۆمار مافی ڤیتۆی بەکارهێنا دەبێئاماژە بە هۆی ڕەتکردنەوەی پرۆژە یاساییەکە بکات و بیگێرێتەوە بۆ ئەو ئەنجومەنەی پرۆژە یاساییەکەی پێشنیار کردوە . ئەگەر هاتو هەریەك لە ئەنجومەنی پیران و نوێنەران بە زۆرینەی (٣/٢) ی دەنگەکان پرۆژە یاساییەکیان پەسەند کرد ، ئەوە کاری پێدەکرێ و جێبەجێدەکرێت و بەرهەڵستکارییەکەی سەرۆکیش پشتگوێ دەکرێت ، بەلأم ئەگەر کاتێ یەکێ لە ئەنجومەنەکان پرۆژەیەکی یاسایی پێشکەش بە ئەنجومەنەکەی دیکە کردو ئەو ئەنجومەنە پرۆژە یاساییەکەی قەبوڵ نەکرد ، یان تێبینی لە سەر هەبو ، ئەوە لێژنەیەك دادەنرێت کە لە چەند ئەندامێکی هەردوو ئەنجومەن پێك دێت بەیەکسانی لە ژمارەی ئەندامەکانی هەریەك لەو دوو ئەنجومەنە ، ئەو لیژنەیە هەڵدەستێ بە نزیك کردنەوەی بۆچوونەکان دەربارەی پرۆژە پێشنیارکراوەکە ، ئەگەر گەیشتنە ئەنجام ، ئەو کاتە دەبێ لە لایەن هەردوو ئەنجومەنی پیران و نوێنەرانەوە پەسەند بکرێ ، پاش پەسەند کردنی پێشکەش بە سەرۆك کۆمار دەکرێت بۆ ڕاست گۆکردنی و هەمان ڕێ و شوێن (اجراءات) وەردەگیرێت کە لە سەرەوە ئاماژەمان پێ کرد.

بێجگە لە كاری یاسادانان ئەنجومەنی پیران هاریكاری سەرۆك دەكات لە دانانی فەرمانبەرە گشتیەكان و بەستنی بەڵێنكاری لەلایەن سەرۆكەوە ، ئەو بەڵێنكاریانەی كە سەرۆك دەیانبەستێ پێویستییان بە ڕەزامەندی (٣/٢) ی دەنگەكانی ئەنجومەنی پیران هەیە بۆ جێبەجێكردنیان . لەو میانەیەدا ، دەنگدانی ئەنجومەنی پیران بۆ بە ئەندام بوونی (وولایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا)بە ڕەزامەندی (٤٩) دەنگ بۆ بە ئەندام بوون ، بەرانبەر بە (٣٥) دەنگ بۆ بە ئەندام نەبوون لە كۆمەڵەی نەتەوەكاندا ، بووە هۆی ئەوەی وولایەتەیە كگرتووەكانی ئەمریكا نەبێتە ئەندام لەو دەزگا نێودەوڵەتیەدا هەرچەندە سەرۆك ویلسون ڕۆڵێكی لە بەرچاوی هەبوو لە بەهاتنە كایەی پەیماننامەی (فەرەسای) و بنیاد نانی كۆمەڵەی نەتەوەكان، بەڵام بۆ بە ئەندام بوون لە نەتەوە یەكگرتووەكان تەنها دو ئەندام دەنگیان نەدا بۆ بە ئەندام بوون ، بۆیە ئەمریكا بوو بە ئەندام و ئەندامێكی چالاكیش لە نەتەوە یەكگرتووەكاندا ، ئەنجومەنی نوێنەران دەتوانێ تۆمەت ئاراستەی سەرۆكو گەورە بەرپرسانی حكومەت بكات لە حاڵەتی تاوانی خیانەتی مەزن ، یان هەرتاوانێك دەوڵەت ڕووبەڕووی مەترسی بكاتەوە.

لەو كاتەدا ئەنجومەنی پیران دەبێتە دادگاو لە دانیشتنێكی نهێنی دا بە زۆرینەی (٣/٢) ی دەنگەكان بڕیار دەدات .

ئەوەی ماوە باسی بكەین ئەوەیە .

لە ئەنجومەنی نوێنەراندا بیست لیژنەی هەمیشەیی هەیە، هەر لیژنەیەك لە (بیست ـ سی) ئەندام پێكهاتووە. لە ئەنجومەنی پیراندا (١٦) لیژنەی هەمیشەیی هەیە هەر یەكەو لە (١٣) ئەندام پێكهاتووە.

لە ڕاستی دا ئەم لیژنانە زۆرجار بەكارهێنراوون بۆ چاودێری دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن .هەروەها هەندێ كاروبار ئەنجام دەدەن لە كاروباری دەسەڵاتی دادگوزارییەوە نزیك دەبێتەوە ، بۆیە هەندێ كەسان وای بۆ دەچن كە ئەنجامدانی ئەم كاروبارانە جۆرە لادانێكە لە بنچینەی جیاكاری نێوان دەسەڵاتەكان ، كە دەستوور جەختی لە سەر كردووە.

سێیەم : دەسەڵاتی دادگوزاری ، دادوەری[1]

ماددەی سێ ، برگەی یەك لە دەستووری وولایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا ،باسی ئەوە دەكات كە دەسەڵاتی دادوەری دەكەوێتە ئەستۆی دادگای فیدراڵی باڵا و ئەو دادگایانەی كە لە پلەدا لە دادگای فیدراڵی باڵا كەمترن و كۆنگرس بە گوێرەی پێویست دایان دەمەزرێنێ .

ئەمەو دەسەڵاتی دادوەری لە وولایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا لە ساڵی (١٨٠١ز) بووە خاوەن كێش و قورسایی خۆی سەپاند كاتێ دادوەر جۆرج مارشاڵ بووە سەرۆكیو لەوپلەیەدا مایەوە بۆ ماوەی (٣٥)ساڵ ، هەر لەو ماوەیەشدا دادگا بڕیاری دا لەسەر چاودێری كردنی لەسەر دەستووریەتی یاساكان ، واتا دادگای فیدرالی باڵا بڕیاری دا چاودێری یاساكان بكات ، ئایا ئەو یاسایانە گونجاوون لە گەڵ دەستووردا ، یان پێچەوانەی دەستوورن ؟. ئەو بڕیارەش تا ڕۆژی ئەمڕۆ پرانسیپێكی بنەڕەتییە لە ژیانی ڕامیاری و یاسایی وولایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكادا. لەساڵی (١٩٣٠ز) كاتێقەیرانی ئابووری هاتەكایەوە ، سەرۆكی ئەمەریكا ڕۆزفلت هەوڵیدا بۆ چارەسەركردنی ئەو قەیرانە هەندێ یاسا دەربكات ،كەبتوانێ دەستێوەردانی كاروباری ئابووری بكات .بەڵام دادگای فیدراڵی باڵا ، ڕووبەڕووی ئەو هەوڵانەی سەرۆك بووەوە بە بیانوی ئەوەی كە ئەویاسایانە لە گەڵ چەمكی ئابووری ئازادا ناگونجێن ،لەوكاتەدا ڕۆزفلت ئەو هەڵوێستەی دادگای فیدراڵی باڵای بەهەڵوێستێكی وشك و كۆنەپەرستانە لەقەڵەم دا،بۆیە هەوڵیدا سیستەمی دادگای فیدراڵی بگۆڕێ ،بەڵام ئەو هەوڵەش سەری نەگرت ؛ لەبەر ئەوەی گۆڕینی سیستەمی دادگای فیدراڵی باڵا بەهەمان ڕێوشوێن ئەنجام دەدرێكە بۆهەمواركردنەوە لەدەستووردا دەگیرێتە بەر ،بۆئەو كارەش دەبێ كۆنگرس بە (٣/٢) ی دەنگەكان دەنگی لەسەربدات ، هەروەها دەبێ (٤/٣)ی وویلایەتەكان موافەقەی لەسەر بكەن . بەهەر حاڵ دەسەڵاتی دادوەری لە وویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكادا سەربەخۆیی تەواوی هەیە بەرامبەر هەردوو دەسەڵاتی

---

(١) بڕوانە: د. یحیی الجمل ـ الانظمة السیاسیة المعاصرة ص١٥٦.

یاسادانان وڕاپەڕاندن ،هەروەها دەسەلاتی دادوەری ڕۆڵێکی بەرچاوو وزەق دەبینێ لەژیانی یاسایی وڕامیاری لە وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا ،ئەو ڕۆڵەش تائەو ڕادەیە گەورەو مەزنە ،وای لە هەندێکردوە ناوی وویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا بنێن حکومەتی دادوەران (حكومة القضاة) و سەرۆکی دادگای فیدراڵی باڵا بەکەسایەتی دووەم دوای سەرۆکی دەوڵەت لە قەڵەم بدەن .

ـ هەڵسەنگاندنی سیستەمی سەرۆکایەتی ـ[1]

سیستەمی سەرۆکایەتی لە وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا،لەسەر بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکان دامەزراوە .سەرۆکی دەوڵەت بۆی نیە پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوە وپەرلەمانیش بۆی نییە دەستی سەرۆك لە کاربکێشێتەوە ،لەهەمان کاتدا هاوکاریو هەماهەنگیو تەنانەت چاودێریش لەنێوان دەسەلاتەکانی ڕاپەڕاندن ویاسادانان ودادوەریدا هەیە .واتا ئەو دەسەلاتانە پێکەوە کاردەکەن و پەیوەندیو هەماهەنگی لە نێوانیاندا هەیەو بەتەواوی جیا نیین لە یەکتر ،لەهەندێ وەخت وکاتی جیاجیاشدا یەکێ لەو دەسەلاتانە توانیویەتی زاڵ ببێ بەسەر گوڕەپانی ڕامیارییدا بۆوەخت وکاتێکی دیاریکراو و ڕۆڵێکی زیاتری بینیوە لە دەسەلاتەکانیتر .بۆ نمونە لەساڵی (١٩٢٠ـ١٩٣٠ز) دەسەلاتی دادوەری ڕۆڵێکی زیاتری بینیوە لە سیاسەتی وویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکادا ،تادەسەلاتی ڕاپەڕاندن و یاسادانان.لە ساڵی(١٩٣٧ز-١٩٤٥ز) لەکاتی حوکمڕانی ڕۆزفلت ،دەسەلاتی سەرۆك کۆمار ڕۆڵێکی زیاتری بینیوە لەگۆڕەپانی ڕامیاری وولاتدا تا دەسەڵاتی دادوەری ودەسەڵاتی یاسادانان .هەروەها لەکاتی هاتنی کەنەدی بۆ سەر حوکم لە وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا تا ڕۆژی ئەمڕۆ ،ڕۆڵی سەرۆك کۆمار لە ژیانی سیاسی وولات زیاترە لە هەر دەسەلاتێکی تر ،هەرئەمەش وای کردوە ناوی سیستەمی ڕامیاری لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بنرێ سیستەمی سەرۆکایەتی .لەهەندێ وەخت وکاتی تردا دەسەلاتی یاسادانانیش ڕۆڵی سەرەکی

(١) بڕوانە: د. يحيى الجمل ـ الانظمة السياسية المعاصرة ص١٧٠.

هەبووە لە گۆڕەپانی ڕامیاری لە وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا ،زیاتر لەڕۆڵی دوو دەسەڵاتەکەی تر .وەکو لەسەرەوە ئاماژەمان پێکرد دەسەلاتەکانی ڕاپەڕاندن ویاسادانان ودادوەری بەتەواوی جیا نین لەیەك ،بەڵکو هەندێ هاوکاری وهەماهەنگی هەیە لەنێوانیاندا،بۆیە بە پێویستی دەزانین ئەو هەماهەنگییە بخەینە ڕوو.. لەکاتیکدا سەرۆك بەرپرسی یەکەمی دەزگای ڕاپەڕاندنە،بۆی هەیە ڤیتۆ (نقض) بەکاربێنێ دژ بەو یاسایانەی کە کۆنگرس پەسەندیان دەکات ودەخرێنە بەردەم سەرۆك بۆ ڕاستگۆکردنیان (تصدیق) .

سەرۆك پێشنیاری پرۆژە یاسایی‌یەکان دەکات لەڕێگای ئەو نامەیەی کە سالآنە دەیخاتە بەردەم کۆنگرس وباسی ڕەوشی دەوڵەتی فیدراڵی ئەمریکای تیادا دەکات .لەبەرئەوەی سەرۆك ،سەرۆکی یەکێلە دووپارتەسەرەکی‌یەکەیە لەسەر گۆڕەپانی ڕامیاری و زۆرجاریش پارتەکەی زۆرینەی کورسی‌یەکانی کۆنگرسی بەردەکەوێ ،لەبەرئەوە سەرۆك دەتوانێ لەڕێگای ئەندامانی‌پارتەکەیەوە لەکۆنگرسدا ،پرۆژەی یاسایی پێشنیار بکات و زۆرجاریش ئەوپرۆژە یاساییانە دەبنە یاساو پەسەند دەکرێن لەلایەن کۆنگرسەوە.

ئەمەو سەرۆك پەیوەندی بەدەزگای دادوەریششەوە هەیە ،سەرۆك لە گەڵ ئەنجومەنی پیراندا ،ئەندامانی دادگای فیدراڵی باڵا دادەنێن .هەروەها دەسەڵاتی یاسادانان پەیوەندی لەگەڵ دەسەڵاتی ڕاپەڕندن و دەسەڵاتی دادوەری هەیە، ئەنجومەنی نوێنەران دەتوانێ تۆمەت ئاراستەی سەرۆك و گەورە بەرپرسانی حکومەت بکات لە حاڵەتی خیانەتی مەزن وهەر حاڵەتێکی دیکە ،کەمەترسی ڕووبەڕووی ووڵات ببێتەوە .لەم کاتەشدا ئەنجومەنی پیران دەبێتە دادگاو بڕیار لەسەر ئەو مەسەلەیە دەدات .هەروەها ئەنجومەنی پیران لە گەڵ سەرۆکدا ئەندامانی دادگای فیدراڵی باڵا دادەنێن و دەبێ ئەنجومەنی پیران ڕازیبێ لەسەر ئەو بەڵێنکارییانەی کە سەرۆك لە سەرئاستی نێودەوڵەتی دەیانبەستێ .هەروەها دەسەڵاتی دادوەری چاودێری لەسەر دەستوری‌یەتی یاساکان دەکات بەو شێوەیەی کە لە باسەکانی پێشودا باسمان کردووە .

بەستی دووەم :
سیستەمی پەرلەمانی [(١)]

سیستەمی پەرلەمانی لە وولاتێکیمیرنشینییەوە سەری هەڵدا ،ئەو وولاتەش بەریتانیایە ،بەریتانیا لە چەند قۆناغێکدا لەدەسەلاتێکی میرنشینیتاك ڕەوانەی ڕەهاوە بەرە بەرە بەرەو پێشەوەچوو تاگەیشتە سیستەمی پەرلەمانی کە دەسەلاتی تیادا بەکردار بکەوێتە دەستی وەزارەت ،ئەو وەزارەتەی کە لە پەرلەمانەوە هەڵدەقوڵێت و نوێنەرایەتی زۆرینەی خەڵکی ئەو وولاتە دەکات ،چونکە وەزارەت لە لایەن پارتی زۆرینەوە لە پەرلەماندا پێکدەهێنرێ. لەسیستەمی پەرلەمانیدا وەزارەت دەبێ متمانەی پەرلەمان بەدەست بێنی ،ئەگەر نا ئەوە دەبێ دەست لە کاربکێشێتەوە ،هەروەها وەزارەت بۆی هەیە داوا لەسەرۆك کۆمار(لەدەوڵەتی کۆماریدا)یان میر (لەدەوڵەتی میرنشینیدا)بکات ،پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوەوهەڵبژاردنی نوێبکرێ .

تایبەتمەندییەکانی سیستەمی پەرلەمانی:

سیستەمی پەرلەمانی هەندێ تایبەتمەندی هەیە کەئەمانەن :-

١.هەبوونی سەرۆکی دەوڵەت وسەرۆك وەزیران لە هەمان کاتدا .

٢.لاوازی ڕۆڵی سەرۆکی دەوڵەت .

٣.کارتێکردنی ئاڵوگۆر لە نێوان پەرلەمان و وەزارەتدا .

١.هەبوونی سەرۆکی دەوڵەت وسەرۆك وەزیران لە هەمان کاتدا :

وەکو بینیمان لەسیستەمی سەرۆکایەتیدا ،سەرۆکی دەوڵەت سەرۆکی دەسەلاتی ڕاپەڕاندنە ،بەلام لە سیستەمی پەرلەمانیدا ،دوو سەرۆك هەیە ،سەرۆکی دەوڵەت کە سەرۆك کۆمارە لە دەوڵەتی کۆماریدا و میرە (ملك) لە دەوڵەتی میرنشیندا .

---

(١) بڕوانە : د.علي غالب العاني ـ الانظمة السياسية ص٦٥.

هەروەها لە پاڵ سەرۆکی دەوڵەتدا ،سەرۆك وەزیران هەیە ،کە خۆی وەزیرەکان هەڵدەبژێرێ‌و پێشکەشی سەرۆکی دەوڵەتیان دەکات، هەرخۆی بە ناوی ئەنجومەنی وەزیرانەوە دەدوێت لەبەردەم پەرلەماندا وسەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران دەکات .

٢.لاوازی ڕۆڵی سەرۆکی دەوڵەت :[1]

لەڕاستیدا لاوازی ڕۆڵی‌سەرۆکی دەوڵەت بەهۆی پێشکەوتنی دیرۆکییەوە لە ئنگلتەراوە هاتە کایەوە.هەتا سەدەی (١٨) هەژدەیەم وەزیرەکان یارمەتیدەرو ڕاوێژکاری میربوون .بەلاّم بەهاتنی بنەماڵەی هانۆڤەر بۆ دەسەلاّتدارێتی ئەو ولاّتە (١٧١٤-١٨٣٧)زو نەزانینی زمانی ئینگلیزی لەلایەن یەکەم میرەوەو بێ‌کارەیی ئەوەکانی دیکەیان لە بەڕێوەبردنی دەسەلاّتدا .وای لە وەزیرەکان کرد بێ‌ ئامادەبوونی میر کۆببنەوە. پلەی هەندێ لەو وەزیرانە وا بەرزببوەوە لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمیندا تا بگاتە ئەو ڕادەیەی کە پلەی وەزیری یەکەم بێتە کایەوە .واتا بە پێی پێشکەوتنی دیرۆکی ئەو تایبەتمەندییەی سیستەمی پەرلەمانی هاتە کایەوە ،ئەوەی ڕاستی بێ لەڕووی دەستووری‌یەوە سەرۆك لە سیستەمی پەرلەمانیدا هەندێ دەسەلاّتی پێ‌دراوە وەکو هەڵبژاردنی سەرۆك وەزیران ،لادانی وەزارەت ،هەندێ دەسەلاّتی یاسادانان وەکو بەرهەڵستکاری لەسەر یاساکان ، مافی ڕەتکردنەوەی یاساکان ،داواکردنی پەرلەمان بۆ دانیشتنەکانی،مافی هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمان .ئەم بۆچوونانە لە دەستووردا هەن ،لەڕووی تیۆری‌یەوە ڕاستن .بەلاّم ڕاڤەکردنی پراکتیکی دەسەلاّت لە سیستەمی پەرلەمانیدا ڕۆڵی لاوازی سەرۆك دەخاتە ڕوو ، بۆنموونە :-

سەرۆك ناچارە سەرۆك وەزیران هەڵبژێرێ لەنێوان ئەندامانی ئەو پارتەی کە زۆرینەی هەیە لە پەرلەماندا ،لەکاتێکیشدا ئەگەر دوو پارتی سەرەکی هەبوو ،ئەوە دەبێ سەرۆك وەزیران لەسەرۆکی پارتی زۆرینە لە ئەنجومەندا هەڵبژێردرێ .ئەمەوبۆ

(١)بڕوانە: د. يحيى الجمل ـ الانظمة السياسية المعاصرة ص١٧٢.

د. منذر الشاوي ـ نظرية الدولة ص١٧٩.

د. على غالب العانى ـ الانقمه السياسيه المعاصره ص٦٦-٦٨.

دانانی وەزیرەکانیش لەلایەن سەرۆکەوە،سەرۆك دەبێ وەزیر دابنێت لەسەر پێشنیاری سەرۆك وەزیران بەگوێرەی بڕیاری ئەو پارتەی کە زۆرینەی لە پەرلەماندا هەیە ،یان بەبڕیاری ئەو پارتانەی کەڕێك کەوتوون لە پێکەوەنانی وەزارەتێکی هاوبەش ،سەرۆك ناتوانێ وەزارەت لابدات لەکاتێکدا ئەگەر ئەو وەزارەتە متمانەی پەرلەمانی بەدەست هێنابێ،ئەگینا خۆی توشی کێشە دەکات .ڕۆڵی سەرۆکیش لەکاری یاسادانانندا لەڕاستگۆکردنی ئەو بڕیارانە زیاتر نییە کەپەرلەمان پەسەندیان دەکات .هەروەها هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەن (پەرلەمان) نابێ تەنها بەفەرمانی سەرۆك وەزیران نەبێ پاش وەرگرتنی بڕیار لە لایەن وەزارەتەوە.ئەمەو داواکردنی پەرلەمان لەلایەن سەرۆکەوە بۆ دانیشتنەکانی ،ئەوە هەندێلە دەستوورو زۆربەی یاسای دەوڵەتەکان بەحوکمی یاسا کاتوەساتی دانیشتنەکانی پەرلەمانیان دیاری کردووە .

٣.کارتێکردنی ئاڵوگۆر لە نێوان پەرلەمان و وەزارەتدا .

لەنێوان پەرلەمانو وەزارەتدا کارتێکردنی ئاڵوگۆڕ هەیە :-

١.بەرپرسیارێتی وەزارەت لەبەردەم پەرلەماندا(١):-

لەبەرئەوەی لە سیستەمی پەرلەمانیدا وەزارەت دەسەڵاتی ڕاستەقینەی بەدەستە، بەرپرسیارێتی دەکەوێتە ئەستۆ.

ئەم بەرپرسیاریەتیەش ، بەرپرسیاریەتیەکە لەبەردەم پەرلەماندا ، واتا پەرلەمان چاودێری کاروباری وەزارەت دەکات، ئەویش لەچەند ڕێگایەکەوە ، ئەو ڕێگایانەش ئەمانەن:-

ا.پرسیار :

پرسیار پەیوەندی بەدوو لایەنەوە هەیە : لایەنێکی ، یەکێ لەئەندامەکانی پەرلەمانە کە پرسیارێك دەربارەی بابەتێکی دیاریکراو ڕووبەڕووی لایەنەکەی دیکە دەکاتەوە ، ئەو لایەنەش یەکێکە لە وەزیرەکان.

---

(١) بڕوانە: د. ابراهيم الدرويش ــ النظم السياسية ، دراسة فلسفية سياسية ص ١٥٨-١٥٩

د. علي غالب العاني ــ الانظمة السياسية ص ٦٨-٧١.

پرسیارکەر بۆی هەیە پرسیارەکەی بکێشێتەوە پێش ئەوەی وەزیری پرسیار ئاراستەکراو وەڵامی بداتەوە ، ئەگەر وەزیر وەڵامی دایەوە ، پرسیارکەر بۆی هەیە تەنها یەك جار قسە لەسەر ئەو وەلامە بکات، نابێ هیچ ئەندامێکی تری پەرلەمان بەشداری ئەم پرسیارو وەلامدانەوەیە بکات.

ئەگەر هاتوو وەلامی وەزیر کزو لاوازو ڕوون نەبوو، بۆ پرسیارکەر هەیە بابەتی پرسیارەکەی بکاتە وەڵامدانەوە.

ب.وەڵامدانەوە :

وەکو باسمان کرد کاتێ وەڵامی وەزیر شیاوو ڕوون نەبوو ، ئەوە پرسیارکەر بۆی هەیە وەڵامی وەزیر بکاتە وەڵامدانەوە لەبەر ئەوەی وەڵامدانەوە ئاکامی ترسناکی لێدەبێتەوە، ئەوە وەزیر ماوەی دەدرێتێ وەڵامەکەی ئامادە بکات بۆ دانیشتنێکی دیکە پاش ئەو دانیشتنەی کە وەڵامدانەوە تیایدا دەخرێتە ڕوو. وەڵامدانەوە بە تۆمەتێك دەست پێدەکات سەبارەت بە کەم تەرخەمی یان ئیهمال بوون و لادان لەهەر یاسایەك لەلایەن یەکێ لە وەزیرەکانەوە.

پاش تۆمەت ئاراستە کردن بۆ وەزیر ماوەی دەدرێتێ لە دانیشتنێکی دیکەدا وەڵامی خۆی ئامادە بکاتو بۆچوونەکانی لەبەردەم پەرلەماندا بخاتەڕوو ، پاش ئەو وەڵامە لە دانیشتنێکی دیکەدا پەرلەمان گفتوگۆ لەسەر وەڵامی وەزیر دەکات، لەم گفتوگۆیەدا بۆ هەموو ئەندامانی پەرلەمان هەیە بەشداری بکەن. ئەگەر هاتوو وەڵامی وەزیر پەسەند نەکراو لەجێگای خۆیدا نەبوو. ئەوە سەرۆك وەزیران پاش ڕاسپاردنی لەلایەن وەزیرەکانەوە کێشانەوەی متمانە دەخاتە دەنگدانەوە لە پەرلەماندا ، ئەگەر هاتوو ئەنجامی دەنگدان لە بەرژەوەندی وەزارەت نەبوو، ئەوە دەبێ وەزارەت دەست لە کار بکێشێتەوەو ڕێگا بدا وەزارەتێکیتر دروست بکرێکە

جێگای متمانـەی پەرلـەمان بێت، لەبەرئـەوەی بەرپرسـیارێتی هاوبەشـە، کێشـانەوەی متمانە لە وەزیر، واتا کێشانەوەی متمانە لە وەزارەت.[1]

ج. لێکۆڵینەوە :

ئەنجومەن پێش ئەوەی وەزیـرو وەزارەت تۆمـەتبار بکات ، لیژنەیـەك پێکدێنـێ بـۆ لێکۆڵینـەوە لەبابـەتی وەڵامدانەوەکە . بۆئـەو مەبەسـتەش پشت بەهـەموو بەڵگەیـەك دەبەستێ ، پاشان ئەنجومەن بە ووردەکاری ئـەو ڕاپۆرتـە دەخوێنێتـەوە کە لیژنەکە پێشکەشی دەکات، ئەگەر هـاتوو ڕاپۆرتەکە ئیسپاتی کـەم تەرخـەمی وکـەم و کورتـی وەزیری کرد، ئەوە ئەو کاتە ئەنجومـەن، وەزیـر ولەبەرئـەوەی بەرپرسـیارێتی وەزارەت هاوبەشە وەزارەتیش تۆمەتبار دەکات ، تۆمـەتبارکردنیش واتـا کێشـانەوەی متمانـە لـە وەزارەت، لەوکاتــەدا وەزارەت دەبـێ دەسـت لـەکار بکێشـێتەوە، بـەڵام ئەگـەر هــاتو

---

[1] لەسایەی دەسەڵاتی ئـەدواردی سـێیەم لەسـاڵی (١٣٧٦ ز) ئەنجومـەنی گشـتی دەیتوانـی تۆمەت ئاراستەی یەکێ لە وەزیرەکان بکات بەوە کە تاوانێك یـان گـەورە کـەتنێکی کـردووە، تـا لەبەردەم ئەنجومەنی لۆردەکاندا دادگایی بکرێت، کە زۆرجار بڕیاری بەندی نشین کردن یـان لـە سێدارەدانی دەدرا، بەڵام دوایی بینیان ئەم سزایە گرانو قورسە، بۆ لادانی وەزیری پەسەندنەکراو ، ئەنجومــەنی گشــتی ، وەزیــری ناپەســەندی ئاگــادار دەکــردەوە کــە لەوەیــە ڕووبــەڕووی بەرپرسـیارێتی گـەورە کـەتن بکرێتـەوە، ئـەو کاتـە وەزیـر بـەو ئاگادارکردنەوەیـە دەسـتی لـەکار دەکێشـایەوە. تـائێرە بەرپرسـیارێتی وەزیـر، بەرپرسـیارێتیەکی تاکەکەسـی بـوو، تائــەو کاتــە وەزارەت دەزگایەکی سەربەخۆو یەکگرتوو نەبوو، بەڵام لەساڵی(١٧١٤ز) وە کاتێ مـیر بەشـداری دانیشتنەکانی وەزارەتی نەدەکرد ، ڕێگای خۆشکرد بۆئەوەی کەسێکیتر وەزارەت بەڕێوە بەرێتو نوێنەرایـەتی وەزارەت بکـات لەبـەردەم ئەنجومـەنی گشـتیدا، لەوکاتـەدا بەرپرسـیارێتی وەزیـر بووە بەرپرسیارێتیەکی ڕامیاری –جینائی– هەروەها بـووە بەرپرسـیارێتیەکی ڕامیـاری بەکۆمـەڵ (جمـاعی) ، لەبەرئــەوەی وەزارەت بــووە دەزگایــەکی ســەربەخۆو جــەماعی ، بەرپرســیارێتی بەکۆمـەڵ هاتەکایـەوە ، واتـا هـەموو وەزارەت بەرپرسـیارە لـەکارو کرداری هـەر وەزیرێك لــەو وەزارەتە، تۆمەت ئاراسـتەکردن بـۆ وەزیرێك و دەسـت کێشـانەوەی ئـەو وەزیـرە لـەکار دەسـت کێشانەوەی وەزارەتە بەگشتی.

ڕاپۆرتەکە هیچ ئاماژەیەکی تێدانەبوو سەبارەت بە کەموکورتی و کەمتەرخەمی وەزیر، یان ئەنجومەن قەناعەتی بە ناوەڕۆکی ڕاپۆرتەکە نەکرد، ئەوە ئەو کاتە، بابەتەکە پەردەپۆش دەکرێتو کۆتایی پێدەهێنرێت.

٢.مافی هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەن:

وەزارەت یان دەزگای ڕاپەڕاندن ئەم مافەی پێدراوە لەبەرئەوەی هاوکێش بێت لەگەڵ دەزگای یاسادانانو نەکەوێتە ژێر ڕەحمەتی ئەو دەزگایەوە، وەزارەت بۆی هەیە داوا لەسەرۆك کۆمار بکات ئەنجومەن هەڵوەشێنێتەوە، ئەوەش لەکاتێکدا دەبێ وەزارەت درك بەوە بکات، ئەنجومەن بووەتە کۆسپ لەڕێگای بەڕێوەبردنی کاروبارەکانیدا، یان وەزارەت بیەوێ پشتگیری باشتری هەبێ لەپەرلەمانەوە، لەپێناو ئەوەدا هەلێك دەقۆزێتەوە بە تایبەت لەوکاتانەی کە بزانێ جەماوەرێکی زیاتر پشتگیری دەکەن، ئەوکاتە هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنو پێکهێنانی ئەنجومەنێکی تازە لەوەیە ببێتە هۆی زیادبوونی ئەندامانی ئەو پارتەی کە وەزارەتی لێ پێکهاتووە، ئەوەش دەبێتە هۆی زیاتر پاڵپشتی وەزارەت لەلایەن پەرلەمانەوە، ئەمەو وەزارەت سەرفراز نییە لە هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمان لەهەر کاتو ساتێکدا، بەڵکو دەبێ پێبەند بێ بەچەند بنەمایەکەوە کە بۆی دیاریکراوە، پاش ئەوەی باسای سیستەمی پەرلەمانیمان کرد بە شێوەیەکی گشتی، بە پێویستی دەزانین باسی سیستەمی پەرلەمانی ئینگلیزی بکەین بۆزیاتر ئاشنابوون بە ئەو سیستەمە.

سیستەمی پەرلەمانی بەریتانیا

سیستەمی ڕامیاری بەریتانیا لەچەن سەدەیەکدا بەپێی چەند قۆناغێك لە سیستەمی میرنشینی ڕەهاوە هەنگاوی نا تا دروستبوونی ئەنجومەنی لۆردەکان و هەڵبژاردنی ئەنجومەنی گشتی (مجلس العموم)، پاشان دەسەلاتی بەرفراوانی وەزارەت، ئەو وەزارەتەی کە لە ئەنجومەنی گشتییەوە هەڵدەقوڵێ، ئەمەو سیستەمی ڕامیاری لەو وولاتەدا لەسەرەتادا میرنشینی ڕەهابوو، پاشان هەبوونی هەندێ ئەنجومەن لەپاڵ میرنشیندا، پاشان هاتنەکایەوەی پەرلەمانێکی هەڵبژێردراو لە لایەن گەلەوە، کە

وەزارەت بەرپرسیارە لە بەرامبەریدا ، ئەو وەزارەتەی کە لەخودی پەرلەمانەوە هەڵدەقوڵێو دەبێ متمانەی پەرلەمان بەدەستبێنێ.

قۆناغی یەکەم بەدرێژترین قۆناغ دەژمێردرێت لەمێژووی دەسەڵاتی بەریتانیادا ، سیستەمی ڕامیاری لەو وولاتەدا لەساڵی (١٠٦٦ز) ەوە تا سەرەتای سەدەی حەڤدەیەم دەسەلاتی میرنشینی ڕەهابوو، میر دەسەلاتی ڕەهای هەبوو بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی دەوڵەت و هەندێ ئەنجومەنی ڕاوێژکارانە هەبوون، بەڵام لە دەسەڵاتی میریان کەم نەدەکردەوە ، تەنها یارمەتیدەری بوون ، میر جیمسی یەکەم دەربارەی دەسەلات لەساڵی (١٦٠٩ز) ووتویەتی: "میرەکان لەبان کورسی خودا دادەنیشن لەسەر زەمین".

هەروەها شارلی یەکەم ساڵی (١٦٢٥ز) ووتویەتی:- "دەسەڵاتدارێتی ڕەها تەنها مافی میرەکان نییە، بەڵکو ئەرکێکە دەکەوێتە سەرشانیان".

ئەمەو بەهاتنی حوکمی دکتاتۆریەتی کرۆمۆیلو لەسێدارەدانی شارلی یەکەم لەساڵی(١٦٤٩ز) قۆناغێکی نوێ هاتەکایەوە، بەتایبەت کاتێ خێزانی ئورانج هاتە سەر دەسەڵات. لەم ماوەیەدا میر لەسەرەتای ساڵی(١٦٨٩ز) واژۆی لەسەر یاسایەك کرد، کە هاوکاری دەسەڵاتی پەرلەمان بکاتو باخوەبەرییەرەکانی (امتیازات) میر کەم بکاتەوەو بیرۆکەی دامەزراندنی دادگا تایبەتییەکان هەڵوەشێنێتەوەو بە شتێکی ناڕەوا لە قەڵەمی بدات.

هەر لەم کاتەدا سیستەمی وەزارەت سەری هەڵداو گەشەی کرد، میر بەئارەزووی خۆی سەرۆك وەزیرانی هەڵدەبژارد بێئەوەی پێبەندبێ بە زۆرینەی یەکێ لە دوو پارتە سەرەکییەکانی پەرلەمانەوە .

لەسەر سەرۆك وەزیران بوو، هەوڵ بدات متمانەی پەرلەمان بەدەست بێنێ و زۆرینەی ئەندامانی پەرلەمان بەلای خۆیدا ڕابکێشێ بەهەرجۆرێك بێت. لەبەرچاوترین وەزارەتەکانی ئەوکاتە، وەزارەتەکەی (سێر رۆبرت وەڵپۆڵ) بوو کە بیست ساڵ دەسەڵاتی بەڕێوەبرد لەکاتی حوکمڕانی هەردوو میر جۆرجی یەکەمو جۆرجی دووەم، جۆرجی یەکەم لەبەرئەوەی زمانی ئینگلیزی نەدەزانی ،

سەرپەرشتیو سەرۆکایەتی دانیشتنەکانی ئەنجومەنی وەزیرانی نەدەکرد ، تەنها واژۆی بڕیارەکانی ئەنجومەنی وەزیرانی دەکرد بە تایبەت پاش ئەوەی بەرەبەرە دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن لەو وولاتەدا کەوتە دەستی ، ئەمەو جۆرجی دووەم هەروەکو جۆرجی یەکەم ڕۆڵێکی ئەوتۆی نەدەبینی لە بەڕێوەبردنی دەسەڵات لە وڵاتدا. بەڵام کاتێ جۆرجی سێیەم هاتە سەر حوکم ، ئەو میرە زمانی ئینگلیزی دەزانی ، بۆیە هەوڵیدا هەندێ دەسەڵاتی میر بگێڕێتەوە ، داوای لە ولیەم پیت کرد وەزارەتێك پێکەوە بنێت، ولیەم پیت وەزارەتێکی پێکەوەنا، ئەو وەزارەتە ڕەزامەندی میری لەسەربوو، بەڵام ڕەزامەندی تەواوی پەرلەمانی لەسەر نەبوو، بۆیە کاتێ بودجەی ساڵانەی خستە بەردەم پەرلەمان بۆ دەنگدان، بەیەك دەنگ زیادە بڕیاری لەسەردرا، بۆیە ولیەم پیت داوای لە میرکرد پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوە و هەڵبژاردنی نوێ بکرێ ، کاتێ میر پەرلەمانی هەڵوەشاندەوەو هەڵبژاردنێکی نوێ کرا، ئەنجامی هەڵبژاردنەکە بە زۆرینەی ڕەها لە بەرژەوەندی ولیەم پیت کۆتایی پێهات.

ئەمەو قۆناغی سێیەم بەرەبەرە هاتەکایەوەو تا کاملو سەقامگیرتر بوو لەسایەی دەسەلاتی میر ڤیکتۆریا کە (٦٠) ساڵ دەسەڵاتی بەڕێوەبرد (١٨٣٧-١٩٠١)ز .

وەکو زانراوە لە بەریتانیا دەستوورێکی نووسراو نییە، لەو وولاتەدا دەستووری عورفی هەیە، هەرچەندە وەکو لەسەرەوەش ئاماژەمان پێکرد، هەندێ بەڵگەنامەی نوسراو هەیە لەوانە – بەڵگەنامەی مەزن (المیثاق الاعظم) ی ساڵی(١٢١٥ز) ، بەڵگەنامەی مافەکان (١٦٢٩، ١٦٨٩ز) هەروەها دوو بڕیاری پەرلەمان لە ساڵانی (١٩١١، ١٩٤٩ز) ، ئەو دوو بڕیارەی کە ئەنجومەنی لۆردەکانی لە هەموو دەسەڵاتێك دابڕی و تەنها بووە ئەنجومەنێکیفەخری. سیستەمی هەڵبژاردنی ئینگلیزی بە سیستەمی زۆرینەی سادە (یەك خول) وەردەگرێ ،ئەو سیستەمەش وا دەکات ململانێ بکەوێتە نێوان دوو پارتی بەهێزەوەو سەرکوتکردنی بەردەوامی پارتە بچووکەکان ، هەر ئەو سیستەمەش بووەتە هۆی هەبوونی دوو پارتی سەرەکی لە بەریتانیا (پارێزگارانو کرێکاران).

سیستەمی پەرلەمانی ئینگلیزی لەچەند دامودەزگایەك پێكدێت لە باسکانی داهاتوماندا شیدەکەینەوە:-

یەکەم: میر (الملك)

بە گوێرەی ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەر سیستەمی ڕامیاری ئینگلیزدا هاتوون لەساڵی (١٢١٥ز) ەوە تاوەکو ساڵی(١٩٤٧ز) ، میر کە خاوەن دەسەڵاتێکی ڕەهابوو بەرە بەرە ڕۆڵی میر کزولاوازبوو ، تالەگەڵ ڕۆژدا وای لێهات ، تەنها ڕۆڵێکی کاکڵەیی بگێڕێ لەسیستەمی ڕامیاری ئینگلیزدا و وەکو ڕەمزێکی یەکێتی نیشتمانی لەقەڵەم بدرێ، چ لە بواری یاسادانانادا بێ ، چ لە ڕووی سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی وڵاتدا بێ.

میر لە پەرلەماندا وتاری خاوەن شکۆ دەخوێنێتەوە و سیاسەتی دەرەوەو ناوەوەی وولات دەخاتەڕوو، بەڵام ئەم وتارە لەلایەن وەزارەتەوە ئامادە دەکرێ، میر تەنها ئەرکی خوێندنەوەی دەکەوێتە ئەستۆ، هەروەها پەرلەمان دەسەڵاتی یاسادانانی لەدەستە بەشێوەیەکی تەواو. هەرچەندە ئەو یاسایانەی پەرلەمان دەریان دەکات، دەبێ بخرێنە بەردەم میر ، بەڵام میر دەبێ واژۆی لەسەر بکات بێ لێکۆڵینەوە.

دووەم : پەرلەمان

پەرلەمان : پەرلەمانی ئینگلیزی لە دوو ئەنجومەن پێکدێ ، ئەم دوو ئەنجومەنەش ئەمانەن:-

ئەنجومەنی لۆردەکان: ئەندامانی ئەم ئەنجومەنە لە ڕێگای دانانو وەرەسەوە دەبنە ئەندام.

لەکاتی ئێستادا دانانی ئەو ئەندامانە بەتەنها مافی میر نیەو بەڵکو وەزارەت پێشنیاری ئەندامەکانی دەکات بۆئەوەی میر لەو ئەنجومەنەدا جێگەیان بکاتەوە، ئەو ئەندامانەی کە وەزارەت پێشنیاریان دەکات ، وەکو بەرامبەرێكو پاداشتێکە بۆ ئەو خزمەتانەی کە بۆ وولات کردوویانە. لە ڕاستیدا ئەم ئەنجومەنە بەگوێرەی ئەو گۆڕانکاریانەی لەساڵانی (١٩١١- ١٩٤٩ز) ەوە هاتونەتە کایەوە، لە ئەنجومەنێکی خاوەن دەسەلاتەوە بووەتە ئەنجومەنێکی فەخری دابڕاو لەهەموو دەسەڵاتێك.

لەساڵی(١٩٠٩ز) ئەنجومەنی لۆردەکان ئەو بودجەیەیان ڕەتکردەوە کە ئەنجومـەنی گشتی بڕیـاری لەسـەردابوو و پەسـەندی کردبـوو، هەرچـەندە ئـەو بودجەیـە لەسـەر بەرنامەیـەکی پێشـکەوتووخوازانە دامـەزرابوو، بـاجی دەخسـتە سـەر کۆمپانیاکـان و کانزاکانو داهاتەکان، هۆی ڕەتکردنەوەی لەلایەن ئەنجومەنی لۆردەکانەوە دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی ئەو بودجەیە ، ئەندامانی ئـەو ئەنجومەنـە خۆیـانی دەگرتـەوە، لەبەرئـەوەی خۆیـان خـاوەن کۆمپانیاکـان و کانزاکـان بـوونو داهـاتی باشـیان هـەبوو، بۆیـە ئـەو بودجەیەیان ڕەت کردەوە بە (٣٥٠)دەنگ بەرامبەر بە(٧٥)دەنگ.

ئەم کێشەو گێرەیە لەنێوان ئەنجومەنی لۆردەکانو ئەنجومەنی گشـتیدا بـووە هـۆی هەڵوەشـاندنەوەی ئەنجومـەنی گشـتیو ئـەنجامدانی هـەڵبژاردن لەسـاڵی (١٩١٠ز) ، لـە پڕوپاگەندەی ئەو هەڵبژاردنەدا ئەنجومـەنی گشـتی داوای کەمکردنـەوەی تایبـەتکاریو دەسـەڵاتەکانی ئەنجومـەنی لۆردەکـانی دەکـرد، کـاتێ هـەڵبژاردن ئـەنجامدرا لـە بەرژەوەندی ئەنجومەنی گشتی کۆتایی پێهات . بەهۆی ئەو گۆڕانکاریانەوە یاسای ساڵی(١٩١١ز) هاتەکایەوە ، کە ئەنجومەنی لۆردەکان لەژێر گوشاری زۆردا پەسـەندی کـرد بـە زۆرینەی (١٣١) دەنگ بەرامبەر (١١٤)دەنگ.

بەپێی ئەو یاسایە ئەنجومـەنی لۆردەکـان هیـچ دەسـەلاتێکیان بەدەسـتەوە نـەما کـە پـەیوەندی هـەبێ بـە کاروبـاری دارایـیـەوە، ئـەو کاروبارانـە دەکەونـە ئەسـتۆی ئەنجومـەنی گشـتییەوە، هـەروەها بـەپێی ئـەو یاسایە دەسـەڵاتی ئەنجومـەنی لۆردەکـان سـنووردارکرا بەنسـبەت یاسـاکانی دیکەشـەوە ، ئەنجومـەنی لۆردەکـان تەنـها مـافی بەرهەڵستکاری بۆمایەوە ، بەرهەڵستکاری ئەو یاسایانەی کە ئەنجومەنی گشتی دەریـان دەکـات ، بـەڵام کـاتێ ئەنجومـەنی لۆردەکـان بەرهەڵسـتکاری یاسـایەك دەکـات کـە ئەنجومەنی گشتی بڕیاری لەسـەرداوەو پەسـەندی کـردووە، ئـەوە پـاش بەرهەڵستکاری ئەنجومەنی لۆردەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئەنجومەنی گشتی ، ئەگەر ئەنجومەنی گشتی لـە سێ خولی دانیشتنەکانی خۆیدا پەسەندی کرد ، ئەوا بـەکاردەخرێو جێبـەجێدەکرێ ، سـەرەڕای بەرهەڵسـتکاری ئەنجومـەنی لۆردەکـان. ئەمـەو لەیاسـای سـاڵی (١٩٤٧ز) ، تەنانـەت مـافی بەرهەڵسـتکاری یاسـاکانیش لەلایـەن ئەنجومـەنی لۆردەکانـەوە

سنوردارکرا، ئەنجومەنی لۆردەکان بەپێی ئەو یاسایە ناتوانێت لەیەك ساڵ زیاتر یاسا ڕابگرێ، کاتێ لە ئەنجومەنی گشتییەوە بڕیاری لەسەر بدرێ و پەسەندبکرێ، پاش ماوەی ئەو ساڵەش ، ئەگەر ئەنجومەنی گشتی پەسەندی بکات ئەوە بەکاردەخرێو جێبەجێدەکرێ.

لەڕاستیدا شێوەی دانانی ئەنجومەنی لۆردەکان ، کە دوورە لە پرانسیپی دیموکراسیو هەڵبژاردنەوەو بێهەڵبژاردن ئەو ئەندامانە دەگەنە ئەو ئەنجومەنە، هەروەها لاوازی ئارەزووی زۆربەی ئەو ئەندامانە لە خۆ خەریك کردن بە کاروباری گشتییەوە ، هەروەها وەکو لە سەرەوەش ئاماژەمان پێکرد بە ئەندام بوونیان لەو ئەنجومەنەدا بێ ململانێو کێبڕکێ ، هۆی لاوازبوونی ئەو ئەنجومەنەیە، کە ئێستا بووەتە ئەنجومەنێکی فەخری ، کە هەندێ یاسازانەکان هەبوونو مانی بە شتێکی زیادە لە قەڵەم دەدەن.

ئەوەی ماوە دەربارەی ئەنجومەنی لۆردەکان بیڵێین ئەوەیە، هەرچەندە ئەندامانی ئەم ئەنجومەنە دەوروبەری هەزار کەس دەبن بەڵام لە کۆبونەوەکاندا تەنها (٤٠-٥٠) کەسیان ئامادەی ئەو کۆبونەوانە دەبن.

-ئەنجومەنی گشتی :

ئەم ئەنجومەنە لەلایەن میلەتەوە هەڵدەبژێردرێ ، تا ساڵی(١٩١١ز) بۆ ماوەی حەوت ساڵ هەڵدەبژێردرا ، بەڵام پاشان بوو بە پێنج ساڵ ، ژمارەی ئەندامەکانی (٦٣٠) ئەندامەو بۆ ماوەی پێنج ساڵ هەڵدەبژێردرێن. ئەم ئەنجومەنە ئەرکی یاسادانانو چاودێری ڕامیاری لەسەر کاروباری وەزارەتدەگرێتە ئەستۆ. هەر پرۆژەیەکی یاسایی لە ئەنجومەنی گشتیدا دووجار دەخوێندرێتەوە ، پاشان دەدرێتەلێژنەیەك لە ناو ئەنجومەندا ، دەخرێتە بەردەم ئەنجومەن لەگەڵ ڕاپۆرتێکدا ، کە لیژنەکە ئامادەی دەکات، پاشان بۆ جاری سێهەم لەبەردەم ئەنجومەندا دەخوێندرێتەوە، دوایی ئەنجومەن دەنگی لەسەر دەداتو ڕەوانەی ئەنجومەنی لۆردەکانی دەکات، ئەگەر ئەنجومەنی گشتی پرۆژە یاساییەکەی پەسەندکردو ئەنجومەنی لۆردەکان بەرهەڵستکاری نەکرد، ئەوە ڕەوانەی میر دەکرێ بۆ خەتم کردنیو پاشان بەکاردەخرێ.

هەر لەم ئەنجومەنەوە وەزارەت هەڵدەقوڵێ لە سەرۆکەوە تا وەزیرەکان.

سێیەم : وەزارەت

پێکەوەنانی وەزارەت لە سیستەمی ئینگلیزیدا پەیوەندی ڕاستەوخۆی هەیە بە دەرئەنجامەکانی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی گشتییەوە (مجلس العموم)، پاش هەڵبژاردن میر بانگی سەرۆکی پارتی زۆرینە دەکات کە وەزارەت پێکەوە بنێت، سەرۆکی پارتی زۆرینە لیستی وەزارەتەکەی دەخاتە بەردەست میر، کە دەبێ بێ گفتوگۆ ڕاستگۆی (مصادقة) بکات.

لە ڕاستیدا لەهەموو سیستەمێکی دیموکراسیدا وەزارەتێکی ئامادەکراو هەیە ، چ وەزارەتی پارتی دەسەڵات بەدەست بێت چ وەزارەتی پارتی بەرهەڵستکار، کە پێی دەڵێن حکومەتی سێبەر (حكومة الظل) ، ئەوەلە کاتی پێویستدا ئەو وەزارەتە ئامادەکراوە دەخرێتە ڕوو و حکومەتی لێ پێکەوە دەنرێ ، وەزارەت لە سیستەمی ئینگلیزیدا دەسەڵاتی بەرفراوانی هەیە، تا ڕادەیەك هەندێ لە یاسازانان ، کە یەکێ لەوانە مامۆستا (ئەندریە هۆریۆیە)، بە میراتگری دەسەلاتی میرنشینی دادەنێ ، ئەم دەسەڵاتە بەرفراوانەی وەزارەت وایکردووە ، وا لێکبدرێتەوە کە پەرلەمان لە بەرامبەر وەزارەتدا لاوازو نابەرامبەرە ، بەڵام لە ڕاستیدا پێکهاتەی سیستەمی ئینگلیزی وایکردووە پەرلەمان ڕووبەڕووی وەزارەت نەبێتەوە، لەبەرئەوەی وەکو لەسەرەوە باسمان کرد وەزارەت لە پارتی زۆرینە پێکدێ لە پەرلەماندا، ئەوەش وا دەکات پەرلەمان پشتگیریو هەماهەنگی وەزارەت بکات لە کارەکانیدا.

پێکهاتەی وەزارەتی ئینگلیزی تایبەتمەندی خۆی هەیە ، لە گەڵێك وەزیرو جێگری وەزیرو وەزیرەکانی دەوڵەت پێکدێ، کە هەندێجار دەگەنە (١٠٠) وەزیر ، بەڵام وەزیرە ڕاستەقینەکان نزیکی (١٥-٢٠) کەس دەبن.

ئەمەو لەکاتی قەیرانەکاندا وەزیرەکان کەم دەکرێنەوە ، تەنها ئەم وەزارەتانە دەمێننەوە جگە لە سەرۆك وەزیران (بەرگری ، دارایی، ناوخۆ ، دەرەوە).

ئەنجومەنی وەزیران لەکاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا (٥) وەزیر بوون و لە جەنگی جیهانی دووەمدا (٥-٨) وەزیر بوون.بەهەرحاڵ ئەوەی ماوە لە کۆتاییدا بیڵێین :-

کاتێ باسی سیستەمی ڕامیاری لە بەریتانیا دەکرێت، دەبێ سیستەمی حزبایەتی لەو وولاتەدا لەبەرچاوبگیرێ ، لە سەرەتادا دوو پارتی بەهێز هەبوون، پارتی پارێزگارانو پارتی (احرار)، بەڵام لەگەڵ ڕۆژدا پارتی کرێکاران کە لەخاوەن پیشەکانو فەرمانبەرە بچوکەکان وسەندیکاکان پێکهاتووە جێگای پارتی (احرار) گرتەوە.

ژمارەی ئەندامانی ئەو دوو پارتە لە پەرلەمانی بەریتانیادا لە یەك نزیك دەبنەوە، بۆیە یەکێ لەو پارتانە کە پارتی زۆرینەیە وەزارەت پێکدەهێنێو ئەویتریانیش بەرهەڵستکار دەبێو کێشو گوشاری تایبەتی خۆی هەیە ، لەڕاستیدا هۆی زاڵبوونی دوو پارت لە پەرلەمانی بەریتانیا دا لە رووی ژمارەی ئەندامانەوە ، وەکو لە سەرەتاشدا ئاماژەمان پێکرد دەگەڕێتەوە بۆئەوەی ئەو وولاتە سیستەمی زۆرینەی سادە (یەك خول) پەیڕەو دەکات لە هەڵبژاردندا.

چوارەم : دەسەڵاتی دادوەری – دادگوزاری (السلطة القضائية)[1]

دەسەڵاتی دادوەری لە بەریتانیا ڕێزێکی باشی هەیە لەلایەن خەڵکەوەو دادوەرەکان بێلایەنی خۆیان دەپارێزنو بەهیچ شێوەیەك تێکەڵی سیاسەت نابن.دادوەرەکان لەسەر بناغەی نموودو توانای خۆیانو ناسراویان و ڕاڤەکردنیان لە بواری دادوەریدا هەڵیان دەبژێرن بەرێو ڕەسمێك کە لە میرەوە دەردەچێت ، پاش قەبوڵ کردنی لەلایەن ئەنجومەنی وەزیرانەوە.

دادوەر لە وەزیفەی دادوەریو لەو جێگەیەی دامەزراوە دەمێنێتەوە تا لە ژیاندا مابێ ، بەڵام دەبێ دادوەرێك لە جێگایەکەوە بگوێزرێتەوە بۆ جێگایەکیتر بە ڕەزامەندی هەردوو ئەنجومەنەکەو پەرلەمان.

ئەمەو نۆ دادوەر کە ئەندامن لە ئەنجومەنی لۆردەکاندا دادگای پێداچوونەوەی باڵا (المحكمة الاستئنافية العليا) پێکدێنن.

ئەو کەسانەی کە تۆمەتبارکراوون لەلایەن دادگاکانەوە دەتوانن داوای پێداچوونەوەی حوکمەکە بکەن لەبەردەم ئەم دادگایەدا بەپێی ئەو ڕێو شوێنانەی کە

---

(١) بڕوانە: د.يحيى الجمل ــ الانظمة السياسية المعاصرة ص١٩٩.

دیاریکراوون، بەلاّم لە هەمان کاتدا جێگری داواکاری گشتی بۆی نیە داوای پێداچوونەوە بکات لەبەردەم دادگای پێداچونەوەی بالاّدا سەبارەت حوکم بە بێتاوانی، کە لە قازانج کەسێك دەرچوو بێت، هەرچەندە دەسەلاّتی دادوەری چاودێری یاساکان ناکات لەڕووی گونجاویان لەگەلّ دەستووردا، لەبەرئەوەی یاسا دەستوورییەکان لە بەریتانیا نە لە سەرچاوەو نە لە ڕێو شوێن دا جیاوازیان نییە لەگەلّ یاسا ئاساییەکاندا، بەلاّم دەسەلاّتی دادوەری زامنی سەربەستی تاکە کەسیو سەربەستی هاتوچۆی هاوولاّتیانو لەوجۆرانە دەکات.

ئەمەو دەسەلاتی دادوەری بێلایەنو سەربەخۆیە و لەژێر هیچ کارتێکردنێکی هەردوو دەزگای ڕاپەڕاندنو یاساداناندا نییە، لە کاتێکدا دەبینین ئەو دوو دەسەلاّتە جۆرە هاوکێشییەكو هەماهەنگییەك لەنێوانیاندا هەیە.

بەستی سێیەم :

سیستەمی کۆمەڵە (نظام الجمعية) [1]

ئەم سیستەمە دان بەهەبوونی چەند دەزگایەکدا دەنێت بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت، بەلاّم یەکێ لەو دەزگایانە بالاّدەست دەکات بەسەر دەزگاکانی تردا، ئەو دەزگایەش پەرلەمانە، کە لە سویسرا پێیدەڵێن کۆمەڵەی فیدراڵی.

پاش شۆڕشی فەرەنسایی و لە سێدارەدانی میر ، سیستەمی کۆمەڵە لە فەرەنسا پەیڕەوکرا، هەموو دەسەلاّتەکان کەوتنە دەست کۆمەڵەی نیشتمانی ،کۆمەڵەی نیشتمانیش هەڵدەستا بەدیاریکردنی ئەوانەی کەئەرکی جێبەجێکردنی کاروبارەکان دەکەوتە ئەستۆیان، بەلاّم ئەم سیستەمە لە فەرەنسا کەوتە ناو گێژاوێکەوە لەساڵی (١٧٩٢ز) وە دەستی پێکرد تا ساڵی (١٧٩٥ز) بەردەوام بوو،تا فەرەنسا لەو سیستەمە لایدا ، واتا سیستەمی کۆمەڵە دوورخرایەوە ، هەروەها لە فەرەنسا سیستەمی کۆمەڵە

(د) بڕوانە د. يحيى الجمل ــ الانظمة السياسية المعاصرة ص ١٩١.

د.علي غالب العاني ــ الانظمة السياسية ص٨٥.

پەیڕەوکرا بۆ جاری دووەم لە ساڵی (١٨٤٨ز) و بۆ جاری سێیەم لە ساڵی (١٨٧١ز) ، ئەمەی دواییان دوا پەیڕەوکردنی سیستەمی کۆمەڵە بوو لە وڵاتی فەرەنسادا.

هەروەها تورکیا سیستەمی کۆمەڵەی پەیڕەوکرد بە گەیشتنی مستەفا کەمال ئەتاتۆرك، هەرچەندە ناوبراو خۆی حوکمڕانی پراکتیکی لە دەوڵەتدا دەکردو پەیڕەوکردنی ئەم سیستەمەش لە تورکیا تەنها لەڕووی تیۆرییەوە بوو.ئەوەی ڕاستی بێت سیستەمی کۆمەڵە بووە مۆرکی سیستەمی سویسرا و لەهیچ وڵاتێك بەتەواوی پەیڕەو نەکرا تەنها لە سویسرا نەبێت، بۆیە پێویست دەکات بەشێوەیەکی بەربڵاو باسی بکەین بۆئەوەی بتوانین تیشك بخەینە سەر ئەم سیستەمە بەشێوەیەکی تەواو.

دەزگاکانی دەسەڵات لە سویسرا (هیئات السلطة في سويسرا): ـ

سویسرا لە ساڵی (١٩٤٨ز)ەوە دەوڵەتێکی فیدراڵییە ، لە (٢٢) کانتۆن (هەرێم) پێکدێت، لەساڵی (١٩٧٤ز) هەموارکردنەوە لە دەستووردا کرا، بەگوێرەی ئەو هەموارکردنەوەیە (تعدیل) دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی فراوانکرایەوەو چوارچێوەی سیستەمی ڕامیاری سویسرا دیاریکرا:

یەکەم : دەزگای یاسادانان :

دەزگای یاسادانان لە دەوڵەتی فیدراڵی سویسرا لە (٢) ئەنجومەن پێکدێت : ئەنجومەنی نیشتمانیو کانتۆنەکان، بە هەردووکیانیش دەڵێن کۆمەڵەی فیدراڵی (الجمعیە الفدرالیە).

ئەنجومەنی نیشتمانی لەلایەن هەموو هاووڵاتیانی دەوڵەتی سویسراییەوە بە هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆ پێکەوە دەنرێ بەڕادەی یەك نوێنەر بۆ (٢٢) هەزار دەنگ ، بەمەرجێ بەلای کەمەوە هەر کانتۆنێك یان نیوکانتۆن نوێنەرێکی هەبێت بەچاوپۆشین لە ژمارەی دانیشتوانی ئەو کانتۆنانە یان نیو کانتۆنانە، ئەندامانی ئەنجومەنی نیشتمانی بۆماوەی (٤) ساڵ هەڵدەبژێردرێن ، بەڵام ئەنجومەنی هەرێمەکان لە (٤٤) ئەندام پێکدێت بەڕادەی (٢) ئەندام بۆ هەر کانتۆنێکو یەك ئەندام بۆ هەر نیو کانتۆن (٣ کانتۆنی سویسرایی هەیە، هەریەك لەو کانتۆنانە لە (٢) کانتۆن

پێکدێت، جا هەر یەك کانتۆن لەو دوو کانتۆنانە بە نیو کانتۆن دەژمێردرێت بە تێڕوانینی دەستووری فیدراڵی .

کۆمەڵەی فیدراڵی وەکو هەر پەرلەمانێ یان هەر دەزگایەکی یاسادانانی هەر دەوڵەتێك کاری یاسادانانی دەکەوێتە ئەستۆ. ماددەی (٨٥) لە دەستووری سویسرا تایبەتکارییەکانی کۆمەڵەی فیدراڵی بەم شێوەیە دیاریکردووە: (دانانی یاساکانی دەوڵەتی فیدراڵی ، هەڵبژاردنی ئەندامانی دەزگای ڕاپەڕاندن (ئەنجومەنی یەکێتی فیدراڵ) ، ڕاستگۆکردنی بەڵێنکاری لەگەڵ دەوڵەتانی بیانیدا ، کاروکاردانەوەی پێویست بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوخۆو دەرەوەو پاراستنی سەربەخۆییو بێلایەنی دەوڵەتی سویسرا ، جاڕدانی شەڕو بەستنی پێکهاتن (عقد الصلح) ، زامن کردنی دەستووری کانتۆنەکان ، هەروەها کاردانەوەی پێویست بۆ زامنکردنی ڕێزگرتن لە دەستووری فیدراڵی ، لێبوردنی گشتیو تایبەت ، سەرۆکایەتی کردنی سوپاو هەڵسوکەوت پێکردنی ، بودجەی ساڵانەو ڕاستگۆکردنی حساباتی کۆتایی (الحسابات الختامیە) دەوڵەت ، ڕەزامەندی لەسەر قەرز ، چاودێری باڵا لەسەر بەڕێوەبردنو دادگای فیدرالی ، تەماشاکردنی ناکۆکییەکانی نێوان دەسەڵاتە فیدرالیەکان دەربارەی تایبەتکارییەکانیان ، هەموارکردنەوەی دەستووری فیدراڵی) .

لەم باسەی سەرەوەماندا بۆمان دەردەکەوێت کە کۆمەڵەی فیدرالی هەرچەندە لە بناغەدا دەزگای یاسادانانە ، بەڵام هەڵدەستێ بە هەندێ کاروباری ڕاپەڕاندن کە هەندێ لەو کاروبارانە زۆر گرنگن ، بۆ نموونە کۆمەڵەی فیدرالی لێبوردنی تایبەت دەردەکات ، ئەندامانی دەزگای ڕاپەڕاندن هەڵدەبژێرێو سەرۆکایەتی سوپا دەکاتو سەرۆکی سوپا دادەنێت ، چاودێری گشتی لەسەر بەڕێوەبردنو دادوەری و پاراستنی ئاسایشی ناوخۆو دەرەوەی وڵات.

دووەم : دەزگای ڕاپەڕاندن :

دەزگای ڕاپەڕاندن یان ئەنجومەنی فیدرالی لە (٧) کەس پێکدێت ، کە لەلایەن پەرلەمانەوە (کۆمەڵەی فیدرالی) هەڵدەبژێردرێن ، هەر هاووڵاتییەك دەبێ و لەبارە هەڵبژێردرێت بۆ ئەم ئەنجومەنە بە مەرجێك ، ئەو مەرجانەی تێدابێت کە دانراوون

بۆ ئەندامێتی ئەنجومەنی نیشتمانی . ماوەی ئەندامێتی لەم ئەنجومەنەدا (٤) ساڵەو تازەش دەکرێتەوە، بۆ نموونە: یەکێك لەو ئەندامانە (٣٢) ساڵو یەکێکی دیکەش (٢٥) ساڵ مانەوە وەکو ئەندامێك لە ئەنجومەنی فیدراڵیدا.نابێ لە کانتۆنێك (٢) ئەندام هەبێت لە ئەنجومەنی فیدرالیدا ، واتا ئەو (٧) ئەندامە دەبێ هەریەکێکی خەڵکی کانتۆنێك بێت ، هەروەها پەرلەمان سەرۆکی ئەنجومەنی نیشتمانیو جێگرەکەی هەڵدەبژێرێت بۆماوەی یەك ساڵ و نابێت تازەش بکرێنەوە.

سەرۆکی ئەنجومەنی فیدرالی ، سەرۆکی دەوڵەتی فیدرالیەو دەسەڵاتێکی ئەوتۆی نییە، تەنها نوێنەرایەتی سویسرا لە دەرەوە دەکات، هەروەها نە خۆیو نە هیچ وەزیرێك ناتوانن بڕیارێك وەرگرن بە تاکڕەوی ، بڕیارەکان وەردەگیرێت لەلایەن ئەنجومەنەوە بە زۆرینەی دەنگەکان.

بەگوێرەی دەستوور ئەنجومەنی فیدرالی دەبێ ڕاپۆرتێکی ساڵانە بخاتە بەردەم کۆمەڵەی فیدرالیەوە ، کە هەموو کاروبارەکان بگرێتەوە لە هەموو بوارەکاندا ، کۆمەڵەی فیدرالی لیژنەیەك پێکدێنێت بۆ خوێندنەوەی بەشێوەیەکی ووردو پاشان ڕاسپاردەکان سەبارەت بە ڕاپۆرتەکە دەداتە کۆمەڵەی فیدرالی .

کۆمەڵەی فیدرالیش یان پشتگیری لە ئەنجومەنی فیدرالی دەکات یان تێبینی دەخاتە بەردەم ئەنجومەن ، کە دەبێ ئەو تێبینیانە پەیڕەو بکات لە کاروبارەکانیدا و بۆ ساڵی داهاتوو خۆی لابدات لەو ڕەخنانەی ڕووبەڕوویان بووەتەوە، وەکو بۆمان دەردەکەوێت، لێرەدا کێشەی لێسەندنەوەی متمانە یان دەست کێشانەوە لەکار نییە لەنێوان کۆمەڵەی فیدرالیو ئەنجومەنی فیدرالیدا ، بەڵکو ئەندامانی ئەنجومەنی فیدراڵی دەبێ پەیڕەوی ئەو ڕێنماییانە بکەن کە کۆمەڵەی فیدرالی بۆیانی دیاریکردووە.

ئەوەی لەسەرەوە باسمان کرد زیاتر تیۆرییە بەڵام لە پراکتیکدا ئەنجومەنی فیدرالی کێشی تایبەتی خۆی هەیە و بەهێزو بە هەیبەتو سەقامگرتوو پتەوە لەبەردەم کۆمەڵەی فیدرالیداو دەتوانێ پاڵپشتی لە سیاسەتی خۆی بکات ، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ڕێکخستنی حزبیو پێکهاتەی پەرلەمانو ئەندامانی ئەنجومەنی فیدرالی.

هۆی سەرکەوتنی سیستەمی کۆمەڵە لە دەوڵەتی سویسرا دەگەڕێتەوە بۆ بێلایەنی سویسرا لەهەردوو جەنگی جیهانی یەکەمو دووەمدا ، واتا تووش نەبوونی شەڕو ئەنجامەکانی شەڕ ، هەروەها سەقامگیری ڕەوشی کۆمەلایەتیو ئابووریو ڕامیاری لە وولاتدا و ئاستی هۆشیاریو ڕامیاریو کۆمەلایەتی بەرز لەلای هاوولاتیانی سویسرایی و پەیڕەوکردنی شێوەی فیدراڵیوسیستەمی دیموکراسی ناڕاستەوخۆ.ئەوەی ماوە باسی بکەین دەربارەی سیستەمی کۆمەڵە ، ئەوەیە ، هەندێ یاسازانەکان دەڵێن سیستەمی کۆمەڵە لەسەر بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراوە، لەبەرئەوەی چەند دامو دەزگایەك هەن لە دەوڵەتدا کاروبارەکان بەڕێوەدەبەن.

هەندێکی دیکەش دەڵێن سیستەمی کۆمەڵە لەسەر بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەلاتەکان دانەمەزراوە ، بەڵکو بۆچوونەکانی جان جاك ڕۆسۆ بەرجەستەدەکات ، کە پێی وابووە دەسەلات دەبێ لەدەست دەزگای یاسادانانددا (پەرلەمان) کۆببێتەوە ، تا ئەو دەسەلاتە بە دەسەلاتی گەل لە قەڵەم بدرێت.

بەستی چوارەم

سیستەمی تێکەڵاو (الانظمة المختلطة)

ئەم سیستەمە پێکهاتەی تێکەڵکردنی هەندێ جیاکارو سیفاتی هەر یەکێ لە سیستەمەکانی ترە .بۆنموونە ،سیستەمی تێکەڵاو لەنێوان سیستەمی سەرۆکایەتی وپەرلەمانیدا،هەروەکو لەکۆماری ئەڵمانیا لەساڵی(١٩١٩ز) پەیڕەو دەکرا پاش جەنگی جیهانی یەکەم تا ساڵی(١٩٣٣ز) ،ئەو کاتەی کە هیتلەر دەسەلاتی ئەڵمانیای بەدەست گرت.بۆزیاتر تێگەیشتن لەم سیستەمە پێویست دەکات باسی سیستەمیتێکەڵاو بکەین لەفەرەنسا ،ئەو سیستەمەی کە بەگوێرەی دەستووری ساڵی(١٩٥٨ز) بنیاد نراوەو ڕیاساکانی کاریان پێکراوە،لەڕاستیدا فەرەنسا سیستەمی پەرلەمانی پەیڕەو دەکرد لەسایەی کۆماری سێیەمدا لەسالانی (١٨٧٥-١٩٤٠ز) و هەروەها لەسایەی کۆماری چوارەمدا لەسالانی (١٩٤٦-١٩٥٨ز) بەلام سیستەمی پەرلەمانی لە فەرەنسا سەری نەگرت،لەبەر هەبوونی فرە حزبایەتی، بێئەوەی یەکێلەو پارتانە (حزبانە) زاڵ بێ لە

ڕووی زۆرینـەی پەرلەمانیـەوە ،واتـا زۆرینـەی پەرلـەمانی هـەبێ.ئەمـەش بـووە هـۆی ناسـەقامگیری ڕەوشـی ڕامیـاری لـە فەرەنسـا.جالەبـەر ئـەوەی فەرەنسـا خـۆی لـەئالۆزیو ناسـەقامگیری ڕەوشـی ڕامیـاری ڕزگـار بکـات .دەسـتووری سـاڵی(١٩٥٨ز) هاتـە کایـەوە ،بەپێی ئەو دەستوورە، بۆ بـەهێز کـردن وسـەقامگیرکردنی ڕەوشـی ڕامیـاری، دەسـەڵاتی ڕاپەڕاندن بەهێزو پتەوکرا لەسەر حیسابی پەرلەمان،بەتایبەتی پاش هەموارکردنەوەی دەستوور لەساڵی(١٩٦٢ز) ،ئەم هەمواکردنەوەیە وایکرد سەرۆك کۆمار لەلایەن گەلەوە هەڵبژێردرێ بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ ،لێرەدا ڕۆڵی سەرۆك کۆمار دیارو لە بەرچاوە لە بەرانبەر پاشەکشەکردنی پەرلەماندا ،هەروەکو لەمەودوا باسی دەکەین .

یەکەم : دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن

تایبەتکارییەکانی سەرۆك کۆمار بەپێی دەستووری ساڵی(١٩٥٨ز):-

دانـانی سـەرۆك وەزیـران ،دانـانی وەزیرەکـان لەسـەر پێشـنیاری سـەرۆك وەزیـران ،سەرۆکایەتی کۆبونەوەکانی ئەنجومەنی وەزیران لەکاتێکدا نەبێت کە سەرۆك وەزیـران بەو کارە سپێردرابێت ، ئەنجامدانی هەموو ئـەو بڕیارانـەی کـە ئەنجومـەنی وەزیـران و وەزیرەکـان بڕیـاری لەسـەر دەدەن .سـەرۆك بـۆی هەیـە بـەبڕیاری خـۆی پەرلـەمان هەڵوەشـێنێتەوە بێئـەوەی وەزارەت داوای ئـەوەی لێکردبـێ،بەمـەرجێ هـەڵبژاردنی نوێبکرێلـە مـاوەی (٤٠)ڕۆژدا،ڕاسـتگۆکردنی ئـەو پـڕۆژە یاسـاییانەی کـە پەرلـەمان پەسەندیان دەکات ،هەروەها بۆی هەیە ئەو پڕۆژە یاساییانە بگێڕێتەوە بۆپەرلەمان بـۆ چاو پیاخشاندنەوەیان،بۆی هەیە داوا لە پەرلەمان بکات بۆ کۆبوونەوەیـەکی نائاسـاییو هەروەها دەستبەردان لەو کۆبونەوەیە .سەرۆك بۆی هەیـە پـڕۆژەی یاسـایی ڕاسـتەوخۆ بخاتە بەردەم گەلەوە بۆ ریفراندۆم کردن لەسـەری بێئـەوەی ئـەو پـڕۆژە یاسـایی‌یە بـە پەرلەمان وحکومەتدا تێپەڕبێت .

سەرۆك کۆمار جگە لەو تایبەتکارییانەی کە باسمان کرد ،تایبـەتکاری بـارودۆخی نـا ئاسـایی هەیـە کـەماددەی (١٦) ئـەو بارودۆخـەو ئـەو تایبەتکارییانـەی دیـاری کـردوە کەبریتین لە :-

هەبوونی هەڕەشە بەرانبەر سیستەمی یان خاکی فەرەنسا،هەر تەگەرەیەك ڕێگربێ لەجێبەجێکردنی پێبەند بوونە نێودەوڵەتییەکانی فەرەنسا،یان وەستانی کاروباری دامەزراوە دەستووریەکان بەهەر هۆیەك بێت.

ماددەی (١٦)سەرۆك کۆماری والآدەست (مخول) کردووە بۆ بەکارهێنانی هەر ئامرازێك کە بارودۆخی نائاسایی پێویستی پێی بێت بەمەرجێ گەل ئاگاداربکاتەوە لە ڕێگای نامەوە بۆیان .سەرۆك دەتوانی بڕیار دەربکات بەگوێرەی ماددەی (١٦) هێزی یاسایی هەبێت بەڕاوێژکاری لە گەڵ سەرەك وەزیران و سەرۆکی ئەنجومەنی نیشتمانیو سەرۆکی ئەنجومەنی پیران وئەندامانی ئەنجومەنی دەستووری .بەڵام سەرۆك لەکاتی بەکارهێنانی ماددەی (١٦) بۆی نییە پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوە .

دووەم : پەرلەمان

دەستووری ساڵی (١٩٥٨ز) ڕۆڵی پەرلەمانی کزو لاواز کرد ، بەتایبەت ئەنجومەنی نیشتمانی . بۆ نموونە ڕۆڵی پەرلەمانی لەبواری یاسادانانەدا بەتایبەت لەبواری داراییدا بەم شێوەیە لەچوارچێوە دا .

ا.ئەگەر پەرلەمان لە ماوەی (٧٠) ڕۆژدا پرۆژەی یاسای دارایی پەسەند نەکرد کەخراوەتە بەردەمی ،ئەوە بە ڕێوڕەسمێکی کۆماری دەردەچێت و جێبەجێ دەکرێت .

ب.هەر ئەندامێکی ئەنجومەنی نیشتمانی پێشنیاری پرۆژەی یاسایی کرد ،پەیوەندی بەزیادبوونی خەرجییەوە هەبوو ،دەبێ پێشنیاری داهاتەکەشی بکات ،کەئەو خەرجیەی پێبکرێ . هەروەها ڕۆڵی ئەنجومەنی نیشتمانی بە گوێرەی دەستووری ساڵی (١٩٥٨ز) زیاتر کزو لاوازبوو ،بۆنموونە لە سایەی کۆماری چوارەمدا خولەکانی پەرلەمان لە (٧)مانگەوە کورت کرانەوە بۆ (٥)مانگ و نیو،هەروەها کردنەوەی خولە تاك و تەراکارانەکان (أستپنائیە) بەپێی داوای حکومەت کراوەیە،بەڵام بەپێی داوای زۆرینەی ئەندامانی ئەنجومەنی نیشتمانی دیاری کراوە بە (١٢)ڕۆژو دەبێ خشتەی کاری دیاریکراوی پێش وەختەشی هەبێ. ئەمەو هەموو پەرلەمانەکانی جیهان لەنێوان خۆیاندا لیژنەیەك پێك دێنن بۆ ڕاستیو دروستی هەڵبژاردنی ئەندامەکانیان

کاتێ تانەی بدرێتە پاڵ ، بەڵام دەستووری ساڵی (١٩٥٨ز) ئەم ئەرکەی خستە ئەستۆی ئەنجومەنی دەستووری ، کەلایەنێکە لە دەرەوەی پەرلەمان ،ئەم ئەنجومەنە لەمانە پێك دێت:

سەرەك کۆمارەکانی پێشوی فەرەنسا ، ئەوانەی ماوون.

هەروەها سەرۆك کۆمارو سەرۆکی ئەنجومەنی نیشتمانی و سەرۆکی ئەنجومەنی پیران هەریەکەو سێئەندام هەڵدەبژێرن.

سەرۆك کۆمار هەڵدەسی بەدیاری کردنی سەرۆکی ئەنجومەن .

کاری ئەم ئەنجومەنە بە پلەی یەکەم چاودێری دەستووریەتی یاساکانە(ئایا یاساکان بە پێی دەستوور دەرچوون یان نا) ،جگە لە هەندێ تایبەتکاری تر کە ئەوەی لەسەرەوە باسمان کرد یەکێ لەوانەیە.

سەرچاوەکان

١-د. منذر الشاوي ـ القانون الدستوري (نظرية الدولة) ـ بغداد (١٩٨١)

٢-د. يحيى الجمل ـ الانظمة الساسية المعاصرة ـ من منشورات دار النهضة العربية.

٣-د. يحيى الجمل ـ الاعتراف في القانون الدولي العام ـ (١٩٦٢).

٤-د. طعيمة الجرف ـ نظرية الدولة والاسس العامة للتنظيم السياسي .

٥-د. طعيمة الجرف ـ النظريات والنظم السياسية وسيادة القانون الدستوري ـ من منشورات دار الثقافة العربية للطباعة (١٩٧٣) .

٦-د. شمران حمادي ـ الاحزاب السياسية والنظم الحزبية ـ الطبعة الثانية من منشورات مطبعة الارشاد ـ بغداد (١٩٧٥) .

٧-د. شمران حمادي ـ النظم الساسية ـ الطبعة الرابعة ـ من منشورات مطبعة الارشاد ـ بغداد (١٩٧٥) .

٨-د. سليمان محمد الطماوي ـ مبادئ القانون الدستوري ـ الطبعة الاولى من منشورات دار الفكر العربي .

٩-د. سعد عصفور ـ القانون الدستوري ـ الطبعة الاولى ـ من منشورات دار المعارف بالاسكندرية ـ (١٩٥٤).

١٠-د. محمد كامل ليلة ـ النظم السياسية ـ من منشورات مطبعة نهضة مصر ـ (١٩٦٠ ـ ١٩٦١).

١١-د. عثمان خليل ـ القانون الدستوري ـ (١٩٥٥).

١٢-د. ابراهيم درويش ـ النظام السياسي ـ دراسة فلسفية سياسية ـ الطبعة الثانية ـ من منشورات دار النهضة العربية ـ (١٩٦٩).

١٣-د. تقي الدين الصلح ـ في السياسة والحكم ـ من منشورات ار العودة ـ بيروت ـ (١٩٧٢).
١٤-د. عبدالجبار حسن ـ الاحزاب والجمعيات السياسية .
١٥-بارنغتون مور ـ الجذور الاجتماعية للديمقراطية والدكتاتورية ـ ترجمة جورج جحا ـ بيروت .
١٦-جان هيپولت ـ دراسات في ماركس وهيميل ـ ترجمة جورج صدقي ـ من منشورات وزارة الثقافة ـ دمشق (١٩٧١) .
١٧-أ.هـ.م چونز ـ الديمقراطية الاثينية ـ ترجمة د. عبدالمحسن الخشاب (١٩٧٦)
١٨-جون لوك ـ في الحكم المدني ـ ترجمة ماجد فخري ـ بيروت (١٩٥٩).
١٩-د. طلعت الشيباني ـ دساتير الحكم في العراق القديم ـ مجلة القضاء ـ العدد الاول ـ السنة الخامسة عشر ـ شباط (١٩٥٧).
٢٠- د. محمد عمارة ـ هل الاسلام هو الحل ، كيف ولماذا؟.
٢١-د. عبد الحميد متولي ـ الوسيط في القانون الدستوري ـ (١٩٥٦).
٢٢-د. محمد عبد العربي ـ دراسات في النظم الدستورية ـ (١٩٥٦).
٢٣-د. حسن الهداوي ، غالب علي الداودي ـ القانون الدولي الخاص ـ القسم الثاني ـ تنازع القوانين وتنازع الاختصاص القضائي و تنفيذ الاحكام الاجنبية ـ من منشورات جامعة الموصل.
٢٤- د. محمد علي أل ياسين ـ القانون الدستوري و النظم السياسية ـ بغداد (١٩٦٤).
٢٥-د.سعدی بەرزنجی ـ تیۆری گشتیی یاسا ـ لەچاپکراوەکانی ئەمینداریێتیی گشتی ڕۆشنبیریولاوانی ناوچەی کوردستان (١٩٨٩).
٢٦-سەیوان کاکە ڕەش ـ بەراورد لەنێوان ڕژێمە فیدرالەکان ـ سیاسەتی دەولی ـ ژمارە (٢) ساڵی سێیەم ـ تەموزی (١٩٩٤).

٢٧-بەدران ئەحمەد حەبیب ـ هەڵبژاردنەکانی کوردستان ـ بەڵگەو دەستهاوێژ ، هەولێر (١٩٩٨).

٢٨-دیموکراسیەت، پەرلەمان و حکومەتی باشووری کوردستان ـ لە چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستان چاپکراوەـ هەولێر.

ناوەرۆك

بابەت	لاپەڕە
بەرگی یەکەم : تیۆری دەوڵەت	٧
بەشی یەکەم :	١١
باسی یەکەم : کورتەیەکی مێژویی دەربارەی دەوڵەت	١٢
باسی دووەم : پێناسە کردنی دەوڵەت و ڕایەڵەکانی	٢٠
بەستی یەکەم : پێناسە کردنی دەوڵەت	٢٠
بەستی دووەم : ڕایەڵەکانی دەوڵەت	٢٢
باسی سێیەم : شێوەکانی هاتنە کایەوەی دەوڵەت	٤٩
باسی چوارەم : بنەوانە (بنەچە) کردنی دروست بوونی دەوڵەتو دەسەڵاتی ڕامیاری	٥١
بەستی یەکەم : تیۆرە ئایینییەکان..	٥٢
بەستی دووەم : تیۆرە گرێبەستییەکان..................................	٥٥
بەستی سێیەم : تیۆرە زانستییەکان	٦١
بەشی دووەم : شێوەکانی دەوڵەت	٧٠
باسی یەکەم : دەوڵەتی سادە...	٧١
بەستی یەکەم : سیستەمی ناوەندی...................................	٧٢
بەستی دووەم : سیستەمی ناناوەندی	٧٤
باسی دووەم : دەوڵەتی فیدرالی	٨٣
بەستی یەکەم : چەمکی دەوڵەتی فیدرالی	٨٣
بەستی دووەم : چەند نموونەیەك دەربارەی دەوڵەتی فیدرالی (دەوڵەتی فیدارلی لە جێبەجێکردندا).............	٩٣

بەشی سێ یەم : پێ بەندی دەوڵەت به یاساوه ١٠٢
باسی یەکەم : بنچینەی پێبەندی ١٠٣
بەستی یەکەم : بناغەی بنچینەی پێبەندی.........................١٠٣
بەستی دووەم : ئەنجامی بنچینەی پێبەندی ١٠٧
باسی دووەم : ئامرازەکانی پێبەند کردنی دەوڵەت ١١٩
بەستی یەکەم : ئامرازە ناڕاستەوخۆکانی پێبەنکردنی دەوڵەت...... ١١٩
بەستی دووەم : ئامرازە ڕاستەوخۆکانی پێبەندکردنی دەوڵەت ١٢٥
بەرگی دووەم : سیستەمە ڕامیارییەکان ١٣٣
بەشی یەکەم : پێناسە کردنی سیستەمە ڕامیارییەکان و کارکردن
له سەر سیستەمە ڕامیارییەکان ١٣٧
باسی یەکەم : پێناسە کردنی سیستەمە ڕامیارییەکان ١٣٧
باسی دووەم : کارکردن له سەر سیستەمە ڕامیارییەکان ١٣٩
بەستی یەکەم : ئەو کارتێکەرانەی کە کار دەکەنە سەر سیستەمە
ڕامیارییەکان ١٣٩
بەستی دووەم : پارتەکان و سیستەمە ڕامیارییەکان ١٤٥
بەشی دووەم : سیستەمە ڕامیارییەکان له ڕووی ڕاڤەکردنی دەسەڵاتەوە ... ١٥٩
باسی یەکەم : سیستەمی دکتاتۆری ١٥٩
بەستی یەکەم : بناغەی فیکری سیستەمی دکتاتۆری...................١٦٠
بەستی دووەم : تایبەتمەندییەکانی سیستەمی دکتاتۆری ١٦٣
بەستی سێیەم : جۆرەکانی دکتاتۆری ١٦٧
بەستی چوارەم : هەڵسەنگاندنی سیستەمی دکتاتۆری ١٧٣
باسی دووەم : سیستەمی دیموکراسی ١٧٤
بەستی یەکەم : ڕەوایی دیموکراسی ١٧٦
بەستی دووەم : جۆرەکانی دیموکراسی ١٧٨
بەستی سێیەم : هەڵبژاردن ١٨٦

بەشی سێیەم : بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان و ئەو سیستەمانەی
که له سەر بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراو......... ٢٢٥
باسی یەکەم : بنچینەی جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان ٢٢٥
باسی دووەم : ئەو سیستەمانەی کە لە سەر بناغەی بنچینەی جیاکاری
نێوان دەسەڵاتەکان دامەزراوون............................ ٢٣٢
بەستی یەکەم : سیستەمی سەرۆکایەتی ٢٣٢
بەستی دووەم : سیستەمی پەڕلەمانی ٢٤٣
بەستی سێیەم : سیستەمی کۆمەڵە ٢٥٦
بەستی چوارەم : سیستەمی تێکەڵاو ٢٦٠

نووسەر لە چەند دێڕێکدا

ـ بەهادین ئەحمەد محەممەد.

ـ لە ساڵی (١٩٦٨) لە دایك بووە لە شاری كفری و قۆناغەكانی سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی هەر لەوێ تەواو كردووە .

ـ لە ساڵی (١٩٩٢ـ ٩٩٣) كۆلێژی یاسای لە زانكۆی بەغداد تەواو كردووە.

ـئێستا لێكۆڵەرەوەی دادوەرییە لە شاری كفری.